ԳԵՂԱՄ
ՍԵՎԱՆ

ՀԱՅՈՑ
ԹԱԳԸ

Սիրելի [illegible]

Մատթէոս Մամուր[illegible] [illegible]

պաշտամունքով և [illegible]

[illegible] այս պաշտամունքը

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

16. Ապր. 1878

[illegible]

ԳԵՂԱՄ
ՍԵՎԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԹԱՂԸ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1967

Ар 2
Ս 41

Гегам Левонович Севан

«Армянская улица»

(на армянском языке)

7—3—3

Издательство «Айастан»
Ереван, 1967

ՊԱՏՄՎԱԾՔ ՎԱԶԳՈ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ, ԵՐԱԶԻ ԵՎ... ՏԻԿՆԻԿՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

1

Ապակեփեղկերու թաղվածքին ներս թափանցեց կայծակի լույսը ու ինք մանկությունեն եկող վարժությամբ մը մտովի համրեց արագ-արագ՝ մե՜կ, երկո՜ւ, երե՜ք... չոր ու հանկարծ կարծես վիթխարի աղմուկով մը լսվեցավ որոտումը. որոտման հաջորդեց հորդառատ անձրևը։ Շանթը հարկ է ինկած ըլլար մոտակա տեղ մը։ Հակառակ անոր, որ արթուն էր ժամերե ի վեր, աչքերը հոգնած տառապագին, վերմակը քաշած մինչև շրթները, կհամբերեր անկողնին մեջ ու կջանար կրկին քնանալ։

Երազները կշարունակվեին՝ իրար հրմշտկելով, կերազեր բաց աչքերով։ Պայթեցավ երկրորդ որոտումը, այս անգամ արդեն բավականին հեռու. ինք երեսը շրջեց պատին ու փակեց աչքերը։

— Պիտի քնանա՞ս տակավին, թե բերեմ սուրճդ,— ձայնեց կինը։

Ելավ, նստավ անկողնին մեջ, դիտեց շուրջը. իր անփույթ նետված հագուստներն էին աթոռներուն վրա, հետո ճամփորդական պայուսակներն էին կիսով բացված՝ հին

Փարիզեն բերած խնկագույն խնկաչարժն էր ողջ հա-
մար, տարին փոքր սեղանին վրա Հոնատանեան գնած պա-
լատական փոքր զինվորը՝ կնոջական փեշով: Հետո իր աչքին
համար Գրադարանն վերցուցած այլ դատարկ մըն էր. գեղին
ոսկեթել մագաղաթով ու ասիրաշխական խաչազարդեր գրքեանե-
րով, առակներն չինական հախճապակյա վազեր էին, մախ-
րամաններ ու ճապոնի փոքր գավաթներ, կային նաև սամի-
նաջան մեկ քանի ձախտադրանքներ՝ ցիկան նրածառության:

Դժկամ եկավ անկողնեն, արագ հագավ տափատն ու
շապիկը ու.

— Բեր սուրճը,— պատասխանեց.

Վերջ գարգարաս հայացքով մը վարանտա մոտեցավ
իրեն.

— Երեկ գիշերը անհանգիստ էիր, Վարդեն,— ըսավ,—
զառանցեցիր շարունակ, սա գործերուն մեջ մանելեդ ի վեր
կյանքերնիս շատ նեղավ. չանե, եկեր հանգիստ գրասենյակդ,
կարդի գիր գործերդ, քիչ մը ձգեն նեխիր աս ապագաներնե-
րուն. երկու ամիս է գացեր են հոս, ամեն օր տաս հոգի
կհավաքայնեն, մեկը դրամ կուզե, մյուսը կհամարի համա-
տայ, որ Նմրասայ գալիր, վերջիվերջո ես ալ չվարեցա: Քու
ինչ գործդ էր, այ մարդ, ժիմֆրեկարթաս-ակումբը սա քա-
ղաքին մեջ, այսրան դայլեր բերի հա՞ց կեղան, որ ու-
տեն... Ինչ լավ էինք առաջ, երբ սահմանափակված էիր փոքր
գրասենյակովդ: Ինչ էր, վատ էր, գոնե օրվան ապահով հաց
մը ունեինք այս տանը, մինչդեռ հիմա պարապեր, պարապներ
ազգայնականներու, բարեկամներու արհամարհոտ նայվածք-
ներ, ծիծաղ ու օրական տասն անգամ պարտատերներու
հետախուզային զանգ...

— Օ՜ֆ, Աշխեն, չհասկցած գործերուդ մի խառնվիր
գոռ,— սաստեց ավանա չորակնելությամբ:— Մոտ օրեն
կհարստանանք ու թող տեսնեն այս տանն այդ արհամարհոտ
հայացքով սիռ զինավները...

— Լա՜վ, լա՜վ, Աստված յուն բերե,— ավելցուց կինը լուռ
համակերպությամբ:

Չպատասխանեց: Խմեց սուրճը ու արագ դուրս նետվեց
տանեն:

2

Հայրը դերասան էր Պոլսոյ մէջ Մնակեանի «Տրամաթիք»ին, մայրը՝ դաշնակահար։ Երկուքն ալ կորսնցուց վաղ, մնաց որբ ու անտէր։ Մեծցուց զինք մօրաքոյրը, գործի ալ ու երբ հասաւ երիտասարդութեան սեմին, երակներուն մէջ սկսաւ խօսիլ ժառանգական արիւնը, մտաւ «Տարբոյալիտակի», բայց շարունակեց գործը, որ շինութիւններու ներկայացութիւն էր։ Եթէ թուրք ըլլար, թերեւս տեղ մը հասնէր բեմին վրայ. բայց իր հայ ըլլալը զինքը պահեց միշտ չորրորդական, հինգերորդական դերերու ստուերներուն ու կուլիսներու ետին. Իր սիրտը տակաւին հեռուներն էր, սահմաններէն ալ անդին։ Գիշեր ու ցերեկ կերազէր ըլլալ հայրենիքին մէջ իր փառքերուն՝ Փափազեաններուն, Ներսիսեաններուն հետ. Հայրը շատ էր խօսած անոնց մասին։ Կամ կերազէր անցնիլ Եգիպտոս ու հոն փորձել բախտը, արտասահմանեան բազմաթիւ հայ դերասան ու դերասանուհիներու հետ կռիւ կոյտէր։ Հայ մարդու համար Պոլիս թէ Փարիզ նոյնն էր անշուշտ, բայց խեղդուելու եւ դէթ խեղդուէր ովկիանոսի մէջ։ Ուսարութեան մէջ աւելի հանդուրժ կըլլար մարդ, ձերբազատուած շօշափողի կաշկանդումներէն, բռի-բասմներէն։

Մօրաքոյրը՝

— Վաղ անցիր սա թեյաթրոնբութիւններէն,— կըսէր տեսարար,— Հաց չի բերեր, որդի՛ս, ապերախտ գործ է, խելքդ միտքդ տուր գործիդ, դրամ շահէ, տուն տեղ եղիր, հայրդ ու մայրդ տեսար ինչ եղան, ա՜յ տղա...

Բայց եկուր ու հասկցուր զոնէ սա երակներուն մէջ շրջող արիւնին։ Եկաւ զինուորութեան տարիքը, պատերազմի շրջանն էր. տարին բանակ տարին զինք՝ Կիլիկիա։ Բանակին մէջ թատերական խումբ կազմեց. բայց օրերը կապարի պես նստան ուսին։ Տարի մը, երկու, երեք. զինուորագրման ո՛չ մէկ լոյս ու շչուկ, վատ ժամանակներ էին, վերջը անհայտ։ Խելառ մէկ քանի հայ տղաք փսփսացին իր ականջին, թէ՝ կարելի էր մի անգամ ընդմիշտ ազատիլ այդ բոլորէն, մօտ էր սուրիական սահմանը, բոլոր մարդաններ կային, որոնք կարող էին օժանդակել իրենց։

Երիտասարդ էին, ժամանակն էր նոր կեանքով տարուելու, միայն հարկ էր քիչ մը դրամ։

Քիչ մը դրամ ունէր ինք, բայց… ո՛չ մէկ բարե- կամ իր արդիւնքը, օտար հորիզոններ, Սուրիա, Լիբանան, անդին ալ կամ Հայրենիք, կամ Եւրոպա։ Կըլլա՞… Երիտասարդ, խելառ մարդու համար ի՞նչ կայ չըլլալիք ու… եղաւ։ Եղաւ, բայց ինչպէս։ Տաժանելի օրերն ետք անցան Սուրիա, Քեսապ։ Հանձնուեցան սուրիական իշխանութիւններուն, մարդիկը չվստահեցան իրենց, խառն ժամանակներ էին, որոշեցին վերադարձնել ետ… Թուրքիա։ Բայց տեղի հայու- թիւնը միջամտեց ու միջամտութիւնն ունեցաւ այն բարիքը, որ փոխանակ հանձնուելուն դիմելու, ընտրեցին չարյաց փոքրագոյնը ու… բանտարկեցին։ Տարի մը անցաւ այդ բա- յորը. հասաւ արաբական երկիրներու ազատագրումը։ Եռանդ բաշխեցին, բայց ո՛չ անձնագիր, ո՛չ պաշտօնական որեւէ թուղթ։ Մնացին մեզանէ. փորձեցին ամէն տեսակի գործ. արկած ու դժուարութիւնը թելեցան դառն կատակ, յաջակողմ կիններու համամնտրութեան ու աւանդապաշտութեան խոր ծիրաններուն մէջ թաղուած այդ շրջաններուն համար։ Հիւան- դացած ինք, վարակուեցաւ դեղնախտով. հասաւ մահուան դուռը։ Փաստը մը գիշեր իր մօտ առաւ, սովորեցուց հայ թինել, եփել ու անցան տարիներու։ Ու երանելի օր մը, չէ՞ որ ամէն բան ատաձգական է, այո՛, երանելի օր մը հաւաքած դրամովը վերջապէս կարգադրեցին կեղծ անձնագիր մը ու ինքզինքը նետեց Բեյրութ։ Տարիքը առաջացեր էր բաւական, Բեյրութի մէջ շրջան մը աշխատեցաւ որպէս փռապան, հետօ խոհարարի օգնական, սպասեակ ու վերջապէս բացեց իր նախկին գործը. շինութիւններու ներկարար։ Այս վերջին գործն ալ եղաւ իր փրկութիւնը։ Հասաւ փրկութիւնը, բայց դարձաւ այն, ինչ արդեն էր Պոլիս գտնուած շրջանին՝ սա տարբերութեամբ, որ հոս գեթ հայ ըլլալով, ազատութեան մէջ ըլլալ կ'արծեր։ Առանձգական բառ մըն ալ սա ազատութիւնը. Չհանդիպեցաւ մէկ ճշմարտութեան իր կեանքին մէջ, թէ՝ ինչո՞ւ կեանքը մահէն աւելի լաւ է։ Եւ բանի չհանդիպեցաւ լոկ այդ մեկը՝ ամուսնացաւ Աշխենին հետ։ Բացաւ ներկարարի դրանելեակ մը ու շինութիւններու ներքին գործեր առաւ

վրան։ Բանվորներ աշխատեցուց, հետո ունեցավ առաջինը՝ մանչ զավակ մը, հետո երկրորդը՝ աղջիկ մը և ուրիշ։ Գործը գնաց առաջ։ Դերասանությո՞ւնը... Է՜հ, ամեն մարդ կյանքին մեջ ունի պարապ կողմ մը. իրեն հարցնեիր, կըսեր՝ դերասանությունն է միակ կյանքին իմաստը... Պարապ խոսք մըն ալ այս մեկը։ Բայց եկուր տես, որ ո՛չ թատրոն կար երկրին մեջ, ո՛չ օփերա. հայկական ակումբներ կային, ընտրեց մեկը. լծվեցավ գործի ու թատերական խումբ մը կազմեց, իսկ ինք դարձավ ռեժիսյորը։

— Թո՛ղ սա պարապ ժամավաճառությունը,— ըսավ կինը օր մը։

— Ո՜ֆ, Աշխեն, չհասկցած գործերուդ մի խառնվիր դուն,— սաստեց ակամա ջղայնությամբ մը։

Ակումբ կար, բեմ չկար, բեմ կար՝ դերասանուհիներ չկային։ Բայց ինք կհարթեր ամեն ինչ. կաշխատեր մինչև ուշ գիշերներ, տուները կերթար, կհամոզեր ծնողները ու մարդիկ տարօրինակի մը կնայեին իր վրան։

— Աղջիկնիս եթե բեմ ելլե, ետքեն անուն կելլե,— կըսեին։

— Ետքեն անուն ելած աղջիկը ո՞վ կնության կառնե։

Կխոսեր, քրտինք կթափեր։ Բայց քանի ճանչված մարդ էր, նյութապես ալ ապահով, պատվավոր ընտանիքի հայր,— այս մեկն ալ ուրիշ ազդեցություն.— կվստահեին ու մեղմ ծիծաղով մը.

— Պարոն Վազգեն վարձքդ կատար,— կըսեին։

Բայց Բեյրութը «ազատության» քաղաք է, կային վեճեր, հակառակորդներ, իր ըրածը չհավնողներ. հարցեր, վիճաբանություններ, բլե և... զզվեցավ այդ բոլորեն։

Օր մը հանդիպեցավ պոլսեցի նախկին ընկերոջ մը։

— Ի՞նչ կընես Կարպիս հոս,— հարցուց զարմացած։

— Չե՞ս գիտեր։

— Ոչ, ուսկի՞ց պիտի գիտնայի։

— Իմփրեզարիոյություն, ելայ օր մը դրամնյակը, խոսիկը։

Ու գնաց, խոսեցան։ Կարպիսը, իր ճանչցած Կարպիսը այժմ դարձեր էր Մուսյո Կարպո Հարուտ, հարգված մարդ

Ունէր նաև գրասենյակ, մեքենագրուհիներ, հաշվապահներ և այլն... Արդեն այսքանը ունենալու համար հարգված լինելը անվերապահ երաշխիք մըն էր։ Կը համարվեր եվրոպա, կապ ուներ գերմանուհիներու հետ, համաձայնություններ կնքե-րեր, կերթեր Բեյրութ, ներկայացուցիչներ կապէր, միասին լավ ժամանակ կանցնեին և այս բոլորին հետ ալ ահագին գումարներ կանցներ ձեռքը...

Ու հիմա Կարոլինը ցույց կուտար ֆրանսացի, գերմանացի, անգլիացի, իտալացի գերմանուհիներու կիսամերկ նկարները։ Հետո բանալիով մը բնիկային գրասեղանին կենտրոնական դարակը բացելով, դուրս կհաներ Հավանայի երկու խոշոր սիգար ու մեկը կհրամցներ Վազգենին։

— Յա՞, եղբայրս, այսպես անհավանելի հաճելի, ջանա-լեր ու բազմակողմանի արդյունքներով գործ է...

Հիացած կըսեր Վազգեն։

— Իսկ այդ գերմանուհիներդ ինչպիսի՞ն են առհասարակ։

— Քաղաքներու, սիրելիս, բարերու և հարուստ ամուրիներու համար...

Չէ՞, ինչ նման աղջիկներու ու բարերու հետ գործ չէր կարող ունենալ, ինչ արվեստի մարդ էր. բնականին հայր, հարգված մարդ ու հանկարծ...

— Կարոլին,— ըսավ,— կարելի չէ՞ լավ խումբեր բերել արտասահմանեն, երաժշտական, թատերական և այլն...

— Ինչո՞ւ չէ, կարելի է։

— Դուն ինչո՞ւ չես բերեր։

— Վտանգավոր գործ է։

— Ինչո՞ւ է վտանգավոր։

— Ո՞վ է հասկցողը արվեստին, սիրելիս, արվեստը դրամ չի բերեր մեր մոտ, հա հարցին գիտե՞ս ինչ է...

— . . . .

— Ոտներ ու կուրծք է հարկավոր, ա՛յ, օրինակ,— ու քաշեց բնիկային դարակներեն մեկը. հանեց նկարներու ալբոմ մը,— ա՛յ, օրինակ,— ըսավ,— այս կուրծքերը, որ կիսվին փոխյալ Զարահ, գերմանական են, ինձի բերին երկու հազար լիբանանյան Թղթոսկի, կա արվեստները, որ

ֆրանսական են և կ՚ուզեին մասնակցիլ Սիման, շահեցուցին ինծի երեք հազար լիրա-նանյան, մոռցա ըսելու... խոսակցան են։ Իսկ երաժշտությունը, թատրոնը, կարևոր է անշուշտ։ Բայց հարկ է մեծ կապեր ունենալ, մեծ դրամագլուխ։ Ճիշդ է, շահու պարագային մեծ կըլլա ավարը, բայց հարկ է խորհիլ վնասին մասին ալ...

— Ինչպիսի՞ կապերու մասին է խոսքը։

— Ա՜յ, օրինակ, բարձր դասուն հետ։ Հարկ է խումբը բերելէն առաջ մեծ սրահ մը վարձել, սրահը կարևոր է, ամեն մարդ ամեն տեղ չերթար. խումբը որքան ալ ըլլա նշանավոր, վարձելիք սրահն է նախ կարևորը։ Հետո հարկ է բացառիկ ծանոթ ընտանիքները գիտնալ շարժել, որովհետև հասարակությունը պիտի գա ոչ թե բերած խումբիդ համար, այլ որովհետև այդ ներկայացման ապահով պիտի ըլլա, թե՛ ներկա պիտի ըլլան անոնք, այդ մեծահարուստ ընտանիքները... ամեն մեկն ինքն ալ իր կարգին պիտի հագնի, կիները պիտի երթան վարսավիրանոց, գեղեցկանան, հարկ է հանեն իրենց ադամանդները ու զարդերը. այսինքն քու բերելիք խումբդ պիտի ըլլա միջոց այդ բոլորին։ Հետո գինը հարկ է ըլլան բարձր, անմատչելի, որպեսզի անոնք վստահ ըլլան, թե հասարակ ժողովուրդ պիտի չեկողի ներկայացման։

— Կատա՞կ ես ըսածներուդ,— հարցուց վարանումով Վազգեն։

— Որոշ չափով այդպես է կարգը։

— Որքա՞ն դրամ է հարկավոր։

— Նվազագույն տասնը-քսան հազար։

— Ի՞նչը։

— Կրկնակի, եռակի...

— Ես այդքան չունիմ,— ըսավ Վազգեն տխուր,— գամ չես մտներ գործին մեջ, եթե միասին ընենք։

— Ոչ, եղբայրս, ես չկամ նման աճպարարներու մեջ, եթե կուզես, կրնամ քեզի հասցեներ տալ։

— Տո՛ւր։

Մասիս Կարպան բացավ պայուսակը ու տվավ չորս մը հասցեներ։

— Մեծահարուստ մարդիկ են,— ըսավ,— եթե հաջողեր-

նին դառնի, կը մտնեն բնիկրակի, կես առ կես հաշված: Համենայն դեպս դու փորձե առանձինն ընել, բնիկրակի գործին մեջ խեր չկա: Անփորձ ես, կխաբեն քեզ:

— Պիտի փորձեմ,— ըսավ Վազգեն:

Մուսյո Կարպոն բացավ դարակ մը, հանեց վիսքիի շիշ մը, երկու բաժակ լեցուց կիսով, սոդա խառնեց մեջը ու երկարեց Վազգենին:

— Նոր ծրագիրներուդ կենացը,— ըսավ:

Խմեցին, բայց Վազգենը տարված էր երազներով, նույնիսկ չնկատեց, թե ինչպես Կարպիսը աչք քթթեց իր մեքենագրուհիներեն մեկուն ու այս վերջինը շինծու հազձայնով մը ձեռքը տարավ սրունքներուն ու վար քաշեց դիտավոր գրկող նեղ փեշը...

3

Այս հանդիպումեն ետք քանի փախեր էր Վազգենի աչքերեն: Ի՞նչ էր իր կյանքը. անիմաստ պայքար մը փոր մը՝ հացի համար: Իր գո՞րծը. չէր սիրեր իր զբաղմունքը... Ներկայացուցչություն, բանվորներուն օրապահիկը, ապրանքներուն գիները ելլել ետք, ամիսներու աշխատանքե մը վերջ հազիվ ապրուստ մը: Հետո սրտավը չէր: Փառասիրությո՞ւն, թե ներկայացուցչություն, նույնն էր վերջիվերջո, միջոց մը ապրելու ու ընտանիքը ապրեցնել կարենալու:

Մինչդեռ այլ բան է խմիչքավաճառությունը, նախ դրամ ունէր առևտրականներու հետ, գերմանացիներ, գերմանուհիներ, հետո եթե յուղերար և ասատիկական յուղեր կարենալ էր ձեռք ձգել. օրինակ՝ 1500 հոգինոց սրահ մը, միջին մասը չորս ավելով, բաներ՝ 6000 լիբանանյան՝ գիշերը. նախահաշվեցեք չորս գիշեր: Ըսավ 24.000. խումբին համար ու այլևայլ ծախսերու թող երթար կեսը, երկու երրորդը, կրկին կմնար 6000 լիբանանյան, բան կեսը՝ 3000: Ինք, ամիսներու աշխատանքով այդ դրամին կեսն ալ չէր կարող երազել: Վերջապես առևտուր առևտուր էր, բայց որքա՞ն բան է տարբերին մեջ ըլլալ, միտքին նաև, ելլել այդ մարդոց հետ. հետո ասոր ձեռքը եվրոպա, հոս, հոն, նույնիսկ եթե յոր հաշ

մը հանէր, գէթ ապրածը, զգացածը չահ կ՚ըլլար։ Հիմա, այլ կ՚հնչէր իմպրեսարիօ Վազգէնը, ներկարար Վազգէնին քով։ Նայեցաւ Կարպիսին տուած հասցէներուն. Թող առայժմ անոնք մնային գրպանին մէջ։ Խնայողութիւններ ունէր. Հիմա վարկ ունէր շուկային մէջ. Որմէ՞ ուզէր իրեն դրամ չէին տար, այսօր շրջէր իր բարեկամներուն՝ հինգ հազար մը ափին մէջ էր։ Բարիք մը, երանի բախտ մը եղաւ սա Կարպիսին հանդիպիլը։ Պիտի նստէր, պիտի փորձէր բախտը. կյանքը ինք ուզէ, թէ չուզէ կանգներ արդէն, գոնէ լաւ անուն մը ու դրամ կ՚ձգէր իր զաւակներուն... Ի՞նչ տեսեր էր ինք կյանքէն. տառապանքն ու զրկանքն զատ, ինք սա Կարպիսին չափ ալ չկա՞ր։ Գիշերները կ՚երազէր մերթ Փարիզին մէջ ըլլալ, մերթ Բրյուսելի, Ժնևի, Պրագայի. կ՚դիտէր ներկայացումներ։ Մարդիկ կ՚հարգէին, կ՚գնահատէին զինք. պայմանագրութիւններ կ՚կնքէր։ Իմպրեսարիօ Վազգէն։ Չէ, Վազգէնը լավ չէր, վաղն իսկ հարկ է նոր թուղթեր տպել տալ. հասցէ. Հեռախօսի համար։ Առայժմ կ՚գործածէր իր համեստ գրասենյակը, հեռախօսը։ Եվրոպայի մէջ մարդիկ ի՞նչ պիտի գիտնային, իսկ անո՞նք... անոնք հարկ է փոխել ու փոխել։ Մասյա Կարպոյի նմանողութեամբ որոշեց ընել Վազգէն և ավելցուց Վազգէն ընկերութիւն... այսպիսով ալ ծնունդ առաւ մեր պատմվածքը՝ «Վազգէն ընկերութեան, երգի և տիկնիկներու...» տիկնիկներու մասին մենք կ՚պատմենք տակավին...

4

Ու սկսաւ պրպտել, հեռու եվրոպական թերթերուն, ուշի-ուշով նայիլ արվեստի պարբերականներ, ժուռնալներ։ Գրասենյակի հեռախօսը կ՚հնչէր իզուր։ Վերցուցած էր ներկերը, գործերը թողած երեսի վրայ։ Հարկ էր «Վազգէն ընկերութեան» ապագային իսկ համար առաջին ձեռնարկը ըլլար աննախընթաց բան մը, հարկ էր ընդգրկեր ժողովրդային բոլոր խաւերը։ Իր խնդիրը չէր հանէր Կարպիսին բաժնեներուն, թէ՝ հարկ է դիտել քաղաքին մեծահարուստ ընտանիքները շարժել։ Անիմաստ կ՚գտնէր այդ բոլորը. Եթէ ինքը

կարենար այնպէս ժողովրդային բոլոր խաւերը ընդգրկող-
խանդավառող, նկարչագոյն արտաքային հետաքրքրող
խումբ մը գտնել, հաջողած կարելի էր նկատել գործին կեսը:
Բայց նյութական իր կարելիութիւնները կցցվեին համեկրա-
բազմանդամ խումբի մը համար, այդ խումբին Բեյրութի մեջ
մնալիք օրերուն ծախսը, հյուրանոցի, ճաշի, պտույտի, հան-
սրահի վարձք, դերասաններուն տրվելիք գումարը, պետու-
թյան տալիք շահարաժինը, հայտարարութեան, տպագրու-
թյան ծախսերը. ասոնցմէ չնախատեսված գումարներ, հանձն
առնելիք կաշառքներ. այո՛, այս բոլորը որքանով ալ կրնար
կրճատել, կ'հանեին Կարոյենին նախատեսած նկարագրոյց
պրպյտներին, ասոնց-բան հաղորդել Տակալին իր սուսոնա-
պրութիւններու առաջին խոսք բաշխերուն հասած էր այն
եզրակացության, թե՛ մամուլը կարևոր գործոն էր այդ բո-
լորի մեջ: Ինք փորձված չակայրի կյանքին, գիտեր, թե մա-
մուլը կարող էր կաշառվիլ ի հարկին: Կարուխին ալ բաւ
վերջերս խումբին որակեն ավելի հարկավոր է դրամ հա-
ցնել մամուլի բնադատներուն գրչին. որպեսզի լավ ար-
տահայտվին: Մեկնած սրբին նույն սերունդին կարելի չէր
հետևելով թերթերու, պարբերականներու ու ժուռնալներու.
խնկական կարծիք կազմել բերելիք խումբին մասին:
Նույնիսկ եթե այդ բոլոր թերթերն ու ժուռնալները նվիրյալ-
կան ըլլային: Ամենադժվարահարը սերունդ չհասավ էր. բանի
վերջնականապես որոշած էր թե սերունդ նատոր գործին մեջ:
Սերոբն լավ կըլլար, որ անխոնջ խոսքադրութիւններու մա-
ներն չմտածեր, ամենավստահելի ուղին, անձամբ երթալ էր
Եվրոպա, տեսնել իր իսկ սեփական աչքերով ու եզրակացու-
թյան գալ: Ճիշտ է, Եվրոպա պտույտ մը կնշանակեր նկա-
տալի երկարեն-յոթ հազար լիրանոցյան թղթոսկի. բայց
չէ՞ որ ամենալավ ընտրելու սերունդը այն էր, թե՛ շահը
զնման առեն է. եթե կրնար ձեռնտու ու հարմար գիներով
լավ ապրանք վերցնել. լավ՝ թե ալ մնար բարոյական հաջողու-
թյուն: Իրավունք ունեին այդպես խորհողները: Կյանքի մեջ
լավ կարենալ ապրելու, խորհելու համար նույնիսկ փորձառու-
թյուն է հարկավոր: Հարկավոր էր անոր հիմքերու վրա սկսիլ
գործի, հոգ չէ, թե շահը մեկ քանի հազարով պիտի պակաս

առաջին հերթին։ Գէթ տեսած ստրանդը» սեփական աչքերով տեսնելէ ետք, վնասի հաւանականութիւնը կմնայեր մեծ տոկոսով։ Հետո այլ բան է նամակագրութեամբ խօսիլ, այլ բան է անձամբ տեսակցիլ։ Չէ՛, խելացի որոշում էր անձամբ Եվրոպա երթալը, նույնիսկ ավելի շահավոր։ Ինք կարող էր համոզել խումբին ղեկավարութիւնը, առավել ձեռնտու պայմաններ ձեռք բերել և այսպիսով հանած կըլլար իր ճամփու ծախսը։ Բայց ինչպե՞ս, ինչպե՞ս կարող էր հաղթահարել իր դեմ ցցված այդ բոլոր առանձին իրագործելու անկարելիութիւնը, իր ունեցածը, խնայողութիւնները, բանկէ վերցնելիք պարտքերը հազիվ պիտի բավարարեին այդ ձեռնարկութեան։ Անհրաժեշտ էր խորամանկել, գտնել մեծահարուստ ազնիվ մարդ մը, համոզել, որ խումբին ծախսերը հանձն առներ, կես-կեսի հաշիվով։ Հետո՝ հասույթեն ինք կվճարեր իր բաժինը։ Վնասի՞ պարագային... Բայց ինչո՞ւ ըլլար վնաս, չէ՞ որ ինք պիտի ընտրեր խումբը, ու ի՞նչ վնասի մասին է խոսքը։ Կարպիսին չափ խելք ու ճաշակ ալ չունե՞ր ինք։ Անցնող առաջին ամսվան ընթացքին հասավ այդ եզրակացութեան ու որոշեց դիմել ու խորհրդակցիլ Կարպիսին հանձնարարած հասցեներուն։ Հետո Եվրոպան տեսնելու իրականութեան այդպես «դատապարտված» ու «արդարացված» հեռանկարը՝ ուրախութեան, հաղթանակի մեծ ալիքով մը կպարուրեր իր էութիւնը։ Հարուստ ընկեր մը ունենալ, թիկունքին կողման ունենալ կնշանակեր։

Եվրոպան տեսնել, պտտիլ, տարիներու իր երազն էր՝ պատանութեանեն ի վեր գուրգուրված երազ, երա՞զ, զոր այժմ «անհրաժեշտութիւն» կթվեր իր աչքին ու կարդարացներ իր խանդավառութիւնը, եթե ունենար մանավանդ թիկունքին... այդ կողմերը։ Գործն առանձինն ընելու ծրագիրը, երբ գրպանին մեջ շոշափելի գումար մը ըլլար առաջիկային. այն ատեն արդեն կարիք չէր մնար ընկեր որոնելու։ Չէ, առայժմ այլ ելք չկար։

Դիմեց առաջին հասցեին։ Մեյխանատեր, արար անհատական մըն էր՝ Յուսուֆ Զաքարիա Աղա Քանիքօղլու։ Հակա հարկաբաժին մը իր գործատեղին, որ անձնականներ էին, յարաբերութիւնները անձնականին մեջ ճշգրիտ դրամաքննիչներ, որոշ

առնյաներ, քարտուղարներ: Վազգեն իր այցետոմսն ուղարկեց ներս ու խնդրեց ունկնդրություն: Թանիոս ընկերությունն ու Յուսուֆ Զարզուրին հայտնի չէր, թե իսկականին ինչ գործով էին զբաղված: Բազմազան ու բազմաճյուղ էին առևտրական ձեռնարկությունները այդ տան: Աշխարհի մեծաքանակ ներմուծում Թուրքիայեն, հազարավոր տոննա բրինձ ներմուծում Հնդկաստանեն դեպի Անգլիա. Հին դրամներու ու գեղարվեստական միջազգային վարպետներու կտավներու առուծախ. Պարսկաստանեն գորգերու ներմուծում Լիբանան. Պտուղներու արտածում դեպի Միացյալ Նահանգներ և Եվրոպա: Փորձված ու միլիոնատեր մարդ Անտուան Թանիոսը իր դրամը կդներ հոն, ուր շահ կար, ավելի: Նույնիսկ ուներ առանձին դրամատուն մը, որ բարձր տոկոսով դրամ փոխ կուտար այլ առևտրականներու ձեռնարկներուն:

Քառորդ ժամ տևեց շնորհված ունկնդրությունը Վազգենին ու եկան համաձայնության:

— Գացե՛ք, ընտրեցե՛ք, բերե՛ք մանրամասնություններ, համաձայն եմ: Անշուշտ փորձի շրջան մը կանցընենք միասին, եթե խոլքերնիս պատեն, կշարունակենք,— ու հեռաձայնեց իր առանձնյաթերթերու գրասենյակի քարտուղար Ադելին, որպեսզի զբաղի Վազգենի ընկերության ծրագիրներով ու... վերջ:

Ճիշտ է, Վազգենը իր կյանքին մեջ շատ էր շփված առևտրականներու հետ, բայց անակնկալ էր իրեն համար ամիսներու ու շաբաթներ տևող պրպտումներեն այսքան կարճ ժամանակի մեջ ընկալումը ու հավանության արժանանալը:

Մարդը հարցուցեր էր միայն.

— Քանի՞ հազար ծախս մը կնախատեսեք:

— Տասնհինգ հազար:

— Լա՛վ, համաձայն եմ, փորձենք:

Այսքան:

Գործ բանալ այլևս դյուրին էր: Դրամի մասին պետք չխորհեր մարդ. ի՞նչ էր որ սա մարդուն համար քանի հազար, քանի գրուշի պես բան մը: Զէ՛, կեցցես Կարոլիս, լավ է, որ ունեցեր էր նման մարդու մը ընկերությունը: Հիմա

այլեւս կրնար թռիչք տալ իր երեւակայութեան: Հաստատ է, երբ ջահը տեսնէին, անշուշտ երրորդ, տասնվեցերորդ չորրորդ ձեռնարկին ընկերութեամբ կ'ըլլար ըսենք, բայց իր ի՞նչ փոյ-թը. ինք մինչ այդ պէտք տեղը կ'ըլլար հիմա, վաթսուն հազարի, ինք վերջիվերջո կարող էր ատամնաբոյժին շարունակել: Վերջիվերջո միմիայն ինք չպիտի ըլլար այդ գործով զբաղող. արդեն իրմէ առաջ ալ տասնյակներով կային նման դրամատէն-յակներ:

Ուրախ ու բարձր տրամադրութեամբ եկաւ տուն:

Կինը թե՝

— Վազգէն, ջանս, գործդ ձգէ եւ երեսի վրայ, ամէն րոպէ կպանգաժարեն ու քեզ կփնտռեն...

— Օ՜ֆ, Աշխէն,— ըսաւ,— մի հիշեցներ ինձի սա անոթի մարդու խեղճուկրակ գործիս մասին:

— Բայց, սիրելիս, այդ գործն էր մեր տունը պահողը ցարդ... վա՞ղ անցիր սա մեծ երազներեդ, կղզյաս վերջը...

— Օ՜ֆ, Աշխէն,— սաստեց հանկարծ իրեն համար ալ անծանօթ ջղայնութեամբ մը:

— Ի՞նչ խեղճուկրակ կին ես դուն, մարդ հարկ է երազ ունենա, թռիչք... Դուն մի խառնվիր չհասկցած գործերուդ մէջ:

Ու կինը լռեց. զգալով անտեղի հասցված ծանր վիրավորանքը:

— Ես կմեկնիմ մօտ օրէն,— վրայ բերաւ Վազգէն,— կմեկնիմ Եվրոպա գործով, պիտի հարստանամ, մի վախնար. միայն աղօթէ, որ աստված հաջողութիւն և ուժ տա ինձի:

— Աստված խելք ու կորով տա քեզի,— ըսավ կինը:— Աստված թող խղճա մեր զավակներուն:— Ու Վազգեն շաբաթվան մը ընթացքին, իր կյանքի մէջ եղածի հրճվանքի ու երազի մը մթնոլորտի մէջ, հանեց փասփոր, վերցուց իր ընկերներէն ու բարեկամներէն նկատելի գումար մը ու իր կնոջ ու զավակներուն ողջերթի, հաջողության մաղթանքներու տարափին տակ, նոր կարել տված հագուստին մէջ՝ մանուկի մը ուրախութեամբը խնդահեղ, նստավ գիշերական ընկե-րութեան սրահավերէն մեկը ու մեկնեցավ Եվրոպա, առաջին կայան ունենալով Հռոմը:

5

Ապակեփեղկերու բացուածքէն ներս թափանցեց կայծակի լոյսը ու իր մանկութենէն եկող վարժութեամբ մը համրեց մտքի արագ-արագ մէ՛կ, երկո՛ւ, երե՛ք... չորս ու հանկարծ կարծես վիթխարի ապտակով մը ճեղքուեցաւ երկինքը, որոտման հաջորդեց հորդառատ անձրեւը: Հակառակ անոր, որ արթուն էր ժամերէ ի վեր, աչքերը հառած առաստաղին, վերմակը քաշած մինչեւ շրթները, կ՚ամէնար անկողնին մէջ ու կ՚ջանար կրկին քնանալ:

Երազները կը շարունակէին՝ իրար հրմշտկելով...

Վերադարձեր էր երեկ գիշեր, բայց տակաւին հոն էր. Հռոմի, Փարիզի, Ժնեւի, Ցյուրիխի, Պրագայի, Բուխարեստի-Աթէնքի մէջ, տակաւին չէր անցած այն զգլխութեան ու հոգեվիճակը, զոր ապրեր էր ու հիմա կ՚ապրէր. թէ կեանքը անիմաստ կատակ մըն էր, տակաւին իր կեանքը գոյն ժամը մը: Օդանաւը ու հոն վարը րոպէներու ընթացքին անցնող քաղաքները, գոյն-գոյն հրապարակներով- երկիրները... յարաբանչյարին մէջ տարբեր կեանք, տարբեր մշակոյթ, տարբեր հոգեբանութիւններ ու մարդը: Մարդը, որ ինքն էր, չէր գիտեր ինչ անտեսանելի շղթաներու, ինչ անըմբռնելի օրէնքներու կարթի մը մէջ առնչուած: Այդ բոլորը անանձ ու տարբեր էր վերադառնալու հարկադրանքին տակ դանդղ, այս այդ քաղաքն էր, այս խուճապ, այս փայլուն արեւն տակ վերադառնալու տեղ մը, որ իր սրտովը չէր... Հիմա տարբերութ տակ կ՚ամփոփէր, բէջ տալու մեկնեցաւ Փարիզին, բայց իր վերջապես հասեր էր երթալ ու տարեր, արձեր հոն, Բեյրութի իրենց փողոցին մինչեւ իր գրասենյակը դանդաղ քալումը մը ճամբու երկարութեան վրայ, աշխատեր իր սրտովը չեղած գործով, գուշ տարօրինակի մը, անհրաժեշտ տան մը ու գլխեցուցիչ գործի մը իրեն պարտադրուած սեղմ շրջանակին մէջ: Ո՞վ էր թելադրեր, ո՞վ էր սահմաներ այդ կեանքն իրեն, ո՞վ էր գիծը քաշեր այս վիթխարի աշխարհին մէջ այդ գիծին անկյանը: Վերջապէս չէ՞ որ ինչ որ կարծր բան, ինչ-որ մարդոց ձեռքով հաստատուած անտեսանելի օրէնքներ քաշեր էին սահմաններ, հաստատեր ու հրապարակեր էին տարբեր, ցեխեր կիրքեր ու տան, հակառակ հոգիացը

թռիչքին, ակամա պարտավոր էիր վերադառնալ հոն, տեսնել նույն տաղտկալի, անշահ, շահամոլ դեմքերը, զգալ նույն ներկերու հոտը, խորամանկել, խարդախել տարիներն ի վեր հասարակ դարձած նույն միջոցներով, նույն բառերով, հանուն... փոր մը հացի։

— Օրիորդ, գինի մը, բաժակ... կամ բույլոն։

Օրիորդը գիշերական օդանավի հոսթեսն էր։ Թեշրան սիրուն ու գրավիչ էր ան, ան ալ չէ՞ որ դատապարտված էր, նորօրինակ բանտի մը մեջ, շատ տալն հեռ աշխարհէն, վերադառնալ Զվիցերիո չեն գիտեր որ մասին մեջ գտնվող, թերևս իր համար ալ հրապույրը կորսնցուցած, իր տան փոքրիկ սենյակը... Ջէ, ինչ-որ բան մը իր տեղը չէր այս կյանքին մեջ։

Առաջին այս ճամփորդությունը Վազգենի հոգու տակն բացավ բարդ ապրումներու, վտանգավոր վերիվայրումներու վարագույրը ու առիթ եղավ լրջորեն կանգ առնել իր կյանքին վրա։ Օդանավի պատը ամպերեն վեր, անդիմադրելի երկնային գույներու երազային մթնոլորտին մեջ հուշկիին խենթե — անուշ էր մարդոց ձեռքով մարդուն պատրաստված կյանքը։ Տխուր ու դժբախտ։ Բայց ինչո՞ւ չկար ընդվզող, ինչո՞ւ ամեն ինչ իր տեղն էր, ինչո՞ւ օրինակ սա ֆրանսացին ուրախ ու ժպտուն իջավ Օրլիի օդանավակայանը, ինչո՞ւ սա մյուս արտաքուստ կապուտ հասնելու համար մնե, չէ՞ որ ամեն մարդ սեփական կայան մը, տուն մը ունի աշխարհի վրա, իսկ ի՞նք, ինք... չկար։ Տունը տուն էր հայրենի հողի վրա միայն, հող չէ փառք, անշուք, բայց հիմք բու հողին, բու քարին վրա. այդ էր տխուր Վազգենին համար։ Իսկ սա ամպե՞րը։ Ի՞նչ փույթ այդ ամպերը, երբ անոնք ևաքին մեկ վայրկյանեն մյուսը իր աչքերուն տակ պարզվող չկար չքնաղեր Արարատ։ Ինչ ընեք Լեմանն իմը, ինչ ընեք Միջերկրականը, երբ իրմե հեռու էր իր Սևանը. իսկ ինչո՞ւ էր կյանքը այդպես, բարձրացող, իր ոտքերուն տակ սահող սա քաղաքներեն, լճերեն, ծովերեն ո՞ւր էր իր սեփականը։ Ի՞նգեթ չըլլար ինք պանդուխտ ու հիմա ունենար իր տունը, աշխարհի մեջ իր փոքրիկ, սեփական անկյունը, իր հարազատ, փոքրիկ հայրենի անկյունը։ Ինչո՞ւ է Զվիցերիացի հանձեր

ժպտուն այժմ, ինչո՞ւ այն չունի նոյն փոթորկումները։
Թերեւ է ինք «իմփրեզարիօ»-ութեան վրայ։ Փոքրիկ անկյան.
հայրենի փոքրիկ անկյան մը կարոտը ունի հիմա ու կուզե
կցանկա փոքրիկ բեմ մը, փոքրիկ բեմ մը հայրենական, թող
միայն ինք այդ բեմին վարագույրները բանար գոցեր, թող
հուշարարը ըլլար այդ բեմին ու հավատացեք, որո՞ւն հոգը
կըլլար այն ատեն դրամին սպառիչ մտահոգությունը. վախ
մը նկատ վրան, ձախողելու վախը։ Բազմազան ու բազմա-
գույն այս հաճույքները վայելելն ետք, սնանկացած, թշվա-
ռացած մարդու վախը առօրյային։

Ու խոնավություն մը, իր մարմինեն իսկ ծորող կպչունքին
տակ խոնավություն մը, տհաճ խոնավություն մը նման զգաց
իր ազգականներուն, բարեկամներուն նայվածքներուն ար-
համարհական չեզոք. Յուստ Զաքարիայի հեղինակած ժպի-
տը ու իր կնոջ՝ Աշխենին գինը մեղքցող, ընկճող խոսքերը
կարծես լսեց իր ականջներուն մեջ։ Զէ՞, հարկ էր անպայ-
ման հաջողել, հարկ էր հեռացներ իրմե զգացական այդ աղ-
բումները, որոնք առաջին թշնամին էին առևտուրին։

— Օրիորդ, գինի մը, բաժակ... կամ բուրկայն...

Մեկնեցան հոսմեն, բայց իր հուզվածությունը հիշե-
ցուց իրեն թե՞ ավելի գինած էր բաղարին արձաններն ու
թանգարանները, քան արվեստի խումբերը։ Մնաց որ ատա-
պելական պաշտամներ էին։ Փարիզը իր սրանըներուն ավավ
հաճելի զող մը, հոն ալ նույնն էր պարագան։ Վերսայլի
պալատ, Լուվրի Թանգարան, հեռու թատրոններ ու առասպե-
լային գաւառներու հանող ատաջարկներ։ Զվիցերիոյ մեջ
կհիշե փոքրիկ, խմիչքի գիշերային տուն մը ու մատուցող
մանկահասակ աղջիկը, որուն հետ ուշ գիշերին մնաց առան-
ձին։ Ինքն ալ չի գիտեր, թե ինչպես սառցվեցան այդ բո-
պեր։ Միայն գիտե, թե հիմա կապրի այդ աղջկա հուշերովը։
Աղջիկ մը, որ թերևս ամեն գիշեր ուրիշինն է, բայց... Բայց
առևտուրի մարդ չէ ինք վերջապես։ Թերևս այդ գիշեր իր
հետ պատահածը տոնց առևտուրի փոքր գործարք մըն էր։
Նույնիսկ աղջկան նկարն ունի հիմա իր գրպանին թղթապան
մեկ անկյան մեջ։ Ո՞վ էր այդ աղջիկը, ինչ հիմարն է ինք ու
երբ աղջկան նկարը ուզեց, չէ՞ որ այս վերջինը տարօրինակ

մը նայեցաւ իր աչքերուն։ Հետո Ռումինիա, Չեխոսլովակիա։ Բուլղարիան այլ բան դուրս եկաւ այս վերջին երկիրներէն... Հոն էր, որ զինք «իմպրեսարիօ»-ի տեղ դրին, տրամադրեցին հատուկ մեքենա, նախ պտտցուցին քաղաքին տեսարժան վայրերը, ֆաբրիկները, թանգարանները. այդ բոլորը որպես հյուրի։ Հոն, այդ քաղաքներուն մեջ չկային եվրոպական գիշերային փոքր կրպակներ, խմիչք «սպասարկող» աղջիկներ։

Այլ էր դրված կյանքն այնտեղ, ինչ լսած էր այդ բոլորին մասին, որոշ գաղափար ունէր։ Բայց չէր խորհեր, որ հոն, այդ երկիրներուն մէջ իր կյանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով պիտի զգար, թե սովորական ըլլալը ամօթ մարդ էր ինք։ Ու հիմա չէր գիտեր ինչո՞ւ, երբ այդ մյուս աշխարհին մեջ,— այդպես ալ բաժնեց ինք, այն աշխարհը և այս աշխարհը — միշտ կշեշտէր իր աշխատաւորի հանգամանքը, հոն կամչնար գրեթէ։ Բայց հոս մարդիկ կզգային իր տաղանդները, դյուրություններ կուտային, վճռականօրէն ավելի՛ նույնիսկ կազմակերպեցին հատուկ ներկայացումներ, ինք ու ինչ-որ մարդիկ դիտեցին այդ բոլորը։ Տվին ծանուցումներ գնկան երաժշտության, սերտեր ու առաջարկեցին հանձնել ներկայացուցչության փորձնական աշխատանքի մը հոն։ Նույնիսկ Չեխոսլովակիո մէջ։ Ու ինչ-որ ապրեցաւ, ինչ-որ կ'ինչէ այժմ՝ ծանր է, անմոռանալի։ Չէ, կյանք չէ իր։ Բայց հարկ է ըսել, մտնել այդ աշխարհին մէջ, դրամ շահիլ քիչ մը ու որոշել վերջնական ընթացքը իր կյանքին։ Տարօրինակ, թող չթվի, նույնիսկ որոշեր է քիչ մը դրամ շահելէ ետք, անցնիլ գործի, երթալ, հեռանալ այս աշխարհէն։ Երթալ հոն, այն աշխարհը ու ապրիլ մարդ ըլլալով։

Իսկ եղբայրությո՞ւնը... եղբայրություն՝ իր միտքը կկենտրոնանա, չեխոսլովակյան խումբի մը վրա. Բարլուի Վարբի տիկնիկային թատրոնին... մեծ չէ խումբը, տասներկու հոգի տիկնիկներու հետ փոքր բեմի մը վրայ։ Մանավանդ այդ տասներկու հոգիին մեջ կար խարտյաշ մազերով փոքրիկ աղջնակ մը, իսկ այդ աղջկան նկարը բնավ չի հեռանար իր աչքերուն առջևէն։ Փոքրիկ աղջնակը քանի տարեկան կար երբ դուրսն է բեմին։ Բայց իր հոգերուն մաքրությունն ու անկաշառությունն ունի իր դեմքին ու իր հայրենի

երկինքին չինչ կապույտ աչքերով։ Երբ կխոսի տիկնիկնեերուն հետ, մանուկի կփերածվի ան, փոքրիկ, կապտաչյա՞, ոսկեհե՞ր, ոսկեհա՞ր դիմագծով աղջնակի մը։

Պետք սապաչարին Թանիաս ընկերության, եղածը մեծ գումար ալ չէ, շատ մարդկային պայմաններ էին։ Բոլորը թանձրինը հաղորդի ծախս մը։ Եթե ինք ունենար այդ գումարը, չէր խորհեր նույնիսկ. գործին մեջ կնետվեր։ Բայց չունի, ինչ ընե՞լ. վնասի հավանականությու՞նը։ Երբեք։ Ան այնպիսի բան մըն է, որ կշահագրգռե ժողովրդին բոլոր խավերը, փոքրերեն մինչև ատրիբավորները։ Հետո ինք աչքով տեսավ թե՛ ինչպես Պլազայի մեջ ամեն գիշեր կհորդեր տրամը։ Թե ինչպես ծաղիկներով կողողվեր բեմը ու աղջիկը կծածկվեր ծափերուն տակ։ Հետո ինչ լավ կրնա ըլլալ ինք այդ աշխարհի ազդ ու այդ աղջկան հետ ամբողջ թանձրինքան օր։ Պատեցնել գանտեր, պարեկամանալ։ Ճանչցա՛ն եթե, իր կողմե թանկագին նվերներ կուտա յուրաքանչյուրին։ Հետո կխորհի ռոմանտիկան խամբերու մասին...

— Պետք ընտանա՞ս տակավին. թե բերեմ սուրճ,— ձայնեց կինը։

Երկավ, նստավ անկողնին մեջ, գլուխը չորցը. իր անփույթ նետված հագուստներն էին աթոռներուն վրա, հետո ճամփորդական պայուսակներն էին կիսավ բացված։ Դեմքամ նայավ անկողինին, արագ հագվեցավ տափառան ու չափելը ի՛

— Ո՛ւր սուրճը,— պատասխանեց։

Կխորհեր թե — ի՞նչ պայմաններով կարող էր գործի մտնել Թանիա ընկերության հետ։ Դրամը ան երկու ամսվան համփորդության ընթացքին բաշխեր էր չորս, պարտքի տակ էր նույնիսկ։ Եթե գրալին, որ դրամ չուներ ինք, կթիծաղեին վրան ու կդարձնեին մեկ կողմ, կամ շատ-շատ փոքր շահաբաժին մը կուտային։ Մինչ հարկ էր այդպան հաջողությունե ետք ցեթ կես առ կես մասնակցեր ինք։ Իսկ նախնական ծախսե՞րը։ Հետո ինք կկչեր ամեն։ Պահանջյալ համբին ծանոթ հայրուտ ընկերության ապահովությունը քույց կուտար անոնց, իսկ իր ընկերները անպայման ձեռք կերկարեին իրեն։

— Երեկ գիշերը անհանգիստ էիր, Վարդան, զառանցեցիր չարունակ...

— Օ՜ֆ, Աշխէն, չհասկցած գործերուդ մի՛ խառնուիր դուն,— սաստեց ակամա ջղայնութեամբ մը։

Խմեց սուրճը ու արագ դուրս ելաւ տունէն և ուղղուեցաւ Թանիոս ընկերութեան հիմնարկը։

6

Յուսուֆ բէկ Զաքարիա Թանիոսին սեղ գծեր բռնողներ 17-րդ գրասենեակի պատասխանատու Աշոտը։ Մաքի բրամ ծրագիրները, յետոյ խումբին մասին, գիտեց Վարդենին բերած նկարները։

— Լաւ դերասանուհիներ կա՞ն,— հարցուց երկիմաստ ժպիտով մը մտերմաբար աչք թթելով Վարդենին։

Վարդենը վիրաւորուեցաւ, բայց չուզեց հակաճառել.— մէկ աղջիկ մը կայ միայն,— գոհացաւ պատասխանելով։

Հաշուեցին նախնական ծախսերը, խումբին պահանջքը շատ մարդկային էր ու ձեռնտու վերին աստիճանի։

— Յանուն պրոպագանդայի չինեքը կրնեն այդպիսի գործարք,— ըսաւ Աշոտը։ Վարդենին տարրերը՝

— Յանուն արուեստին ու իրե՛նց արուեստի պրոպագանդային,— պատասխանեց։

— Համաձայնա՞ծ էք,— հարցուց Աշոտը։

— Ո՛չ երբեք, չեմ ալ խորհած այդ մասին, սակայն իմ տպաւորութիւնն է այդպէս։

— Լաւ, հանդիպեցէք վաղը։

Վաղը հանդիպեցաւ Վարդենը։

— Ծախսերուն և շահի, ապրիներն շահու ու վնասի կէսը կէս հաշուով պրոպագանդի աշխատանքը մեզ վրայ, կոնտրակտներ գործերը՝ ձեր, ու կնքեցին պայմանագրութիւնը։

Հետոյ թէ՝

— Գիտէ՞ք ինչ, վստահ ենք անշուշտ ձեր պարկեշտութեան, սակայն հարկ է մեզի ալ ծանօթ, ճանչցուած ու հաւատարիմ անհատական մը ապահովել ձեզ, ունի՞ք այդպիսին։

— Ունիմ, անշուշտ,— ինքնաբերաբար պատասխանեց Վարդենը։

— Ուրեմն բերէք զայն կարելի է շուտ, կերենք

ձեռքը ու կանցնէինք գործի։ Իսկ տեխնիկային նման թատրոնի մը համար լավագույն ժամանակը ծննդյան ու նոր տարվան օրերուն զուգադիպող դեկտեմբեր ամսվա երկրորդ կեսն է։ Տակավին ամիս ու կես ժամանակ ունինք, այնպես որ...

Վազգեն հեւհեւ վազեց իրենց ծանոթ բարեկամ անտառականի մը մոտ։ Խնդրեց, աղաչեց, պատմեց ծրագիրները։ Այս վերջինը թեև զգված, բայց համաձայնեցավ վկայել Վազգի ընկերության նյութական կարողության մասին, չմոռանալով խրատ տալ թե՝

— Լավ էր իր գործը, ներկայացուցության գործը մեծցներ Վազգեն, քան ղրաղեր չես գիտեր ինչպիսի խաղերու կարևորության ունեցող նման գործով մը, մանավանդ այնպիսի մեծ ընկերության մը հետ, որոնք կարող էին ուզածը վարկյանին ձեռչել գինը։

Զգաստախանեց Վազգեն, նկավ ու տարագրեցին պատրաստված չերկրը։ Տաս հազար լիբանանյան ոսկի ապահովության թուղթ մը Վազգենի անունով տրված Թանիքո ընկերության։ Տաս հազար ոսկի, քանի հազար վնասի մը պարագային։ Մինչդեռ գործին նախնական հաշիվները տասնհինգ հազարի մեջ էին։ Ոչի՛նչ, մարդիկ խելական աներականներ էին ու հույսին ամուր բռնել իրենց գործը, պատահեցին. հավանական ամեն տեսակի անակնկալներու դիմաց։ Չեղյալ բան մըն էր վերջապես եղածը։ Չէ, նույնիսկ գործին մանրամասնությանց անդրադառնալե ետք Վազգենին բարեկամն ալ համոզվեցավ, որ շահ կա գործին մեջ ու նույնիսկ հավանական իր ավելի նախնական «կորուստներուն» ապագային երկրորդ ձեռնարկի մը առթեն դիմել ազգականի իրեն։

Յոթերորդ երկինքի մեջ էր Վազգեն։ Բացվեցավ իր ընկերոջ, նույնիսկ անտառական սպրդումներուն հակառակ՝ պատմեց Թումանի մեջ իրեն առաջարկված հաշվարկով հեռանկարներուն մասին։ Ընկերը խանդավառվեցավ ու համաձայնեցավ առաջին ձեռնարկի արդյունքեն ետք խորհրդակցել ու նոր ծրագիրները մշակել երկուքով։

— Կրկին միասին կերթանք Եվրոպա ու Ռումանիա,—

բռավ ընկերը,— դուն նյութի մասին մի խորհիր, միայն լավ վերջացուր սա առաջին գործը։

Վազգեն սկսավ ձեռնարկել կազմակերպական աշխատության, խումբին վիզայի ու չեխոսլովակյան դեսպանատան հետ՝ խումբին ժամանման, բնակեցման մանրամասնություններու քննարկման։

Գրվեցավ Պրագա, որոշվեցավ թվականը ըստ ծրագրվածին։ Թեպետ իր սեփական աշխատանքին, ներկայացության համար ձեռնտու ժամանակն էր, բայց Վազգեն չստանձնեց ո՛չ մեկ գործ, հինեն իր վրա առածներն ալ հանձնեց այլ ընկերներու։

Վիզաներու խնդրով դիմեց կառավարության, հոս սկսան բարդությունները։ Չեխական խումբ բերողը, ի միջի այլոց՝ հայ.

— Չըլլա կոմունիստական պրոպագանդ ըլլա,— ըսին։

— Ա՛յ մարդ, ես ու Թանիա ընկերությո՞ւնը ո՞ւր, կոմունիզմը ո՞ւր,— պատասխանեց։

— Հապա չեխերը։

— Տիկնիկային թատրոն է։

— Խոսակցություն չկա՞։

— Կա՛ անշուշտ։ Նորօրինակ տիկնիկային թատրոն է, քսանամյա աղջիկ մը և մեկ քանի տղաք բեմին վրա պիտի խոսին տիկնիկներու հետ։

— Չեխե՞ր չեն այդ խոսողները։

— Չեխեր են։

— Տեսա՞ք, անոնք անպայման տիկնիկներու հետ ալ կդառնեն ձեր պրոպագանդին։

— Չե՞ք կատակեր։

— Բնավ երբեք, պարտավոր ենք խորհելու մեր երկրի շահերուն մասին։

Ուշ գլխի ինկավ Վազգեն, թե հարկ էր խորհել այդ մարդոց շահերուն ալ մասին ու տրամաբանությունը սորվել ու փարատել անոնց ունեցած մտահոգությունը, երբ մեկ-երկու հարյուրանոց սահեցուց այս վերջիններու գրասեղաններուն բաց ձգված դարակներուն մեջ։

Հանդէպ որը գտնվին տան դուռը, բախին՝ ընդհանուր ապահովութեան են։

Տակավին գաղտնի կամ պաշտօնական ոչ մէկ ոստիկան չէր մտած իրենց տունը։ Աշխենը զող եկաւ, տեղյակ չէր գործեն, խոկ երկու գաղտնիները սկսան հարցափորձի։

— Ո՞ւր էր եղած Արտանան.

Պատասխանեց.

— Անդա՞մ էր որևէ կուսակցութեան.

— Ո՛չ։

— Եղա՞ծ էր բանակ.

— Երբե՛ք։

— Ինչո՞ւ չմտաւ խումբ.

— Առևտրական գործ է ու դպրոցականները ծանօթ չեն։

Մէ քանի վարժ էր այլևս. Տանեց թանձրեր [illegible] թղթապան մը ու ամենայն ատրճանակները գտան։ Բայց [illegible]։ Մարդը ձեռքը [illegible] գրպանը ու [illegible] թանձրեր [illegible] ու՝

— [illegible],— բսաւ [illegible] ձայնով մը,— [illegible] ու ժամը [illegible] ներկայացեք [illegible]։

[illegible] կարեցաւ Վարգեն. կթանեցան [illegible],— ու մինչ կը մեկնեին տունէն, զգուշացաւ [illegible]։

— [illegible],— բսաւ,— դուն փոքր մը, չէի [illegible] զինքը։

Մշտար մեղմիվ.

— Զամչյա՞ր. — պատասխանեց, — նման մարդուն թանձրեր [illegible], որինչ, գուր եկեք ժամը [illegible] ու... հարցաքննող մը [illegible]։

Ժամը [illegible] խիստ [illegible] էր [illegible] էր [illegible] մը, [illegible] Վարգենի [illegible] ձեռքերուն հարցաքննողն ու՝

— Հաւատութեան կնահքեմ ձեռ,— բսաւ,— [illegible] չէ՞ք [illegible] ներկայացման համար [illegible] մեր բաժինը։

— Ինչպե՞ս կարող եմ մոռնալ,— պատասխանեց Վազգեն։

Ու անընդհատ սկսեց պարծիլ Վազգենենց տան դուռը Զարմանալին՝ այդ բոլոր մարդիկ գիտեին իր հասցեն, հե-ռախոսի համարը, կոչային երեկոները, երբ տանը կլլար ինք։

— Ունե՞ք հայտարարությունն ասոր մեր գրքին մեջ։

— Ի՞նչ գիրք է։

— Մենք տարին երկու անգամ կկազմակերպենք գեղար-վեստական բարձրորակ երեկոներ, որ երկուքի կսեղմեն քաղաքիս լավագույն ուժերն ու անհատները և այդ երեկո-ները ձրի են ու մանավանդ հրավիրյալներու համար նկատի առնված։ Հրավիրյալներ, որ նույնպես կկազմեն քաղաքիս բարձր դասը։ Այդ երեկոներուն մեր ընկերությունը հրապա-րակ կհանե 25.000 տպաքանակով 250 էջանոց հայտարարու-թյուններու հատորներ, որոնք նմանապես ձրի կբաժնվին հա-սարակությանը.— Չէիք ուզեր օգտվիլ այդ բացառիկ առիթեն-ցանի մեր գիրքը հրապարակ հանած օրերուն կցուցադրեք բաս մեր լավագին ձեր ընկերի խումբին ներկայացուցիչները։

— Ձեր ընկերությունը ի՞նչ շահ ունի այդ բոլորեն, քանի դուք ամեն ինչ ձրի կկազմակերպեք։

— Մեր շահը գրքին մեջ տրված հայտարարություն-ներեն գոյացած հասույթն է։ Նկատի ունեցեք, որ մենք կվճարենք մեր երեկույթին երկուքի ունեցող խումբերուն։

— Իսկ ի՞նչ արժե այդ գրքին մեկ էջը։

— Միայն 500 լիրանանյան։

— Ահռելի գումար է։

— Եվ ձեզի համար վիթխարի պրոպագանդ։

— Դժբախտաբար, մեր գործին պրոպագանդի բաժինը կպատկանի իմ գործի ընկերոջ Թանիոս ընկերության։

— Աչինչ, դուք ալ խոսք ունիք, չէ՞, չէի՞ք փափագիր տողյար։

— Ինչու չէ... բայց 500 լիրանանյան էջի մը համար ազգային տասնապեկյալին գումար է։

— Իսկ դուք գիտե՞ք, թե մամուլն է հիմնական ազդակը

գործի մը հաջողության, իսկ մեր գիրքը կհանի թաղային ամենահարուստ ընտանիքներուն ու հիմնարկներուն։

— Կենթադրեմ։

— Հրապարակենք ուրեմն։

— Հարցուցեք Թանիոս ընկերության 17-րդ դրամանեչակի պատասխանատու պրն. Աղեքին. ես ինքս համաձայն եմ։

— Ոչինչ, այդ արդեն մեզ բավական է, շնորհակալություն։

Ակամա նման վերջավորությանն մը ըմպաց, Վազգեն մտքի կհաշվեր թե՝ սա տարօրինակ մտահղացման արդյունքը ինչպիսի՞ գումար կապահովեր այդ ընկերության։ Թվաբանական պարզ հաշիվ մը շշմեցուցիչ արդյունքներ կպարզեր իր աչքին. 500 լիբանանյան էջին։ 250 էջանոց գրքին կըներ 125.000 լիբանանյան ոսկիի չափ մը. տարին երկու անգամ, այդ կըլլեր 250.000 լիբանանյան։ Տպագրական ծախսերն ու խումբերուն տրված դրամը հաշվի 50.000 մը ու ընկերության կմնար 200.000-ի վիթխարի գումար մը։ Տակավին այդ չափին վրա պատիվը հասարակության համար ծրի, որակավոր ներկայացումներ կազմակերպած ըլլալու ու ջրեղ հասույթ մը ավելնալու։ Ի՜նչ սատանայական անտառի ձևեր կային։ Մինչ ինք 200.000 լիբանանյան շահելու համար, հարկ էր գներ նվազագույն 50 տարի, այն ալ ինչպիսի տքնաջան աշխատանքով։ Ինչո՞ւ այսպես խոսք ավավ այդ մարդոց. պահ մը իր նոր չոչված գրպանի էր, երբ խոսեր էին իր հետ որպես արտասահմանյան խումբեր բերելու։ Այդ մարդիկը հողերանները էին, գուցե էին իր տեսակ թեև. բայց Աղեքը հավանաբար ճամփու կըլլեր դանոնք 300 ոսկի էջի մը համար... որո՞նք միայն կուզեն։

Մեկ քանի օր ետք երևացին Թանիոս ընկերության պրոպագանդայի գծով տարած աշխատանքներուն արդյունքները։ Ու այս արդյունքները ահա ի բերան Թաղուցին Վազգենին.

«Զեխական տիկնիկային թատրոն»։

Երկու հարյուր տիկնիկներ, հարյուր դերասան նույն բեմին վրա և այլն, և այլն... Շվարեցավ Վազգեն, կարելի՞ էր օրը ցերեկով այդպես ստել ժողովրդին։ Եղած տիկնիկները

հազիվ քսան հատ էին, գնահատողները՝ չորս-հինգ հոգի:
Վազեց Ադելին մոտ:

— Ա՜յ եղբայր, ի՞նչ ես ըրեր:

— Այդ մեր գործն է, դուն մի խառնվիր:

— Բայց չէ որ ես կխայտառակվիմ:

— Ինչ է, մենք գործի մասնակիցներ չե՞նք, հետո որո՞ւ տեղն է, որ պիտի խայտառակվինք:

— Ձեխերուն և ինձ:

— Է՜հ, պարոն Վազգեն, կերևի թե գործի մարդ չեք դուք:

Ճիշտ, ցուցադրված նկարները բոլորը չէին, որ կվերաբերվեին խնդրո առարկա խումբին:

— Է՜հ, ինչ ընել, երբ բավարար նկար չկա, դուք այդ բոլորը թողեք մեզի: Ու նկարներ կային, քաղաքի աչքառու կեդրոններուն մեջ ամենուրեք: Նկարներ կխառնեին աղջիկներու, որոնք կանգնած կխոսեին տիկնիկներու հետ: Ուրկե՞ էին գալեր, ինչպե՞ս էին կարգադրեր, հնարքրրական նորություններ էին այդ բոլորը Վազգենին համար:

Եվ երևացին գիները.

— Մոտ 5, 7, 10 լիրանոցյան ամեն:

Վազեց կրկին Ադելին մոտ:

— Շատ են սուղ,— առարկեց:

— Հապա ի՞նչ:

— Տիկնիկային թատրոնի մը համար չատ են առասպելային գիները:

— Տիկնիկային թատրոնը մեկուղ է, պարոն Վազգեն: Հետո դուք գաղափար ունի՞ք, թե ինչ ծախսեր կատարած են ցարդ:

Վազգենն իր կառավարական գործերուն մեջ սակայն չէր ունեցած հանդիպումներու այդ բոլորով, հետո վստահություն ուներ վերջիվերջո, Բանիմաց ընկերությունը իր նման խենթի մը գլխուն խաղ պիտի չխաղար անշուշտ: Այնպես որ միամտաբար.

— Ո՛չ,— պատասխանեց:

— Հապա, տեսա՞ք, արդեն հասեր են 5000-ի:

— Ինչպե՞ս:

— Պրոպագանդի համար:

— Բայց ինչո՞ւ տանիլ իմ գիտութեանս։

— Չէ՞ որ գործի բաժանում ըրինք. դուք ալ կաշառք չառի՞ք հոս հոն։

— Տուի, բայց մեծ բան մը չեն իմ ըրած ծախսերս։

— Ոչինչ, ոչինչ. ծախսը որքան մեծ, մանավանդ պրոպագանդի գծով, այնքան մեծ շահ կապահովէ. Հարկ է տեղյակ ըլլալ այդ բաներին։ Օճառին լավորակ ըլլալը չէ կարևորը, այլ այն, թէ օճառ արտադրող ո՞ր գործարանն է ավելի դրամ ածեր պրոպագանդի համար։ Հապա դուք ինքներդ չէի՞ք համաձայնած էջի մը համար 500 ոսկի տալ...

— Բայց ես վճարը թողեր էի ձեզի։

— Մենք չէինք կրնար ձեր վարկը խնդրո առարկա դարձնել. բանի համաձայներ էիք. մենք ալ համաձայնեցինք. ու ի՞նչ, լավ եք ըրեր։

Ինքզինք կորսնցուցեր էր Վարդեն, բայց բանէն խոսք չուներ. Հարկավ այս մարդիկը ավելի լավ կհասկնային գործը. չէ՞ որ վերջիններս վճարն ալ երկուքով էր, շահն ալ, այդպիսի փորձված հաստատություն մը կարող էր այդպես բացահայտորեն դրամը ծախել թափել։ Միայն թէ՝

— Գիտեք, պարոն Ազնի, իմ բերած խումբը դրան առնէ արդէն...

— Էհ, ո՞վ է խոսողը դրանց մասին, մայթենր. որ լավ ըլլա խումբը. բայց բանի մենք չենք տեսած, ստիպված ենք կանխել անախորժությունները, կարելի չափով. Մենք, խումբը չեկած, գոնե առաջին օրերու հաջողությունը պետք է ապահովենք, սիրելիս։ Այս է պայմանը։— Ամենաուրեք տիկնիկային թատրոնի հայտարարություններն էին։ Քաղաքը հեղեղված էր այդ հայտարարություններով։

Մայթերուն, սյուներու և պատերուն վրա, շարժապատկերի դրահներու պատուհաններուն երևացին նոր հայտարարություններ.

„Միակ ներկայացում միմիայն. խումբը ստիպված է մեկնիլ Փարիզ, Բրյուսել, Լոնդոն, իր երթալու ճամփուն վրա կազմակերպիչներու մեծ գոհունակություններուն որպես պատկառ բարեհաջողութեան կանգ կառնէ քաղաքիս մեջ։

Կրկին վազեց Ազնիին։

— Բայց, սիրելիս, չէ՞ որ մեր պայմանագիրը չորս ներ-կայացման համար է։

— Է՞հ, պարոն Վազգեն, շատ խոսկ ես, սիրելիս։

— Իսկ ուրկե՞ եկան Փարիզ, Բրյուսել, Լոնդոն...

— Ելան մեր ջանքերեն, ի՞նչ է պետք ըսել, սու՞տ, թե՞ ճշմարտությունը։

Չէ, Վազգենը ինքն ալ հասկցավ, որ խոսք մարդ է տակավին առնուրի մեջ։

Ու բացվեցավ տոմսարկղը։ Առաջին օրն իսկ սպառեցան տոմսերը։

Ուրախության չափ ու սահման չկար Վազգենին համար։ Երազներուն պսակումն էր։ Նույնիսկ չկարողացավ հրավի-րատոմսեր վերցնել։

— Պարոն Ադել, որոշ մարդոց խոսք էի տված։

— Ոչինչ, կտանաք հաջորդ ներկայացումներուն հա-մար։ Այժմ խումբեն կախված է ամեն ինչ, թե որ լավ խումբ դուրս եկավ, զարկինք։ Թե ոչ, հանցանքը ձերն է։ Մենք ըրինք մեր ձեռքեն եկածը։

— Ծախենք մյուս օրերուն ալ։

— Այդ արդեն անկարելի է, չէ՞ որ հայտարարած ենք երկու ներկայացման համար միայն. Հիմա պատիվի հարց կա։

— Ինչպե՞ս։

— Առաջին ներկայացումեն ետք միայն կրնանք մեր հայտարարել թե՝ «Աննախընթաց հաջողութենեն քաջալեր-ված, ընդառաջելու համար ժողովրդային բուռն փափաքին, կազմակերպիչները հրավիրած են Փարիզ, Բրյուսել, Լոնդոն ու խնդրած որոշ հետաձգում այդ քաղաքներու մեջ կազմա-կերպված ներկայացումներուն համար։ Եվ այդ մեծ զոհողու-թյամբ կծանուցանենք մեր հարգո հասարակության թե՝ ի գին մեծ զոհողություններու խումբը կմնա շաբաթ մը եւս՝ տալու համար ութը հավելյալ ներկայացումներ։

Արդեն պատրաստել տվեր եմ հայտարարությունները,— վրա բերավ Ադել ու ավելցուց,— իսկ երրորդ ու չորրորդ ներկայացումներեն մինչև տասներորդը կարգ չունի կատար-ված պրոպագանդին հետ, այդ պրոպագանդը պիտի ընեն առաջին, երկրորդ ներկայացման հանդիսատեսները։ Բայց

ես վարժած եմ որոշ մարդիկ, որ անընդհատ խոսին հոս հոն.
հետո մամուլը միշտ մեր բարեկամն է, բոլոր տեսնելիք հոդ-վածները առաջին ներկայացումէն ետք արդեն ծանոթ են մեզի ու շատ լավ են գրված։

Չէ, մեծ գաղտնիքներ ուներ գործը։ Կարպիսը խոս-վանք ուներ։ Առևտրական ամեն ձեռնարկ ուներ իր հաջո-ղության գաղտնի բանալին ու ինչ լավ եղավ, որ Վաղգենը զոհ չգնաց իր անփորձության։ Միայն կմտածեր, թե՞ ինչ-պես պիտի ընդունեին հասարակությունը, երբ հայկար գերա-սանի տեղ տեսներ չորսը, եթե հայկար տիկնիկներու տեղ՝ բանը։ Միամտաբար կրկին հարցուց այդ մասին։

— Է՜հ... Մեր գեմ գաա պիտի չբանեան, յա...

Այդ ալ դարձավ հանկնալի։

— Երկա՞ր ատեն է, որ կաշխատիք Թանիսա ընկերու-թյան մեջ...— հարցուց։

— Ժամ մը ետկ չէի կարող աշխատիլ, եթե մտածեի ձեզի պես,— եղավ պատասխանը։

Հետանկարը շատ էր փայլուն։ Առաջին և երկրորդ ներ-կայացումներու լրիվ ծախված տոմսերը արդեն կփակեին եղած արտակարգ ծախսերը։ Կմնար խումբին 15.000-ը ու ութը ներկայացում։ Նման ձևի տոմսերու սպառման պարա-գային շոշափելի շահ կար ու Վաղգենը սկսավ ապրիլ այդ շահի հաշվույն։ Հանրակարքը իր տեղը զիջած էր խորնա-չարմին. կեսօրվան ճաշին, փոխանակ տուն երթալու, կերթար քաղաքին լավագույն ճաշարանները ու կխմեր ալ և ասկա-վին մերթ ընդ մերթ կխորհեր Զվիցերիո գեղեցիկ կղզիի մը մեջ խմբիչ վաճառող աղջկան... Հարստանալու հետանկարն եւ կարծես իր ալ գիտակցության հակառակ իր երևակա-յության առջև կբանար ինչ-որ մութ հաճույքներու ճամփա-ներ... Ի՞նչ ըսեր, Վաղգեն։

— Է՜հ, ինչ կուզես ըսես, ի՞նչ է պետք քեզ, դրա՞մ, թե՞ երջանկություն...

7

Առաջին երեկոյին, երբ բացվեցավ վարագույրը, սրահին մեջ կիներ կային հոյանի սամույրով, շողշողուն ու ադամանդա-զակուռ ճանճապարդերով։ Այրեր պոչավոր-զգեստավոր։ Նույն պատանիները։ Վազգենը նստած էր առաջին շարքին, չէր բերած կինը, որովհետև կարգին գիշերազգեստ չուներ. նույնիսկ իր պավակները բացակա էին։

— Ոչինչ, հետագա ներկայացումներուն,— ըսած էր անոնց։

Պահ մը մոռցած էր, թե ինք մեկն է սիմֆերեկազործու-ներեն, տարված դիտեց ներկայացումը լրիվ։ Մանկացավ տիկնիկներուն ի տես ու սիրահարվեցավ քամանչա խաղ-ացող չախուհիին։ Քամանչա այդ աղջիկը, որ այնքան զգայուն, այնքան բյուրեղյա սրտով կխոսեր տիկնիկներուն հետ, կերգեր։ Վազգեն հիշեց իր ցուրտ մանկությունն ու ան-հրապույր պատանությունը, հետո զինվորության ու փախըս-տականի մարդու ծանր տարիները, մարդկային արժանապատ-վությանը սանակոխող հալածումներ հուշ իր սրտին մեջ։ Ու կարմիր մը, ամոթի կարմիր մը պատեց իր մարմինն ու դեմքը։ Քամանչա այդ չախուհին ու տիկնիկները, հեշտ ե-րաժշտությունը վերափոխեցին, զարձուցին զինք իր մանկու-թյանը։ Մտքով վերապրեցավ, թե ինչպես տակավին երեկ, աղջի որ կրցած էր խորհել մութ հաճույքներու ճամփաներուն։

Ի՞նչ ըսեր, Վազգեն։ Դրա՞մ, թե ճշմարտությո՞ւն։

Հարցումը սխալ էր դրված՝ դրամ թե ճշմարտություն-կյանքի ապահովություն և գեղեցիկը, արվեստը։ Այս երկի-ներուն մեջ, ինչպե՞ս, աստված իմ, ինչպես կարելի էր եր-կուքին միատեղ ընթացքը, ու հիշեց.

— Անոնք, այդ չախերը տիկնիկներուն հետ ալ կը զանեին ձեր պրոպագանդին։

Պրոպագա՞նդ... Ինքը ալ օրերս ի վեր կընեին նույնիս-կ այժմ բեմին վրա տիկնիկներն էին, խարույչ չախուհին ու երաժշտությունը. ի՞նչ պրոպագանդի մասին էր խոսքը... Բայց չէ՞ որ իր մեջ փոխվեցավ ինչ-որ բան. հիմա կարմիր մը, ամոթի կարմիր մը պատեր է իր մարմինը ու դեմքը ևչն

գիտեր ինչ կայ կար այդ բոլորին մէջ. ինք ձեռքը տարաւ գրպանը ու սոսկաց, որ Զմիւռնիացի խմիչք մատակարարող աղջկան նկարը կ՚ենա՞ այդ թուղթին ծալքերուն մէջ. այդ նկարը զինք չարչարող, տանջող ամէնօրդութիւն մըն էր հոն, որուն վրայ Հայոց եթե անցած ըլլար Աշխենին ձեռքը. չէ, պիտի աշնչայնել, ի՞նչ փորձութիւն. ինք պատմական ընտանիքի հայր... Տիկնիկնե՞րը, չինուհին ու կոյային տիկնիկները, չինուհին կերպեր. փակվեցաւ վարագոյրը պատ-ընդոստ ծափերու տարափին տակ։

Աղեկը մօտեցաւ իրեն։

— Վաղգեն,— ըսաւ,— լաւն է խումբը, միայն չէ՞ կարելի հանկցնել այդ աղջկան, որ հասարակ եղութիւններու ընթացքին ցուցք տա իր սրունքները...

Ծառայանեցաւ Վաղգեն, դող մը պատեց մարմինը.

— Չէ կարելի,— պոռաց կարծես,— անհամբերութիւն է...

— Լա՛վ, լա՛վ, եթե կուզես, ես խոսիմ վարիչին հետ։

— Զըլլա որ փորձես։

— Որեւէն վախնամ հասարակութիւնը չըմբռնե խաղը։

— Ինչպե՞ս։

— Մեղք է այդ գեղեցիկ աղջիկը այդ ձեւով հանել հասարակութեան առջև, ցուցադրել դանձերը, եթե քիչ մը ավելի թեթև հագնվեր...

Վաղգենին համար առիթ չեղաւ փաստելու, թե ո՛վ ունեւր իրավունք. ի՞նչ, թե՞ մյուսները։ Որովհետեւ յանց այլոց կարծիքն ալ թե՝

— Հոյակապ է խումբը, բայց հասարակ է մանուկներուն. պատանիներուն համար միայն։

Զրնացաւ ամբողջ գիշերը. իր աչքերուն առջև չինուհին էր ու տիկնիկները։

Առավոտ վաղ ելաւ տունեն, երբ կրնանար կինքը։

Դուռն առջև ոստիկաններ կեցուցին զինքը։ Հարցուցին անձնագիրը, տուղթերին վրան գլուխը ու՝

— Ազատ ես,— ըսին։

Ծվարած ու տարափահար փողոցներուն մէջ տիրող լռութիւնեն, ինչով քաղաքի կենդրոնը։ Տանկեր էին երախ-

ները ցցած, զրահապատ խրճաշարժեր. զենք, զենք ու զինվո-րականություն ամենուրեք։

— Ի՞նչ է տեղի ունեցեր,— հարցուց շշմած անցորդի մը։

— Զախողած պետական հարված։

— Ովքե՞ր են։

— Ֆաշիստները։

Եշմորած անցավ փողոցներեն, փակ էին ամեն կողմ. բազմաթիվ անգամներ խուզարկեցին զինքը, հարցաքննեցին ու երբ տեսան, որ հայ է, թողուցին ազատ։

Թանկոս ընկերության գրասենյակները նույնպես փակ էին, երեկոյան պարապ էր սրահը, հակառակ լրիվ վառված տներուն։

Աշխը եկավ մթագնած դեմքով։

— Բախտ չունինք եղեր,— ըսավ,— հարկ է ցնցել պայմանագրությունը, այսօրվան ամսերը առնել եւ Ար-տասովոր կացություն է, խառնակությունները կշարունակվին շրջաններու մեջ։ Թեպետ կառավարությունը տերն է կացու-թյան, բայց 15—20 օր ոչինչ կարելի չէ ընել. իսկ խումբը ստանցնել անորոշ ժամանակով ձեռնտու չէ։

— Հապա ծախսերը, վնա՞սը։

— Ոչինչ, կվճարենք, մեծ բան մը չէ. տասնհինգ, քսան հազարի վնաս մը. կես առ կես չնչին քանակ մը կընեն։ Այսպես է որոշումը Յուսուֆ Զարարիայի։ Դուք կարող եք չմտահոգվիլ, ձեր բարեկամին չերը մեր մոտ է, հաշիվներուն համար անցեք տասնհինգ օր ետքը։ Մենք, եթե վերադարձ-ներիք զումար ունենանք, կհանձնենք ձեզի. դուք ձեր բարե-կամին հետ կարգադրեցեք հետո։ Ի՞նչ ընել, սիրելիս, ամեն գործի մեջ քիչ մըն ալ բախտ է հարկավոր, այս անգամ չեղավ, թող ըլլա երկրորդ անգամ։ Նոր ծրագիրներով կսպասենք ձեզի...

ԳՐԱՏՈՒՆ «ՐԱՖՖԻ»

Անունի մը, որ հալհալեց ինքզինքը աստղերուն հասնելու անկարելի երազով...

I

— Դրամը, մանչս, երջանկութիւն չի բերեր. ձեռքի կեղտ է. հասկցա՞ր։

Չէ՛, չհասկցայ։

Այսինքն ոչ թէ չուզեց հասկնալ, ընդհակառակը, իր կեանքի սկզբունքն էր այդ։ Սկզբունքն էր գիտակցութեան հասած առաջին օրէն, որովհետեւ համոզեցին, աւելի ճիշդ կեանքը համոզեց, թէ «դրամը երջանկութեան նախապայմաններէն մէկն է, առաջինը։ Առանց դրամի մարդը խեղճ է, ձախողած մարդ...» Բայց պատասխանեց.

— Հասկցա՛յ, այո՛... Իհարկէ հասկցայ. վաղուց գիտեմ այդ ճշմարտութիւնը ես, բայց, սիրելիս, դրամի անհրաժեշտ կարիք ունիմ...

— Դրամի կարի՞ք... Ի՞նչ բանի համար։

Չէ, համբերութիւնը սպառելու վրայ էր, դրամի կարիք, իհարկէ, շա՛տ, նախ ապրիլ կարենալու համար, հետոյ այն խախտուած ներդաշնակութիւնն ու սէրը վերականգնելու համար, հետոյ, սիրելիս, գրականութիւնը շարունակելու սիրույն, այսինքն, մէկ խօսքով՝ «երազներով» ապրելու համար...

Այս բոլորը, անշուշտ, չարտասանեց բարձրաձայն, այլ գոհացաւ ըսելով.

— Որոշած եմ խանութ մը բանալ...

— Խանո՞ւթ։ Ինչի՞ խանութ։

— Գրավաճառատուն։

— Հա՜, հա՜, հա՜,— խնդաց մարդը,— ա՛յ տղա, տակավին խելքդ գլուխդ չեկա՞վ... Վազ անցիր սա գիրքերեն։

— Գիրք պիտի չկարդամ,— պատասխանեց,— այլ պիտի ծախեմ։

— Հասկցա, հասկցա, բայց ի՞նչ առևտուր է այդ գիրքի առևտուրը, ո՞վ է այս գաղութին գիրք կարդացողը, ո՞վ է գիրք գնողը, որ դուն գիրք կարենաս ծախել... Վազ անցիր, տղաս

Անշուշտ, ինքը այդ մարդուն տղան չէր, նույնիսկ հարազատներ չէին։ Բայց մյուսը դրամ ուներ և ինքզինքին իրավունք էր վերապահած այդպես խոսելու, ու տղային խղճցավ...

Գիտես, սիրելիս (պիտի ուզեր ըսել՝ խոսքին մեջը), սովորված եմ... Եթե կարող ես քանի մը հազար փոխ տալ, երախտապարտ կմնամ քեզի։

— Տալը հե՛չ, դյուրին է, բայց, տղաս, տակավին չա-կային անփորձ ես, մեկ քանի հազարով ի՞նչ կարող ես ընել դուն, հետո իմ խելքս չպառկեցավ այդ գրքի գործին։

— Իսկ ի՞նչ գործ կհանձնարարեիր... սիրելիս։

— Նախ ինչո՞ւ կհեռանաս ուսուցչությունեն։

— Ակամա, հեռացուցին։

— Ա՜յ, այդ ավելի վատ է, բայց ուրիշ տեղ մը գտիր. դպրոց կպակսի՞։

— Դիմեր եմ, բոլորն ալ մերժեցին։

— Ա՜յ, այդ արդեն ավելի վատ է, տեսա՞ր, տեսա՞ր, այդ գիրքերու երեսեն կրած փորձանքներդ, չէ, չէ՛ պիտի սկսիս փոխել։

— Այսինքն...

— Ունեցած դրամովդ, ինչ ըսեմ, փոքր, շատ փոքր անկյուն մը վարձե, դիր հաց ու պանիր, կարագ, երշիկ ու սանդվիչ և ծախե, գիտե՞ս ինչ շահ կա այդ գործին մեջ, հեքիաթական։ Օրինակ, ա՛յ ըսեմ, ի՞նչ արժե հացը... հինգ ղրուշ, քսելիք կարագը՝ երեք ղրուշ, դնելիք պանիրդ՝ երեք կամ չորս ղրուշ, եղավ տասնմեկ կամ շատ-շատ տասներկու, իսկ քանիի՞ կծախեն, ուղիղ քսանհինգի. այսինքն, տղաս, հարյուր առ հարյուր շահ։ Ըսենք, օրական ծախեցիր հազար

հաս. ի՞նչ եղավ, հարյուր քսանհինգ ոսկի, սա՞ր... Հարյուր քսանհինգ ոսկին քու ուսուցչությանդ մեկ ամսականն է, եղա՞վ... Եվ մեկ տարիեն դարձար մեծահարուստ, ահա, ե՛լ ու գնա՛ մամայիդ բարև բրե...

— Այդ իմ գործը չէ, սիրելիս։

— Է՜հ, տղան այդ շատ վատ բան է, գործին, ամենուրին ամոթը չկա, սիրելիս, պետք վարժվիս, ինչպես, կարող ես և նպատակահարմար խանութ մըն ալ բանալ. բայց ավելի մեծ դրամ է հարկավոր, այնպես կերևի, որ չունիս...

— Ոչինչ ունիմ ձեռքս, նույնիսկ սրտապահիկս ապահովված չէ... Եթե ունենայի, ինչո՞ւ պետք պիտի բռնել, մնաց, որ օրական հազար հոտ սանդալիչ ծախելու համար կենտրոնական տեղ մը խանութ պիտի ունենալ, իսկ այդպիսի տեղի համար ստանդակ հազարներ են պետք։

— Ճիշտ է, այնպես կերևի, որ շատ նեղն ես։ Ես քեզ կարող եմ մեկ բանի դրուշ տալ ու բանի մը օրվան համար. մինչև որ գտնես վերջնական գործարար երբ մը խորհիր։ Իսկ հազարներ, դժբախտաբար, չեմ կարող տալ, բոլոր ունեցածս գործիս մեջ եմ դրեր. վաղը կտեսնվինք, երբ շուկայի մասին գաղափար գտնես, ես հիմա, պետք չունիս, ավելի նեղն եմ, բան գտնի. Երևակայե, որ կլլամ, հաց գնելու դրամ չեմ ունենար գրպանս, համենայն դեպս առ սա տաս ոսկին...

Տաս ոսկին չառավ, նույնիսկ բաժանվելուս ատեն ծխախոտ դեղցավ ու ձեռքը սեղմեց ընկերոջը։ Մյուսը թե՝

— Ա՛ռ, ա՛ռ, կվերադարձնես, երբ ունենաս։ Կին ունիս, զավակներ, վերջապես այդ բոլորը հաց կուզեն, ուտել կուզեն, այնպես չէ՞ որ մենք ընկերներ ենք, վաղը ես ալ քեզմե կուզեմ, ինչ կա, որ ասոր... Ու դրամը դժվարավ սահեցուց ընկերոջ գրպանը։

— Խորհե՛, լավ խորհե, կամ սանդալիչ կծախես, կամ նպատակահարմար խանութ մը կբանաս, եթե անշուշտ դրամ գտնես. իսկ ավածիս մասին մի խորհիր. ընկերներ ենք չէ՞, շըլլա որ խորհիս. ամեն ինչ կարգի կմտնե, կեցիր, չերթա՞նք տեղ մը շիշ մը գինի խմենք։

Ճշմած էր տղան։

— Երթանք,— ըսավ։

Ճաշին Կեսօր էր։ Առաջին բաժակը պարպեցին ապագա հաջողություններուն կենացը։

— Ինչպե՞ս է կինդ։

— Ոչի՛նչ, լավ է։

— Պիտի լավ խնամես։

— Իսկ մորդ հիվանդությո՞ւնը...

— Նախկինին նման. վատ է, շատ վատ։

— Դժվար ու ծանր է կյանքը։ Քանի՞ զավակ ունիս։

— Երեք։

Կեցցե՛ս։ Արժանավոր գործ է... Խմենք առողջության կենացը։

— Խմենք,— բաժակ մեկնելով խմեցին։

— Իսկ ի՞նչ եղավ Հայրենիք երթալու հարցը։

— Որոշեր եմ, եթե կարելիություն ըլլա...

— Գնա՛, գնա՛, քու տեղդ է...

Չէ՛, համբերությունը հոս ալ սպառեր էր.. բայց երրորդ բաժակները խմեցին... Հայրենիքին կենացը։

— Է՜հ, դրա՞մը, դրամը ամեն ինչ չէ գնա, դրամը ձեռքի կեղտ է, հասկցա՞ր... եթե երթաս Հայրենիք, կազատիս այդ բոլոր մղձավանջներեն։ Չերե՞նք չէք մեր ալ...

Բերին և չորրորդ բաժակները պարպեցին ապագա այն հասարակարգին կենացը, որ դրամը և այլն, և այլն...

Զույգեր կային մոտակա սեղաններուն շուրջը. ասոր կար անզիջությամբ երջանիկ և զույգեր կային, որոնք դեռ էին այն գիտակցված խարույկի երջանկության մը համար։ Հետո այդ բոլոր գեղապատկերներուն բոլն ի վեր կապույտ էր միջերկրականին և արևի ցոլքը, անփույթ ոսկեղեն փարոսներ էին, որոնք կշտանային ծածկել սեղանին գրված արցունքը խաղողի ողկույզներուն...

— Սա գինեգի աղջիկը գեղեցիկ է, չէ՞...

«Տղան» չկարողացավ պատասխանել, որովհետև մշուշված էին աչքերը։

— Ինչ է, հուզվեցա՞ր։

— Արևեն է։

— Փախենք տեղերնիս։

Փոխեցին և հինգերորդ բաժակը խմեցին գեղեցիկ աղջիկներու կենացը...

Վեցերորդ բաժակը դատարկվեցավ ի պատիվ ամուսիններու և այն «իմաստության», թե «ամուսնությունը Թագավորություն է»։

— Զարկե՞նք շիշ մըն ալ...

Եօթին և ութերորդ շիշի ատենին Խաժակ Լևոնյանը համոզվեցավ, որ կյանքի մեջ ամեն տեսակի գործ կարելի է և պետք է ընել. որպեսզի կարելի ըլլա փրկել սառն խախտված սերը, որպեսզի մարդ գլուխ չխոնարհե ուրիշներու առջև և որպեսզի կարենա համառել ապագային գրելու մասին և որպեսզի ապագային գեթ կարդալու՝ խմել ու մոռնալ ու ուրիշ, սա անիմաստ կյանքը...

Իսկ ընկերը պնդեց, որ Խաժակ Լևոնյանը ի գեղ ըմռնա գրելը։

— Խաժակ, սիրելիս (աչքերս ալ բաժակ), սիրելի Խաժակ, այդ բոլորին հակառակ պիտի շարունակես գրել...

— Վա՜յ,— ըսավ տղան,— ռուս գրականությանն ալ բան կ՚ճանկե՞ս...

— Հապա ի՞նչ կարծեցիր դու, տղաս, ամենին զոհերին մեջ ես ալ փորձեր եմ ըրեր, բայց... կյանքը։

— Կյանքը, համենայն դեպս, հակառակ իր սխալ կողմերուն...

— Ճիշտ այդ սխալ կողմերն են գեղեցկացնողը կյանքը։

Վերջին բաժակը խմեցին կյանքին կենացը։

— Սպասյա՛կ, հաշիվը։

Հաշիվը առավելս Թղթոսին էր։ Սեղանին վրա ինկավ հարյուրնոցը։

— Մանր չունի՞ք։

— Մա՜նր, մա՜նր... դժբախտաբար...

— Ես ունիմ,— ըսավ Խաժակ Լևոնյանը և գրպանեն հանելով սառը Թղթոսին ու բանկնոտի վերև աչք գրպանեն դուրս թափեց չորս ծալված իր վերջին մետաղադրամները։

— Ահա և տասնմեկ։

Սպասյակը անմիջապես կնա ոսկին վերադարձնելու համար

— Ոչի՛նչ,— թող մնա,— ըսավ մյուսը՝
— Շնորհակալություն, պարոններ, կրկին հրամմեցեք։
Ու գացին։

2

Երբ տուն հասավ, ուշ գիշեր էր, աննպատակ թափառեր էր քաղաքի փողոցներուն մեջ։ Դիտեր էր հագուստեղենի խանութներու նոր ցուցափեղկերը ու մտածեր էր իր մաշված հագուստին մասին, կանգ էր առեր արանց ու կանանց ներքնազգեստներու, մետաքսե և բրդե գուլպաներու մեծ վաճառանոցներուն առջև և հանգեր էր շատ տխուր եզրակացություններու, մանավանդ երբ զգացեր էր, որ գուլպաներուն ներբաններն ու քիթերը ծակծկված էին։ Ասեղնագործված կնոջական այդ երփներանգ ներքնազգեստները մի՞թե քիչ մը ավելի երջանկություն չէին, եթե ըլլային իր տանը։ Հիշեց, որ ամուսնությունեն ի վեր անցեր էր հինգ տարի և օր մը օրանց գույգ մը մետաքսե գուլպա առած չէր կնոջը։ Կինը՞ կնոջը իր կարիքները։ Ինչո՞ւ օրինակ ինք չէր խորհած աս ամենահասարակ հաճույքին մասին։ Սիրտ չէր ունեցած խորհելու. կյանքի պայմանները ոտնատակ էին ըրեր զինք, ամեն ինչ դարձած էր սովորական, տհաճ երեկին կրկնությունը։ Անցեր էր ծուռումուռ քաղաքի փողոցներեն և լայն պողոտաներեն և տեսեր էր ամեն ձևի ճարտարապետական ամենաշքեղ հղացումներեն մինչև ամենապարզունակ ոճերով շինված շենքերը։ Շենքեր, որոնց մեջ որևէ տունե բնակելու հնարավորությունն ալ չէր ունեցած իր համեստ ուսուցչի պաշտոնին բերմամբ։ Տեսեր էր նոր ու այլազան ինքնաշարժեր, ծառաներ, տանտիկիններ, որոնք կարծես իր աշխարհին մարդիկը չէին։ Բայց ո՞րն էր իր աշխարհը, չէ՞ որ իր աշխարհը նույնինքը այն էր, որուն մեջ այժմ կշրջագայեր ինք այդպես տխուր ու այլանդակ հոգեվիճակով։ Չէ՞ որ ինք ծնած ու մեծցած էր նույն մթնոլորտին մեջ։ Անցավ գիշերային զվարճություններու մութ դռներեն, հոն ևս դույնզգույն մազերով աղջիկներ տեսավ փողոցները, որոնք գիշերային այս ուշ ժամին նոր կելլեին իրենց բանեն ու կպատրաստվեին աշխատանքի։ Աս ևս իր աշխարհը չէր։

անոնք եւ իր աշխարհին մարդիկը չէին։ Ո՞ւր էր կանգնած ինք. ի՞նչ բան էր, որ մեկուսացեր էր խիզախությունը իր մէջ ու դարձուցեր էր զինք լուսանցքի մարդը այս հասարակարգին։ Մարդու մը, որ կխորհէր իր օրապահիկը փրկելու մասին և իր ընտանիքի նվազագույն ապրուստին հոգը կդարձներ մղձավանջի։ Չէ՞ որ ինքն ալ ատենին, թէեւ չէր ճանչցած իր հայրը, բայց անվանի ատենակալի մը զավակն էր եղած և ունեցած էր այդ շենքերուն նման հոյա շենքի մը սեփականությունը, բայց խենթի հովերով իր կյանքը պատճառ էր եղած, որ վաճառեին ամեն ինչ, գաղթեին Լիբանան և ինք իբր թե նվիրվեր իր սիրած գործին։ Այդ գործը գրականությունն էր, իսկ ապրուստի միջոցը՝ ուսուցչությունը։ Ինչո՞ւ էր ընտեր գրականության կոչված այդ անշահ ու հայ մարդու, ափյուռքահայ մարդու համար ծիծաղելիք գործին որոշնե։ Ինչո՞ւ, որովհետև չէր կարող չընտրել։ Որովհետև այդ իր տարերքն էր, իր իսկ կյանքին իմաստը։ Իրմե վեր էր այդ բա-ցորը։ Իսկ իր կամքեն վեր որևէ բանի դերի դարձող մարդը լուսանցքի մարդ է, ինչպես սերը, ինչպես գինին, ինչպես խաղը. և գրականությունը սեր էր, գինի ու բախտախաղ... Այն միջոցին ալ փորձեր էր գրականությունը, երբ... դպրոցա-կան նստարաններու վրա էր դեռ, և ո՞ր մեկ հայը չէր փոր-ձած ու ո՞ր մեկ մարդը տարիքին չէր բռնված քերթել, թե՛— հա՞, գրականության, ես ալ փորձեր եմ, երբ... փոքր էի։

Իր դժբախտությունը, համատիպը տարիքին, երբ անցին այն միջոցները բոլորը վաղ հասկցած կյանքը դարձեր էին... խանութպաններ։ Ինք չկարողացավ իր սիրած գործին խա-նութպանը իսկ դառնալու։ Եվ քանի մը դրեց, այնպես փորձանք-ները չասցան գլխուն։ Վերջինը... արձակվելը ուսուցչական պաշտոնեն։

Ու հիմա, որ անգործ էր ու փակ էին բոլոր դռները իր առջևերքին, կառաջարկվեր, որ սանդվիչ ծախեր։ Բայց ինքը ինչպե՞ս կարող էր աշխատել գործի մը ձեռնարկել։

Ըսենք, գտավ խանութի համար անհրաժեշտ դրամը։ Հետո՞, չէ որ այդ իր գործը չէր, չէ՞ որ կարող էր իր աշա-կերտներեն կամ աշակերտուհիներեն մեկը գալ ու կանգնել իր

առջև և խնդրել... կես սանտիմ... Մահ էր այդ իրեն համար։ Տակավին այն մյուսները, այն բոլոր իրեն ծանոթ ու անծանոթ գրչի փերեզակները, որոնք կարող էին չարախնդորեն ժպիտ մը իրենց դեմքին գալ ու ըսել.

— Տղա, հատ մը պանիրով,— և հետո,— վա՜յ, դո՞ւն ես, Խաչակ։ Նոր ի՞նչ կգրես այս վերջերս։

Չէ, և կարելի էր ընել այդ բոլորը և գրել. բայց նպաստավճառներ ի՞նչ գրող։ Պանիրի ու հացի առուծախին մեջ հոգեկան ի՞նչ թռիչք... Գրավաճառությունը դեռ կփրկեր ողբերգության արտաքինը։ Վերջիվերջո, առևտուր, բայց գիրքի։ Բայց արդյո՞ք իրավունք չուներ այն մյուսը, որ ըսավ.

— Ո՞վ է այս տարոն գիրք կարդացողը, ո՞վ է գիրք գնողը, որ դուն գիրք կարենաս ծախել... Վազ անցիր, տղաս...

Գիրք կարդացողներ կային անշուշտ, բայց առևտուրի մեջ դրամ բերողը գրկանության այն մյուս տեսակն էր, վատը, պոռնոգրաֆիկ բովանդակություն ունեցողները, անառային սանձարձակության բուլվարային հատորները։ Ինք կարո՞ղ էր այդպիսի գիրքերու գոյությանն իսկ հանդուրժել իր խանութին մեջ։ Ինա՛վ։ Տիրոջ էր հետամտողը, մահ, իսկ ինչպե՞ս պիտի ապրեցներ կինն ու մայրը, երեք զավակները։

Գնա՛, գնա, քու տեղդ է,— այսպես ըսավ ան հայրենիքին համար։ Ինչո՞ւ համար էր իր տեղը, որովհետև ինք պատրաստված մըն էր կյանքին. որովհետև այս իրավակարգին մեջ իրենցաները տեղ չունեին։ Բայց չէ, ինք կարո՞ղ էր երթալ հայրենիք և ըսել նույնիսկ մասին. Իհա, որովհետև ոչինչ կարող էր ընել հոն ապրելու համար։ Եկա և հաց տվեք ինձի։ Այդպիսի տրամադրություն։ Չէ՛, սխալ էին այդ բոլորը։ Ինք գրող էր վերջապես, մարդիկ իր գծրոնումներուն համար գրել էին գինքը առավոտեն ու հիմա հրամմցեր-ևս պիտի երթամ հայրենիք։ Ո՛չ, չկարողացավ հաշտվելու այդ մեկը իր ամբողջ երկուսարդի հոգին։

Պիտի ուզեր, պայքարի, ի հարկին սպաներ ու հաց ծախել. փաստել, որ այն պարագային, երբ մարդ գիրքի մարդկայնորեն ապրելու իրավունքին, կարող է և ապրիլ այսպես։ Պիտի համբեր և վերջը պիտի գնար հայրենիք. երթալ հայ-

րենիք։ Այն պարագային, հայրենիքի մեջ գեթ ինքն իր առջև գլուխը բարձր պահած պիտի շարունակեր գրել այդ բոլորի մասին։ Եկած էր ո՛չ թե անկարողությանը համար, եկած էր հավատքով, եկած էր, որովհետև չէր կարող չգալ, որովհետև ինք համար ամեն հողին ու հողին վրա սավառնող գաղափարին մասին։ Եկավ ու եթե չգար, կապրեր նաև հոն, բայց եկավ, որպեսզի ապրի մարդավայել, ապրի որպես մարդ. Իսկ հայրենատիրությո՞ւնը... Է՜հ, չչարաչարենք բառը, չչարաչարենք կյանքեն խուսափելու պարտված գաղափարի խանութպաններուն վերջին ապավենը... խնդրեմ։

Մայրն էր դուռը բացողը։ Կինը քնած էր վաղուց։

— Ի՞նչ բերիր, ինչո՞ւ ուշացար այսքան, կրկին խմե՞լ ես... Մեզի չէ դրամը, տանը այսքան նեղություն ունինք ու դուն ունեցած վերջին դրուշներդ իզուր կուտաս այդ կործանիչ հեղուկին...

— Մայրիկ, կրակե,— կզցավ բակ միայն ու անցավ ննջարանը։ Մայրը չթողուց ամբողջ գինը.

— Ի՞նչ բերիր, պատմե։

— Ոչինչ,— ժպտեցավ,— հյուրասիրվեցա...

— Գինո՞վ ինչ խորհեցա...

— Ո՛չ։

— Գտա անհրաժեշտ դրամը։

— Ինչպե՞ս, մա,— ու ցատկեց անկեն։

— Տղա՛ս,— ըսավ մայրը,— հայրդ մեծ սակավախոս էր. ես վստահ եմ, որ դուն իր արյունեն բան մը ժառանգած ես անպայման և եթե խելքդ գլուխդ համարես, կրնաս անդ համնիլ։ Նախ, սիրելի պատկու, գեթ ժամանակավորապես թո՛ղ սա գրականության բովանդ հիմնովին։ Ընտանիք ունիս, զավակներ ունիս, կին ունիս։ Կինդ և ես տկար ենք, կանոններ սոցնե իսկ մենք ամեն ինչ ծախեցինք, ոչինչ ունինք։ Կարող ենք սովամահ ըլլալ, եթե այսպես շարունակես։ Շատ խորհեցա, որդիս, գիտեմ թե սրտապղծության է ընկնիլը, ամբողջ մեր ընտանիքի, բայց և զավակներուդ ապագան է խնդրո առարկան։ Եթե ըմբռնես, թե ինչ եմ առաջարկելու, վստահ եմ, պիտի ցնցվիս, բայց և վստահ եմ, պիտի փարիս գործին, որովհետև այդ մեր վերջին ապավենն է և թե հորդ երկ

տարիներ ետք իր հեռավոր գերեզմանեն կատարելիք վերջին բարիքը քեզ...

— Ինչպես, մայր...

— Որոշեցի վաճառել իր գերեզմանի հողը։

— Վաճառել հայրիկի գերեզմանը, երեսուն տարի ետք, անհանգստացնել իր աճյունները և հեռավոր այս ափերեն հանգչելիք այդ, ա՞յդ... ո՛չ,— մայրիկ։

— Մեզմե իմ ճոխն, արդեն հեռացեր ենք իրմե և վերադառնալու չենք։ Մեր վերջին կայքը հայրենիքն է. ի՞նչ ընել, երեսունեութ սիրելիներ անգերեզման թողեր եմ անապատի ավազներուն։ Վերջին իմ հիշատակն ալ հալալ թող դառնա քու ճամփուն։ Բայց տես, պետք գուրգուրալ և այդ վերջին ասիթը իզուր չվատնել ինչ-որ հիմարություններու երեսեն...

— Մայրիկ, բայց շատ է այսքանը...

— Ես վերջերս այդպիսի առաջարկ ստացա և համաձայնություն հայտնեցի։ Նամակը ուղարկեր եմ արդեն որ պետք է։ Այսօր իսկ հանձներ եմ փաստերը։ Թող հայրիկի հիշատակը հավետ ապրի մեր հոգիներուն մեջ։ Կարծեմ եթե այդ դրամով կարողանաս բանալ վաճառատունդ, իր հիշատակը հարգած կըլլաս ավելիով։

Չընդդիմացավ ամբողջ գիշերը։ Հիշեց իր մանկության անթիվ օրերը, թե ինչպես ամեն մեկնեցի իր մոր հետ կայցելեր իր հոր գերեզմանին, որը բավականին ընդարձակ հողատարածքի մը վրա կանգնած շքեղ հուշարձանի մը ստվերին էր. ընկուզենիներ և ուռենիներ կային այդ հողին վրա և ինք և իր մայրը կնստեին անոնց հովանիին տակ ու կուլային։ Առաջինը, իր սիրած մարդու հետ անցուցած կարճ, շատ կարճ երջանկության համար։ Ինք, իր անծանոթ հոր կիսանդրիին իրեն նայող տխուր աչքերուն ի տես...

Հիմա այդ կիսանդրին պետք վար առնեին մարդիկ ու դրամով պետք գնեին այդ արցունքները, տեղը գներու համար ուրիշ մը տխուր նայվածքը։

Իր հոր գերեզմանին վաճառքով, իր հոր աճյունին գնով պետք ինք բանար իր վաճառատունը։

Խաժակ Լևոնյանը այդ գիշեր միայն առավ վճռականությունը։

Բայց երբեմն սրբազան առեղծվածներ կան, որոնք մեծ, խոր ու անըմբռնելի սերերու հետագա պոռթկումին ծիլերն են:

Անըմբռնելի՞ սերերու...

3

Բացված խանութը գրավաճառատուն մըն էր քաղաքի երկրորդական թաղամասերեն մեկուն մեջ, իսկ դրամը հո-վիվ էր բացված խանութի կմախքին: Գունավոր դարակներ, հետո երկու ապակեպատ ցուցափեղկ և ներքին... ամայու-թյուն: Գրավաճառատուն էր այն իմաստով, որ խանութի ճակատին գրված էր «Գրավաճառատուն Րաֆֆի»:

Մայրը առավոտ կանուխ արթնցուց զինքը:

— Ե՛լ, տղաս, և շտապե:

— Բայց, մայրիկ, երթամ և ի՞նչ ընեմ հոն:

— Ինչ՞, գնա բաց փեղկը, մտիր խանութ, նստե գրասեղանիդ առջև, չես գիտեր ուրկէ կհասնի յաջողը, գէթ անցնող դարձողը թող տեսնե, որ ինչ-որ նոր հաստատու-թյուն է հիմնված, հետո կխորհիս թե ինչ պիտի ընես:

— Բայց դատարկ խանութին մեջ նստիլը ծիծաղելի է, մայրիկ...

— Ինչո՞ւ, որևէ մեկը առաջին օրեն ապրանքներով չէ բացված իր: Հայրիկդ ասկյա շղթայով մըն է սկսեր գործը, անոր է տառ-տառահիկից մեար կերպաս, ծախեր է, շահեր ըներ է նորը. այս անգամ բան մեար և օր մը ասա մեծը դարձեր է հակա խանութ իր հարակից պահեստանոցներով: Այդպիսին է առևտուրը, պետք համբերություն և հարատևու-թյուն ունենալ:

Հայրիկի անունն իսկ իր պարտությունն էր. Եղավ ու գնաց: Խաժակ Լևոնջանի ամենադաժան օրերեն մեկն էր այդ:

Երբ բացավ խանութի փեղկը, դատարկ դարակներու և պատերուն ու առաստաղին ամեն կողմեն չչորացած ներկի հոտ-ը պարկում անցվերուն: Մտավ ներս ու անմիջապես փակեց դուռը: Տեսակ մը դողի և մարդոցմե փախչելու հո-գեբանություն: Երկյուղը պատեր էր ամբողջ մարմինը:

սառնակալութիւն սուր զգացում մը կենչեր ամենաշատ սրտին ու կարծես կանգնեցուցեր՝ էր իր ամբողջ բանականու-թյունը։ Վերջիվերջո հաղթեր էր կյանքը ու երազի մարդուն ստիպեր էր, որ չի չեղի ընդհանուրի չափերեն դուրս ու գտա-նա սովորական Մարկոս մը, սովորական մանր առևտրա-կան մը։ Մնաց, որ այդ մեկն ալ հարց էր տակավին նայե-ցավ ժամացույցին, տակավին ուժը չկար և սլաքները կանգ էին առեր կարծես։

Խորհեցավ դրացին որևէ բանով. բանը, կարող էր ըլլալ հատակները, որոնք կեղտոտ էին և ամենուրեք կկրեին չորա-ցած ներկի և ցեխոտած կոշիկներու քայլերու հետքեր։ Փնաց ու մեկ քանի խառնուած ցած գանձէ նորաբացներուն դնեց ավել մը ու փոխ ուղեց դույլը։ Ելավ ու պարզեց ջուրով լի-ցուն առաջին դույլը, հետո երկրորդը, երրորդը, չորրորդը և սկսավ ավելով շփել հատակը։ Նույն պահուն մեկ քանի մարդ-կային գլուխներ երևացին ցուցափեղկին առջև և մոտեցան դռան։

— Բարև, դրացի։

Հայերեն էր բարևը։

— Բարև ձեզ,— կրկնեց հաճուկ գոցողական ձայնով մը։

— Դրամա՞ն եք բացեր։

— Այո՛։

— Հաջողություն ձեզ, թեպետ դժվար է բիզ մը։ Արտաքին կցանկանք, որ հաջողիք. շրջանը կարգված է ընդհանուր շու-կայեն, առհասարակ արհեստանոցներ են այստեղ, ձերինին նման կահկի խանութ չկա մեր շրջապատին մեջ, բայց ոչինչ։ Իսկ առաջ որտե՞ղ էր ձեր վաճառատունը։

— Նոր կսկսիմ առևտուրի,— պատասխանեց Լևոնյան, իր դրացումին մեջ ջանալով թաքցնել գիտակցին ու ներքին հու-զումը։

— Նոր կսկսի՞ք... ոչի՛նչ, նախատեսել այստեղ մասնա-ճյուղ մը կար, երբ առնե չլինայով, հետո նորարարություն մը եկավ, ան ալ նույնպես, բոլորը ամբողջ ձանձրացած գրեթե նորաբներին խանութներով, մնաց, որ կեղտոտ մնաց էր, չկարողացավ հանձնվող չահիլ։ Ոչի՛նչ, հանգույն եղեր և

և եթե ինծի կհարցնեք, գիտեք ինչ, միայն մի բաժանորդանաք գրքերուն։

— Ի՞նչ ընեմ հապա,— հարց տվավ Խաժակ վարանումով։

Այդ հարցն արդեն շուկայի վարժ մարդոց աչքեն չխուսափեցավ և հաստատեց այն կասկածը, որ շատ նորեկ և անփորձ տղու մը հետ գործ ունին իրենք։

— Ըսենք, խմիչք վաճառեցեք։

— Խմի՞չք...

— Ինչ կա որ, լավ խանութ է, անկյուն մը սարքեն կարող եք օղի, գինի, վիսքի և զանազան աղանդերներ վաճառել, շատեր կուգան և լավ կաշխատիք։

— Բայց գիրքի հետ ինչ կապ ունի օղին...

— Է՜հ, այդ արդեն հեչ, տղաս, գործնականացեք, որ դրամ շահիք և ապրիք, մնացյալը հեչ... Եվ գիտեք ինչ, ես կարող եմ օգնել ձեզ։

Օգնության խոստացողը տարեց, վստահելի արտաքինով դրացի խանութպան մըն էր։

— Ես շատ լավ ծանոթ եմ մեծաքանակ խմիչքներ վաճառող առևտրականի մը, այս երկիրին մեջ կարևորը խանութ ունենալն է և վստահության վայելելը։ Ունի՞ք մեկը շուկայի վրա, որ ձեզ վստահեցնե, այսինքն կռնակ կանգնի ձեզի, միայն իր ստորագրությամբ տալով։

— Ունիմ,— կմկմաց Խաժակ։

— Դե՛, ուրեմն վերջացավ, ե՛կ երթանք, ի հարկին սկիզբը քչերով կվաճառենք, հետո կտեսնենք ու դուք անձամբ կորոշեք, թե որն է շահավետը, գի՞րքը թե խմիչքը և ըստ այնմ կփոխեք գործին ընթացքը, այսուհետև, տղաս, գիրքի գործին իմ խելքս չի պառկիր շատոնց, օրինակ վերցնենք զիս, ես տարիս մեջ դժվար թե հատ մը իսկ գիրք կարդամ, բայց թե օղին... ամեն օր չխմած չեմ կարող... այ տեսա՞ր։

— Բայց ես դրամ չունիմ խմիչքի կապալին համար, առայժմ բոլոր ունեցածս գիրքի եմ պատկեցուցեր,— ջանաց ըսել Լևոնյան։

— Ոչի՛նչ, բան չէ՜, եթե ձեզ ծանոթ առևտրական մը կվստահեցնե ձեզ, գործը կարգին է...

— Իսկ այդ մարդիկը ապառիկ կուտա՞ն...

— Հայերեն կխոսիմ, տղաս, ինչու չէ, անշուշտ ոչ ծանոթ և հրապարակի վրա շրջանառության մեջ գտնվող տեսակները, այլ Եվրոպայեն և Ամերիկայեն նոր հրապարակ հանված, բանք նույն որակի, բայց անծանոթ անուններով ապրանքները և այդտեղ ձեր շահը ավելի կըլլա։

Խաժակ Լևոնյանը վերածվեր էր շարժուն մեքենայի մը. տրամաբանությունը չէ որ կիշխեր այդ պահուն իր վրա, այլ իր խանութի մերկությունը առժամապես ծածկելու ձգտումը, մինչև գիրքերու հարցին մեջ նորություն մը մտցնելը։ Իր հոր դերեզմանի վաճառքեն գոյացած դրամը հազիվ էր բավեր խանութի կանխիկ վճարված տարեկան վարձքին և ներքին կահավորման։ Այնպես որ ուրախացավ այդ անակնկալ առաջարկեն. նախ գոնե այսօրվա համար կհեռանար սա առե-ջող հոգեվիճակեն, հետո գիշերը կուրախանային տունը։

Եկողները երկիմաստ ժպիտներով հեռացան խանութեն, տարեց հայը.

— Անապարե,— բսավ,— քանի գործերը տակավին նոր ընթացքի մեջ չեն, երթանք ու վերցնենք որքան որ կարենանք։

Գացին նախ Խաժակ Լևոնյանի ծանոթ առևտրականին մոտ։

— Բարև, Խաժակ ջան,— բսավ ընկերը,— լսեցի, որ արդեն բացեր ես խանութը, ինչպե՞ս ըլլի, ժառանգ ինկա՞վ ինչ է։

— Վերջը կպատմեմ,— ընդհատեց Խաժակ ընկերոջը,— չցանկանալով իր դրացիին մոտ հայտնի դարձնել իր ողբերգությունը։

— Գիտես ինչո՞ւ եկեր ենք...— ու պատմեց։

— Ա՜յ, ապրես, բարեկամ,— խոսքը տարեց հային ուղղեց ընկերը,— ա՜յ ապրիս, լավ եք խորհեր, հայու գիրքը ի՞նչ բան է, ապրե՞ս, ապրե՞ս, լավ միտք է...

— Իսկ, Արամ, գուն ինձի համար ապահովություն կուտա՞ս այդ վաճառականներուն մոտ։

— Ինչո՞ւ կանխիկ չես գներ,— վարանումով և տարակուսանքով հարց տվավ ընկերը։

Խաժակ Լևոնյան անգիտակցաբար կատարեց իր առևտրական ակամա կյանքի առաջին հաջող գործառնությունը։

— Ունեցած ամբողջ դրամս պարտքեցուցիր եմ գիրքերուն... ապսպրանք եմ տվեր նվիրաբար, այնպես որ...

— Ա՜յ, սիրեմ մեծապատվիվ պետք դրամը, ա՜յ, այդ ատդին լավ է, այդ բանին տես մի քիչ խելքս կդատեի, ես չէ՞ի ըսեր քեզի, այդպիսին է առևտուրը, տեսա՞ր, հիմա քալը դրամ չունի՞ս չէ՞։

— Չունիմ,— խեղճացավ Խաժակ, բայց մյուսը ինկավ ծաղակի։

— Ա՜յ այսպես, շատ սխալ գործի մարդ դառնալ, գիտեին ցարձեր բաղախը բարի կըլլա, ջանա, լավ, սիրելի, ամենայն սիրով, ընկերը՝ թե որ ընկերոջը չօգնե, ալ ի՞նչ ընկերություն...

Եվ ելավ տուփի, առանց նույնիսկ կասկածելու, թե Խաժակի «չունիմը» բառին բովական իմաստով էր ըսված։

Երկրով դարձին մեծարանուի խմիչքները՝ ճանոթակն ընկերություններ։ Չէրեներ ընդունեց Հաստատության անօրենը, որ հայ էր և մանրմեր կերևեր տարեց հայուն։ Սրտոյի ամուր և առողջացություններ լավ էր գործառնությանց կերելու համար Խաժակը այն էր բերան մնաց, երբ կարմիկյան ֆակուլտետները և տեսավ, որ իրեն վստահեր էին անծանոթ և նույնիսկ շրջանառության մեջ դանվող քիմիջրներու մասերը հազար լիրանոնյանի հաշվով գումարով ապրանք՝ միրքեր, գիրքեր, կանցանի բազմազան տեսակներ և ֆիլրերներ։ Տարեց հայը վերջավորության պատճառ դարձավ, որ Խաժակի հանդեպ վստահությունը կրկնապատկվի, երբ հաղորդեց թե հին ծանոթներ են Լևոնյանի հետ, ընտանեկան սերտ հարաբերություններով կապված։

— Երկու ժամ չանցած բոլորը ձեր մոտ կըլլան,— վստահեցուց հաստատության անօրենը և դրսեց հյուրասիրության չորս բաժակ տաղերը ֆրանսիական կոնյակ բերավ սեղանին։ Ամեն մեկը հաջողության կենացը և նյան դուրս։

— Խաժակ ջան,— կրկնեց Արտոն,— երեկոյան կուգամ խանութ և կթրջենք։

Խաժակ Լեռնյանի հոգեբանության մեջ իրեն անծանոթ ինչ-որ բեկում էր ստացվեր: Երբ մտավ խանութ, ներկի հոտին խառնվեր էր հատակի խոնավության հոտը, բայց չէր զգար ինչու, բացավ խանութի դուռը մինչև վերջ ու առաջին անգամ ըլլալով բավականին երկար կանգնեցավ դռան սեմին, ձեռքը տափատին գրպանը, զննեց շրջապատը ու անցորդները չճանաչելով գաղտագողի վրեն դիտողներուն:

Լուսածին նման երկու ժամը չլրացած մեծ բեռնաշարժ մը կանգնեցավ «Րաֆֆի» գրատան առաջ, և բանվորներ սկը-սան ներս կրել շիշերով լեցուն արկղները:

Երփներանգ շիշեր էին, որոնք գրավիչ տեսք մը տվին խանութին, երբ կիսով լեցուցին դարակը: Երկար ատեն Խաժակ դասավորեց բոլորը և երբ նայավ իր գրասեղանին առջև, չխորհեցավ նույնիսկ, թե արդյոք չէ՞ր չափազանց «Գրատուն Րաֆֆի» ջնջելով իր վաճառատան անունը:

Բավական հոգներ էր և ժամը արդեն կանցներ երկուքը: Արևը կիզեր ցուցափեղկին ապակիները և ամայացեր էին փողոցները: Կրկին դուրսը ջուր թափեց ու կրկին ավլեց բանվորներուն թողած ոտքի հետքերը:

Հազիվ վերջացուցած ներս մտավ թուխ դիմագծով, կարճահասակ առաջին հաճախորդը, որը նայելե ետք խա-նութին չորս բոլորը, կանգ առավ շիշերու դարակներուն առջև և սկսավ խոսիլ արագ-արագ այնքան հապճեպ արաբերենով մը, որ չկարողացավ հասկնալ Խաժակ, թե հաճախորդը ինչ կուզեր:

Մարդը ինքը վար առավ վիսքիի շիշ մը, հետո ջին մը, հետո փոքր կոնյակի շիշ մը և պահանջեց հաշիվը: Խաժակ արդեն մտքի բրած էր գումարը և ներքին ուրախությամբ մը կայծկլտեր ողջ էությունը: Տասը թղթոսկիի շահ մը կխոստա-նար բայեսկան այդ առևտուրը: Իր ուսուցչական ամսուան վճարին երկու և կես անգամը:

Մարդը հանեց հարյուրնոց մը և ուզեց, որ Խաժակ ծրարե ապրանքները: Ընդամենը երեսունհինգ ոսկի էր հաշիվը: Բայց ինք մանր դրամ չուներ:

— Խնդրեմ մի րոպե:

— Լա՛վ, բայց արագ,— ըսավ մայրը։— Եթե պիտի ուշանաք, ես ուրիշ խանութե վերցնեմ։

— Ոչ՛, ոչ՛, խնդրեմ, մեկ րոպե միայն, խնդրեմ...

Հապճեպ վազեց դուրս, դրացի տարեց հայուն, մայրը ժպիտը դեմքին, որու մեջ անհերքե ուրախություն կար հաճույքի կատարած անսպասելի այս առաջին գործառնության համար. ըսավ, թե սիրտ չունի բույր դժբախտաբար, բայց ոչինչ,— տուր փոքենք նպարավաճառեն մանրելու։ Եվ ինք անձամբ առավ դրամը հաճախորդեն ու տարավ նպարավաճառին։ Այս վերջինը հաճախորդ ուներ, անոնցմե քիչ մը։ Խաժակի համբերությունը սպառելու վրա էր։ Բայց մայրը առու հատ հինգ ոսկինոց փոխանցեց և Խաժակ վազելով հինգն մասավ խանութ ու երեսունհինգը դրավ իր դրամապանակի դարակին մեջ ու մնացյալը երկարեց մարդուն։

Հաճախորդը կանգնած կսպասեր տակավին...

— Իսկ ինչպե՞ս եմ տանելու, թուղթ չունի՞ք։

Ու Խաժակ կրկին դուրս խոյացավ խանութեն, ներողություն խնդրելով հաճախորդեն ու կրկին գնաց նպարավաճառին քով՝ թուղթ ու թել խնդրելու։ Վերադարձավ արդեն քրտնած, ծրարեց հապճեպ, կապեց թելով։ Բայց դժվար, որ կոշտկոպտային ձեռքերը։ Այդ դերին մեջ կար և՛ առաջին չահի հաճույքը, և՛ ուրախություն, և՛ ցավ, որ ատելի էր դուրս ելած առաջին իսկ հաճախորդին առջև։

Երկարեց ծրարը և ակնածանքով ու թեթև ժպիտով մը.

— Շնորհակալություն, կրկին հրամմեցեք,— կմկմաց։

Մարդը փոխադարձ ժպիտով հանդերձ դուրս ելավ խանութեն։

Հիմա կզգար թե ինչ կնշանակե առևտուրը։ Օրվան մեջ եթե ևս մեկ հաճախորդ ունենար, ինչպես այս մեկը, իրեն համար բավ էր, որ կարենար ապրեցնել տունը և... դրեր ինք հարստության պետք չուներ, իր ուզածը որպես ամուսին կարենալ ապրեցնելն էր իր կինն ու զավակները ու հոգալ մորը։ Իսկ օրական քանի ոսկի չահը կբավարարեր իր փոքրիկները։ Ա՜հ, այդ հրեշները, խրատներ տվեր Արամու։ Ի՞նչ բան էր գիրքը։ Երևակայե, տասը հաճախորդ էր հարկավոր նույնիսկ մը չահի համար։ Մայրը որքան պիտի ու

բախտանար, եթե իմանար երեկոյան ուշինչով սկսված առաջին օրվան հասույթին մասին։ Հետո, հրաշքի նման բան սա խմիչքի գլուխը։ Դրամը կմնար որոշ շրջան մը թուղթ. կգներ գիրքերը, կծախեր անոնք ևս և մեկ ընդ մեկ կփակեր իր պարտքերը... Չէ՞ որ ինք գոնե երկու-երեք ամիս ձեռվ մը տերն էր երեք հազար ոսկիի։ Հետո, երկրորդ գործառնության մարդիկ կվստահեին ավելին... Կեցցե՜ կյանքը և լավ էր կյանքը. մարդ ինչքան փոքր բանի պետք ունի երջանիկ զգալու համար ինքզինքը։ Օրապահիկի մը, ապահով, վարվան մղձավանջեն ձերբազատված օրապահիկի մը և առ քեզ սեր, առ քեզ գրականություն... Գնաց ու նստավ գրասեղանին առջև, երբ ներս մտավ կինը։ Եվ ան կուզար հիմա հանույթի իր գերագույն պահանջով։

— Ինչո՞ւ եկար,— հարցուց անտարբերությամբ կեղծելով։

— Մաման ղրկեց...

— Իսկ ինչո՞ւ։

— Ըսավ թե թերևս պետք ունենաս ինձի, թերևս դարձյալ գործ ունենաս և ես մնամ հոս...

— Որպեսզի հեղնե՞ս այս դատարկությունը,— հարցուց ժպտալով։

— Իսկ ի՞նչ բաներ են... խմի՞չք...

Եվ պատմեց։ Կինը, թե՝

— Խաժակ, ինչ գործն է քուկին խմիչքի առևտուրը...

— Ահա թե իմ ինչ գործն է,— բացավ դարակը լսելու համար և լսելի դարձնելու համար քիչ առաջ հոն նետված իր նոր կյանքին առաջին ծաղրանքը. դրա՛մը։

— Դրամը, մանչս, երջանկություն չի բերեր. ձեռքի կեղտ է. հասկցա՞ր

Չէ՛, չհասկցավ։

Խնդաց։ Արտոն նույնիսկ մանչը փախեր էր չանի, բայց դրամը... դրամը չկար... չկա՞ր դրամը։

Վայեց փողոց և փողոցին մեջ չկար մարդը... Մա՞րդը չկար։ Թյուրիմացությո՞ւն... Նայեցավ գլուխներուն... կանչեր ականջներուն մեջ, մարդը... Դրամը։ Դրամ՝ կարդաց հակառակ կողմեն՝ մարդ. մարդ՝ կարդաց հակառակ

կողմին դրամ. ու չկային երկուքն ալ... Կար կինը աչքերուն մեջ արտասուք և իր ականջներուն մեջ զողանջը։

— Կեցի՛ր այստեղ, մինչև գամ,— պոռաց կնոջ ու վազեց դրացինին։ Հասավ նոյարավանատուն։ Հետո կերեւ, թե դրացին ոստիկանատուն, Հետո ոստիկանները թե՝

— Գիտենք, գիտենք, այդպիսի խումբ մը արկածներ կան, որոնք գիտեն, լավ գիտեն նոր խանութ բացող մարդու հոգեբանությունը։ Ինչպիսի մարդ էր....— ու խնդացին։

— Դե՛... մարդ մըն էր, ինձի պես, ձեզի նման...— ու չկրցավ խոսիլ, ականջներուն մեջ կղողանջեին զանգերը։

— Ուրիշ անգամ ուշադիր եղեք։

— Բաժնեկից են,— ըսավ տարեց հայր։— Բոլորը լավ կճանչնան զիրար... Ճանաչածին տունին։

— Խեղճ խամակ, քու ինչ գործն էր առևտուրը։ Հանգիստ կենայիր տեղդ ու չարչարվեիր աշխատությանդ։

Կինն էր այդպես խոսողը. և այդպես ալ պիտի խոսեր որևէ մարդ, որ անկեղծ է իր զիմացինին նկատմամբ։

Բայց կինն էր այդպես խոսողը ու ինքը գիտեր, որ այդպես պետք չէր խոսեր իր կինը։ Ինչո՞ւ, չի գիտեր. սակայն իր ընթացքին և վարվելու ամբողջ տևողության ն՞րը է արամաչանության տեսակները։

— Գնա՛ տուն,— ու կինը գնաց։

Ուրիշ հաճախորդ չեկավ այդ օրը։ Երեկոյան միայն Արամն էր, որ եկավ թերթելու նոր բացված «Դրամատան Բաժինը»։

— Չէ, ինչ կարիք կա դուրս երթալու և ավելորդ ծախսեր ընելու։ Բաց շիշ մը, ջանս, և լավ տեսակեն, ուղիղ. այդպիսով ալ կդրճանամ։

Բացին վերջին լավ շիշ մը. գինը՝ տասնյոթուկես ոսկի խանութպանության ընթացքին.

— Անփորձ ես, ջանս,— ըսավ Արամն,— ինչ տեսք կար. այդ դրացիդ հետդ բերելու,— դուրսը միասին կերթայինք և այդ շահը մեջի կմնար։

— Ո՞ր շահը։

— Դրացինիդ. չէ՞ որ ան միջնորդ հանդիսացավ հարյուրին երեք շահարաժինով։ Երեք հազար ոսկին տոկոսներ.

ինկած ոսկի մաքուր շահ, մաքուր,— ու մաքուրը երկարեց ու խմեց վիսքին։

— Գնա քիչ մը սիրտակ միատակ քան ինք, ջանս...

Արտոն գնաց ու նպարավաճառեն պարտքով սիրտակ վերցուց։

— Է՜հ, ախպերս, կավիքս, Հաա՜, Հաա՜ քաղ չիշ մըն ալ, մաքուր ինկած ոսկի, ուինչ, այս անգամ ածանց Հատ մը քաղ։ Բայց ուշադիր եղիր, ուրիշ սափիթով չխմես։

Խաժակ Լեռնյանը այդ գիշեր առնց կյանքը եւ։

Բայց երբեմն սրբազան տանկութիւններ կան, որոնք մեծ, խոր ու անըմբռնելի սերերու Հետագա պոռԹկումին ծիլերն են։

Անըմբռնելի՞ սերերու...

Չէ՞ որ Խաժակ Լեռնյանը խենթի նման կսիրեր կյանքն ու գրականութիւնը։

4

Ըսված է, թե ձախորդութիւններուն ու դժբախտութիւններուն կհաջորդեն Հաջողութիւնները, թե անտանելի տեղի մը կնոջիս օր մը անակնկալ Հաղթանակի դուռ կարող է բացվիլ և փոխվիլ ընել ամեն ինչ։ Այդպես ըսված է և թող տարօրինակ չթվի, որ կյանքի չոր ու մերկ առօրյային վերցված մեր վիպակի Հերոսին Հետ պատահեցավ նույնը։ Անցեր էին չարաղուշակ ու մութ ամիսներ. շարժման Հետքն անգամ չկար խանութին մեջ. Խաժակ Լեռնյանի կյանքը դարձեր էր խոր մղձավանջ և անտանելի առօրյա։ Քանի-քանի անգամ ան Հազիվ զսպեց ինքզինքը խանութի մերկ պատերուն մեջ չինկյարակվելու Համար, քանի-քանի անգամներ դժվարավ եա պահեց բռունցքները, որպեսզի չարդուփշուր չընե իր վաճառատան ցուցափեղկին ապակիները։ Քանի-քանի անգամներ զսպեց ներքին անդրանկ պոռԹկում մը, ղրկելու առանձ երԹալ, ո՞ւր, ինքն ալ չի գիտեր, երԹալ, երԹալ Հեռու մարդոցմեն, աշխարհեն։ Ամիսներ էր անցեր ու ձեռքը գրիչ չէր վերցուցած։ Ինչպե՞ս կարող էր

վերցնել, երբ օրվա դժվարին հոգեվիճակեն ետք քավա-րանի մը տեսքն իսկ չուներ տունը:

Տան մեջ իր նկատմամբ, իր անճարակության նկատմամբ ցուցաբերված լուռ արհամարհանքը, մոր թաքցուցած արցունքոտ աչքերը, մանավանդ մոտալուտ վաղվան դժբախտությունը՝ խանութեն ու տունեն դուրս շպրտվելու շոշափելի դարձած իրականությունը սկսեր էին խանգարել իր ջիղերը և իր երազին խաները էին երկու սև աչքերու խոժոռ նայվածքը, որը իր հորն էր, հորը աչքերը՝ անկայուն, անդերեզման մնացած կմախքի մը սարսափեցնող գանկին խոռոչներեն զինքը դիտող։ Որոշեց կողոպտել մեկը. վրեժը լուծելու համար իր կողոպտված կյանքին։ Ու ծրագիրները մշակեց խանութի առանձնության մեջ. բայց հարկ չմնաց ծայրագույնին դիմելու։ Մնաց, որ այդ իր ամենախոշոր, ամենամեծ ողբերգությունն էր ըլլալու։ Չէ՞որ ինք կարող չէր մեջյանի մը կյանքին սպառնալու, որ մնաց իր նմանին։

Այո, հարկ չմնաց, որովհետև իր հետ միասին կատար-վածին համար չչմեր մնացեր էին շրջապատի խանութպան-ները ու թաղը ամբողջ։ «Գրատուն Րաֆֆին» դարձավ ո՛չ միայն իր շրջապատի, այլև քաղաքի լավագույն առևտուրն ընող հաստատություններեն մեկը։ Հիմա, առավոտ կանուխ, տակավին ինք խանութ չհասած, կանգնած, իր ժամանման սպասող, հաճախորդներ կային, և փակվին բացվելեն մինչև փակվելը գնումներու ընթացքը ընդհատում չէր հանդիսար գրեթե։ Վերցվեր էին, ավելի ճիշտ չորս—հինգ հարյուր ոսկիի վնասով ետ էին վերադարձվեր բոլոր խմիչքի երփ-ներանգ շիշերը և բոլորին տեղը, նույնիսկ կրկնապատկված դարակներու շարքերուն վրա լեցվեր էին գիրքերը։ Իսկական գրատուն։ Վաճառված գիրքերը ոչ բուլվարային գրականու-թյուն էին, ոչ ալ սեռային առանձնահատկության թեման սրալին փրկություն բերող հատորներ վեպեր։ «Գրատուն Րաֆ-ֆի»-ն պայմանագրություն էր կնքած արտասահման ծանոթ հրատարակչական տան մը հետ և այդ հաստատությունը իր վերջերս ստանձնած սովետական գիրքերու ներկայացուցիչի հանգամանքը վստահած էր Խաժակին։ Հիմա վաճառվածը Զարյանցի, Բակունցի, Պարոնյանի և մեր դասական գրողներու

բազմագույն և բազմերանգ հատորներն էին և մարդկային հոսքը դադար չունէր դրսեն։ Շաբաթը մեկ անգամ երկու Լևոնյանի խանութին առջև կանգ կառներ պետական փոստի մեքենան և տասնյակ տոպրակներու մեջ լեցված Հայյուրա-վոր գիրքեր ջրվեժի մը նման կհասնեին ներս. անկե ալ իրենց լույսը սփռելու համար սփյուռքահայ գրասեր մարդոց հոգին։ Խաժակ Լևոնյանի աստղը սկսավ փայլիլ, բայց հիմա կրկին ան չէր կարող գրել, որովհետև հոգնությունը կսպառեր զայն, բարեկամներ և «Հարազատներ» որքան ուզեն և տակավին բոլորին բերնին մեջ ծամծմվող իր գրոցի հանգամանքը։ Դադրած էր վաղուց գրելէ և այդ իր գլխավոր տառապանքն էր. Հիմա կար սակայն այդ տառապանքին բալասանը։ Խաժակ Լևոնյանը իր Հարազատներու կարծիքին հակառակ առաջին անգամ ատեն նաև գրասեր և զարմացավ, երբ նկատեց, թե կյանքի մեջ կան նաև, թեև քիչերու տրված, բայց կան նաև... անըմբռնելի անկյունություններ...

«Գրասեր Բաֆֆի»-ի հաղթանակի օրերը չունեցան երկար կյանք. իշավ նախանձի և կիրքի, քաղաքական կիրքի և թաթը։ Այդ կիրքը նաև երևան եկավ փոքր խափանարարական արարքներով, հետո սաստկացավ առավել մեծ քինույթ։ Անձնական սպառնալիքներու, քուլիսային բամբասանքներու թափը փոխեց ուղղությունը և հայրենասիրության անունով չարաշահություն եղած մարդիկ սկսան հայ գիրքի և ամսաթերթերու սպառման դեմ անեծքներ և ամբաստանություններ տեղացնել պատկան իշխանություններուն։ Նախ վեճված փաճառը «Սովետական Հայաստան» պատկերազարդ ամսագրին, «Գրական թերթ»-ին և օրաթերթերուն, տակավին սկսան արգելք դնել գրական որոշ գիրքերու վրա։ Այդ քայլը կրծգանեին սարսափի առաջին սերմերը ցանել Խաժակ Լևոնյանի հոգվույն մեջ, որովհետև ձեռք քաշե գործեն։ Բայց ոչինչ բաց առավ այս ձևի, սաստկացավ ավելի հաճելի ընթացք-պայքարը ազդուսատի համար դարձավ պայքար մը, ու անոր հանույթներու ամենազեղեցիկը. իմաստալից դարձնել սանձարձակ սանձարձակ սկսած իր «ազատության» կյանքեն։ Ու անձը լարեց իր ջիղերը զավկերուն դեմ։

Առաւօտ էր. կեցած փոստի մեքենան և բառ իր սովորու-թեան պարզեց իր համար ոչնչ, բայց Լևոնյանի և իր հաճա-խորդներուն սիրելի բնոյթ։ Օգոստոս ամիսն էր, լիբանանյան ամառն այն անտանելի օրերէն մէկը, երբ արեւ չհիկայած կուպրի մը նման կնատի սալահատակներուն և հալեցած օդը անզօր է ծծելու մարդկային ախի բրտինքը։ Խաժակը փակեր էր դուռը և կցանցեր ծրարներն ու կղապաւորեր գիրքերը։ Րաֆֆու հատորներն էին։ Կէսօր էր եղած և բերը ուժասպառ էր արդէն։

Հարկ էր տուն երթալ և քիչ մը հանգստանալ։ Հիշեց մանաւանդ, որ տանը այդ օր առանձինն էր մայրը։

Ճաշին էր հասեր տուն և լվացվեր, երբ հնչեց դռան զանգը։ Իր դրացի տարեց հայն էր։

— Պաշարեր են խանութը, վեց-յոթը սպիտակամորթ մեքենաներով և քեզ կփնտրեն...

— Ի՞նչ բանի համար։

— Չգիտեմ...— ու մեկնեցաւ։

Մօրը դէմքը սփրթներ էր և աչաչուած կփրտեր պատին։

— Ոչինչ, մայրիկ, կերայ ճաշը։

Զարկին դուռը. մարդկային հաստ ձայներ կային դռան առջև։ Բացաւ։

— Դո՞ւք եք Խաժակ Լևոնյանը։

— Այո՛։

Չինչին կողոպտար ու մտան ներս։ Կարծես դիտմամբ ընտրված բազմութեան մը էր խուժան մաղերեն, թեփեն ու քայծ ուսերու, հսկա բազուկներու և... կասկած չթողնող-ներու։ Մեր կզդալ հաշվել առանձինները։ Հետո թերթ մը էր կարծեն. Բացին իր գրադարանը։

— Հը՞... Լենին։

— Արգելված գրքեր են։

— Լավ, հայր կարող, ո՞ւր են քու դրամները...

— Չեն են։

— Տո՞ւր։

— Բայց բոլորն ալ ալայած են և արտոնված։

— Լա՛վ, բերէք։

Եվ Խաժակ Լևոնյանը հավաքեց ամեն ինչ, ապրավ

ծիծաղել... Խառնշտկեցին անկողինները, դուրս թափեցին բարձերու բուրդերը, խոհանոցի ամաններն ու տապակ-ներու մէջ լեցուցին այն ամէնը, ինչ որ գիր էր ու գրականու-թիւն։

Մայրը ուշաթափուեցաւ...

— Երթա՛նք։

Ու գացին, թողած մայրը այդպէս ուշաթափ տան բա-կերուն։ Թաղը ուրիշ էր, աւելի ճիշդ զգալի էր, որ ուրիշ է, որովհետեւ Լեռնյան զգաց իր խանութը բացած առաջին օրէն գաղտագողի նայուածքներու շարանը եւ զգաց հերը գիտցողնե-րուն։ Տեսաւ նոյնիսկ դժգոհութիւններ բազմաթիւ ակ-նարկներու, որոնք չկային այդտեղ...

Խանութը ստացաւ այն տեսարանը, ինչ որ առաջ էր...

Բայց ինչ որ տարօրինակ էր, գտնուեցաւ ծրար մը, որ չգիտես ինչու տասնօրեան բերուած ծրարներու մէջէն փրկուեր էր Լեռնյանի ուշադրութիւնէն...

Բացին եւ արգիլված... «Սովետական Հայաստան» ամ-սագրի առաջ օրինակներ էին...

— Երթա՛նք։

Ու գացին։

Ջերմ կ'իջնէ, թէ ինչ-որ հոգս չէնքի մը գետնահարկն էր, որ մնաց առանց հարցուփորձի երկար, շատ երկար ժա-մանակ։ Ինչ-որ մարդիկ կային այդ գետնահարկի խոնաւ փոքր սենյակին մէջ, որ չկար անհրաժեշտ պետքերու հա-մար ո՛չ մի միջոցառում եւ ոչ կայքին, սակայն, ատրճաններ, ատրճաններ... երկու ամսուն հարցաքննութիւն։ Հաճախ կռանեին իրենցմէն մէկն ու մէկին ու տանը կռերելին երկուքը, երեքը։ Ձկար նստելու տեղ նոյնիսկ։ Երբ զինք հանեցին վեր, զար-մանքով իմացաւ, որ միայն հինգ օր էր անցեր ձերբակալու-թեան օրէն։

— Ի՞նչ կապ ունիս արտասահմանյան այդ հաստատութեան հետ։

— Առեւտրական։

— Տեսնենք վճարումները։

— Խանութին մէջն են տետրերը։

— Գացէ՛ք ու բերէ՛ք։

Ու որպեսզի երթան, նախ տարին այլ սենյակ մը ու սափրեցին երեսը. Հետո այդ հսկա ու հաղթանդամ մարդոցմե մեկուն հետ նստեցուցին ինքնաշարժ մը։

Խաժակ Լեոնյանը երբ հասավ իր վաճառատան առջև, հիշեց, որ մայրը այն օրը մնաց ուշաթափ տան քարե հատակին և հետո իրեն թվեցավ, թե այդ ամենը կատարվեր էին ինչ-որ երազի մեջ։ Բացավ փեղկը և տեսավ ավերակ կացությունը խանութին, գնաց քաշեց իր դարակը և վերցուց անհրաժեշտ վճարման թուղթերը...

Կրկին վերադարձան տուն, քննվեցան թուղթերը և առաջնորդեցին այլ սենյակ մը, ուր մայրն էր և իրեն անծանոթ մարդ մը։

Արտակարգորեն փոխվեր էր մայրը, նիհարցեր, դժգուներ ու կը դողար...

— Զավա՞կս...

— Լավ եմ, մայրիկ, չլաս, կխնդրեմ...

— Չէ՞, չէ՞, յավրուս, պետք եղածին չափ լացեր եմ, ա՜հ, կտրեր ձեռքս ու այդ նամակը չգրեի. քու ինչ գործն էր այդ բոլորը... Թող հասարակ պաշտոնյա մը ըլլայիր որևէ տեղ...

Խաժակ Լեոնյանը իր մորը ներեց այդ խոսքերը, չէ՞ որ միայն մայրական սերն է անշահախնդիր, այլապես բացառաբար կործանարար ըլլալու տարիքն արժանապատվություն չի ճանչնար սերը... Բայց բան մը փլավ իր ներսիդին։

— Ո՞վ է այս մարդը։

— Իմ փաստաբանն է. ան պաշտպանեց քեզ։

Ու փաստաբանն էր։

— Հազար կպատմեի հիմա, եթե համոզվեի, որ միայն ատենական կապերու համար են մեկը այդ տանտերին մեջ։

Համոզվեցան, բայց փաստաբանն էր կրկին։

— Հիմա ալ կըսեն, թե ինչ-որ արգիլված ամսագրեր են գտեր խանութիդ մեջ ու դատի պիտի տան քեզ...

— Ինչ հիմա տուն կարո՞ղ եմ երթալ...

Դժբախտաբար, պիտի երթաս բանտ, բայց ես երաշխավորագին վճարելով կազատեմ քեզ...

— Ե՞րբ...

— Ամենաուշը մեկ ամիսեն։

Մեկ ամիսեն ելավ բանտեն երաշխավորագրով, իսկ նոր ամբաստանությունը ծիծաղելի, բայց վերջիվերջո իրականություն էր...

Նապաթիեի, այսինքն Իսրայելյան սահմանին մոտ՝ արաբական այդ գյուղին մեջ համայնավարական թռուցիկներ տարածել...

Ինք Նապաթիեին ուր ըլլալն ալ չէր գիտեր, բայց ամբաստանված էր այսպես, որովհետև այդ գյուղը իսրայելյան սահմանին մոտ զինվորական գոտի էր...

Ինք կարգին, կամ առհասարակ արաբերեն ալ չէր գիտեր, բայց պետք էր, որ գիտնար, որպեսզի համայնավարական թռուցիկներ ցրվեր և զինվորական խիստ պատժի ենթարկվեր։

Ծիծաղելի և ծիծաղելիեն անդին բաներ էին այդ բոլորը, բայց վճիռը կայացվեցավ... երեք տարի բանտարկություն։

— Իսկ հիմա ես ի՞նչ կարող եմ ընել...

— Ոչինչ առայժմ, կերթաս բանտ, ես կաշխատիմ բարձրագույն ատյանին դիմել, այս խայտառակությունը ոստիկանության սարքած խաղն է և այդպես չի կարող շարունակվիլ... լեռան գլուխը չենք. վերջիվերջո պետություն և կառավարություն կա այս երկրին մեջ։

Ինք գնաց բանտ ու մինչև որ հաստատեցին, թե այս երկրին մեջ պետություն և կառավարություն կա և բարձրագույն ատյան, որը վերջիվերջո կրնա ստուգել, թե Խաժակ Լևոնյան կոչեցյալ մարդը չի գիտեր նույնիսկ Նապաթիեին ուր ըլլալը, «Գրատուն Րաֆֆի»-ի տնտեսական հաշվեկշիռը դադարեցավ գոյություն ունենալե և վաճառվեցան այն ամենը, ինչ կարող էր արդարություն հետ չափվիլ։

Խաժակ Լևոնյանին վճիռը որոշվեցավ հետաքննել և վերաքննել...

Փակ էր «Գրատունը», պարտքի տակ. մեծ տոկոսով վերցված հավելյալ գումարներու երեսեն։

Վերաքննության շրջանին Խաժակ Լևոնյանը կրկին ազատ արձակվեցավ երաշխավորագրին վճարումով։

Արդեն խեղճ էր իր կացությունը։ Ինքը կշարունակեր իր

առևտուրը, որը չունէր նախկին թափը, արտաքեան այդ հաս-տատութիւնը, որ կար ունէր Լեւոնեանի հետ առաւել կեդրո-նացեր էր իր հրատարակչական տան վրայ։

Ընդհանուր ներկայացուցչութիւնը առանձներ էր առև-կանութեան չափ մեծ անձնաւորութիւն մը, որը գիտէր իր առևտուրին կերպերը և փաստ, որ բոլոր արգիլեալ ամսա-գրերն ու թերթերը արտոնուած էին վերստին։

Խաժակ Լեւոնեանը մեղաւոր նկատուեցաւ արգիլեալ «Սովետական Հայաստան» ամսագրեր վաճառելու համար միայն և մեկ տարի բանտարկութեան դատապարտուեցաւ՝ վճիռը խրագործելի՝ նման գեղջի մը կրկնման պարագային։ Փաստաբանեն վերադարձին Խաժակ Լեւոնեանը գնեց հրատա-րակ հանուած «Սովետական Հայաստան» ամսագրի նոր հա-մարը և տխուր ժպիտ մը սահելով շրթներեն։

Այդ տխուր ժպիտի մասին հաճախ է խօսեր ինծ, տխուր այն ժպիտը, որ մնաց իր շրթներուն տարիներ ամբողջ. տխուր այն ժպիտը «Սովետական Հայաստան» ամսագրին համար։ Ինքն էր վաճառողը այդ ամսագիրը և իզալ նախանձի ու քաղաքական կրքի ու թափը. որովհետև ինք հայ էր և ոստիկանութիւնը հայանուն մարդոց գրպարտագիրներ ունէր իր ձեռքին։

Ինքն էր գնողը այդ ամսագիրը հիմա, բայց ծախողը գրաւոր մարդ է, օտար, մեծ առևտրական, որ անգար է հայանուն մարդու գրպարտագիրը. պետութիւն կայ, կառա-վարութիւն և բարձրագոյն ատեան։

Առուծախի մեջ ոչ մեկ փոփոխութիւն. թերևս այդ առու-ծախի փոփոխութեան համար հայ մարդը օգնեց միւսին և հիմա ան ամենաշատ այդ ամսագիրն է վաճառուողը։

Հարկան պետք ունի իր հայրենասիրութեան ապացոյցը հրապարակով պատգնելու և «Սովետական Հայաստան»-ը պատկերազարդ է, մեծադիր և գունաւոր...

Իսկ հայրենասիրութի՞ւնը... Է՜հ, չչարաչահել բառը, չչարաչահել կյանքեն հրապես պարտուած գաղափարի խանութպաններուն վերջին ապաւենը... Ինչե՛մ։

5

Խաժակ Լևոնյանի մայրը մահացավ սրտի կաթվածե...

6

Չփակեց իր խանութը, պարպված գիրքերուն տեղ դրավ կնոջական շրթունքի ներկեր, անուշահոտություններ և զանազան մանր ու թեթև առարկաներ, որք կտարածեր իր նման անգործության դատապարտված գրող տղա մը։ Վերցուցեր էր նույնպես ապակին, այլևս վարժ էր շուկայի անցուդարձին։ Կառներ այն բոլորը, որ հաստատություններ կհանձնեին իրեն։ Գրենական պիտույքներ, մանկական խաղալիքներ, տեսակ մը բարձր ոճի փերեզակի խանութ դարձնելով «Գրատուն Րաֆֆի»-ն և կծախեր այն բոլոր գիրքերը, որոնք կվարանեին վերցնել այլ գրատուներ, քաղաքական վտանգ նախազգալով պարունակությունեն։ Ինքն ալ հրատարակեր էր նոր հատոր մը և կերպով, լռիվ օրը փակված իր խանութին մեջ, կկարդար ու կգրեր համառելով գոցել բանդըրներուն դուռը և չջարդել իր խանութի ցուցափեղկին ապակիները... Առօրյա ապրուստի հոգն էր զինքը գամեր իր նստարանին, բայց սիրտը դուրսն էր, ծովափին ու լեռներուն վրա էր իր սիրտը... Հաճախ հաճախորդ մը կխանգարեր իր մտորումները և երբ ինքը հակված կըլլար ընթերցումի մը սիրտը վերիվայրող փոթորիկին կամ պատմվածքի մը կամ հոդվածի մը հոգին տարուբերող ալեկոծումին, ներս կմտներ մանկամարդ կին մը...

— Ի՞նչ արժեն շրթունքի ներկերը...

Առանց գլուխն իսկ շարժելու, հակված գիրքին կամ գրած պատմվածքին վրա։

— Զանո՞նք,— կպատասխաներ ջղագրգիռ ձայնով մը։

— Բայց, պարոն, չէ՞ որ լեցուցեր եք ցուցափեղկը...

— Հա՜, ներողություն, շրթունքի նե՞րկ ըսիք։

— Այո՛,— կկմկմար մանկամարդուհին շվարած այս տարօրինակ առևտրական մարդուն արտակարգ աչքերու փայլեն։

— Խնդրեմ, դուք ինքներդ վերցուցէք։

— Բայց արդյոք ունի՞ք կարմիրի թիվ երեքը։

Կարմիրի թիվ երեքը, գետնի տակն անցներ այդ կարմիրի թիվ երեքը, որուն մասին ինքը գաղափար անգամ չունէր։

— Թիվ երեքը... ա՜հ, այո՛, դժբախտաբար սպառեցավ, տիկին։

Ու կինը դուրս կելլեր կրկնակի զարմացած, կհամենար ցուցափեղկին առջև և թերևս աչքովը, իր սեփական աչքովը հաստատելու հոն, թե ահագին կարմիրի թիվ երեքներ կային շարված այնտեղ, դանդաղ ու վարանոտ քայլերով կվերադառնար դուռն, անգամ մը ևս դիտելու համար այդ տարօրինակ մարդուն կերպարը...

Իսկ մարդը, որուն սիրտը ծովափին էր և լեռներուն վրա էր սիրտը, կզարմանար ինքն իր վրա, որ ինչո՞ւ դեռ չզատեր պզտորումներուն և գոհացներ սա տիկնոջ փափագածը արդեն հազի մը, քիչ մը հազի դրամ չահած կըլլար այսօր։

Ու կնայեր ժամացույցին. կարծես ո՛չ թե սեփականատերը ըլլար այս խանութին, այլ չնչին ամսականով մը շահագործվող պաշտոնյան, որ պիտի ժամ առաջ ուզեր վերջացնել աշխատանքը և ազատիլ սա չորս պատերու մարդը այլանդակող գորշութենեն։ Մինչդեռ ցանկալի էին միշտ պատերն ու դարակները և՛ սառաթաղքն, և՛ ցուցափեղկերուն փայլող նորի կայծերը հրապուրանքին խանութը։ Ըլլար ժամը յոթը ու փակեր սա խանութը, ժամը վեցն էր տակավին, բայց կար նպատակաձևության փրկարար շիշերը... գինիի շիշերը։

Ու գինին կվերադարձներ իր ջիղերուն անդորրությունը։ Հիմա կերևակայեր, որ պիտի ըլլար այն օրը, երբ պիտի իրականանար իր երազը ու ինքը պիտի երթար հայրենիք, պիտի տեսներ իրեն մոտիկ այդ բոլոր տեսակի շրթունքի ներկերուն համարներն ու համը՝ իր շրթներուն ու երբ բոլոր վոու կրաղներու հաճախանքեն գինով կզիլին կուգար նոսիկ նստարանին, վերցնելու համար խանութին կղպանքն ու բանալիները, նորս կմաներ րոպե մը, իր սեփական ցիրմ կիշատակը գննելով իրենիրին մեջ։

— Ընկեր Խաժակ, ձեր վերջին գիրքեն կուտա՞ք հատ մը…

Կդողդղային ձեռքերը ու կցնցուէր ամբողջ մարմնով, երբ դարակներեն կվերցներ հատ մը իր նոր ստեղծագործութեններեն: Այդ դողին մեջ կար հպարտությունը իր հոգվույն ու երախտագիտությունը իր ձեռքերուն, որոնք գրիչ չէին լքած հակառակ ամեն տեսակի զրկանքներու, իսկ չարչարանքը մարմնին ու դեմքին իր հանգամանքեն էր առևտրականի, որը ստիպված էր իր գիրքը ինք ծախելու:

— Ի՞նչ արժե:

Երկու ոսկի էր գինը, բայց ինք գինով էր երջանկությամբ:

— Տվեք կեսը, մեկ ոսկի:

Կրնար ըսել մեկ ու կես և այդ պարագային գեթ չէր վնասեր ինք, բայց ըսած կգանվեր մեկ, արդեն տալով կես ոսկի ալ վնասով: Այդ իր ներքին ստորակայության զգացումն էր, բուրժուական անհավասարակշռության տակ ինքնզինք փրկել ջանալը ու բանվորին ազնիվ վաճառականի հանգամանքով հանդես գալն:

Իսկ եթե մնար իր գիրքին վրա, իր իրավունքը եղող և ո՛չ մեկ չարաշահության հնարավոր ունեցող իր իսկ ստեղծագործության իսկական վաճառման գինին վրա, գեթ, այո՛, գեթ կես քիլո հացի մը դրամը տարած կըլլար տուն…

Իզուր երազ, երբ էր պատահեր, որ հեղինակի մը գրքին վաճառքը փակեր իր ծախքը: Է՜հ, թող ան հատավաճառությունն ալ տաներ իրմե մյուս կեսը:

Ու ամբողջ ափերեղակին այդ խանութեն օրվա մեջ վաճառված իր իսկ գիրքին մնացուկ վաճառքեն գոհ, կելլեր դուրս Խաժակ և կերթներ ծովափ: Եվ երբ կխորհեր, թե հիմա այդ բանվոր տղան իր օրվա հալումաշող աշխատանքեն ետք հակած է գլուխը իր՝ Խաժակ Լևոնյանի հոգվույն և կկարդա զայն, այո՛, այդ մտածումն իսկ ուժ կուտար իր ջիղերուն: Չէ՞ որ նույնիսկ մեկ հատիկ ընթերցող հայու մը համար կարժեր այդ պայքարը, մնաց, որ անոնք մեկը չէին, շատ էին, հարյուրը, հազարը ու այդ արդեն կյանք էր: Տակավին անոնք հոն էին, հեռուն իր հայրենիքին մեջ, մեկով, հարյուրով և միլիոնով: Միլիոնո՞վ… ահա, ո՞ւր միլիոնները…

Հոն սիրտ ըլլար դրողին կայրը։ Խաժակ Լևոնյանի աչքերը միջերկրականյան կապույտին էին, այդ կապույտին, լազվարթ տեսք ստացած գիշերային երանգին մեջ խառնված էին մութ զվարճավայրերին ցոլացող լույսերը, խաղավայրերու և պանդոկաններու երփներանգ առվերները. չէ՞, այդ կապույտին մեջ իր սիրտը չէր կարող լող տալ, իր աչքերը կարոտ էին բարձունքներու. Խաժակ Լևոնյանի սիրտը լեռներու վրա էր և լեռներեն ալ վեր։ Արարատի տարագիր հարազատն էր ինք, իսկ հոս չկար Արարատ։ Մասա-չասա Արարատի ձյունա-սպիտակ գագաթի կրկնացոլացումն էր այս Հարգագոզի ճանապարհը միջերկրականյան կապուտակ ու բազմամիլիոն աստղերով պլպլան երկնակամարին վրա... Խաժակ Լևոնյանը աչքերը բարձրացուց վեր աստղերուն և այդ աստղերուն մեջ տեսավ իր հոր ու մոր պատկերները, որոնք իրեն այնպես թվեցան, թե ներողամտաբար կնայեին իրեն։ Այդ աստղերը ինկան իր աչքերուն մեջ ու փոխվեցան արցունքի...

Անցորդները չտեսան իր աչքերուն փայլը...

Խաժակ Լևոնյանը այդ գիշեր տան դուռը բացող իր կնոջ հարցի տեղ աստղեր տարավ երկինքեն...

— Դրամը, մանչս, երջանկություն չի բերեր. ձեռքի կեղտ է, հասկցա՞ր։

Իսկ աստղե՞րը...

Աստղերը... ա՜հ, կապտավուն երկնի սրտին վրա, կեկուալի մեջ զոդված կանաչ խնձորածի, ա՜հ, ինչ կըլլար աստղերը դառնային թող տաք-տաք հացի բույր, թող դառնային պանիր, կարագ, թող դառնային մեկ-մեկ սանդվիչ ու թող ինք ծախեր անոնք հաց բաժանելիական գրոշի. տես ա՛յ ջանիմ, ինչ արժե՞ հացը՝ ձրի առավ. գնեիր կարագդ, ձրի առավ, գնեիր պանիրդ ձրի առավ, բաժնի՞ կծախեն, հաշ-ուիդ բաժանելիքի, այսինքն ոչ, մարդը չա՞ն բոլորը, մա-րատո՞ւնք, հասկցա՞ր։

Ա՜հ, թե ըլլար այդպես, ո՞վ կարող էր խոսք ըսել Խա-ժակ Լևոնյանին, չէ՞ որ այն ատեն Խաժակ Լևոնյանը կըլլար էֆենդի, կըլլար ազգային գործիչ, հայրենասեր մարդ, այ-սինքն... կարգին մարդ, հոգ չէ, թե աստղերը հասնեին իր սրտին, հոգ չէ աչքերուն մեջ, աշխարհի վրա ապրող մարդոց

բազմութիւններուն նման ըլլային մեկական բանհինգանոցները, աշխարհը գիտեր դրամի ցուրտ բերերով ու թող տանէր այն տանն ալ, եթե կարենար, չէ՞. Թող այդ գիշեր տան դուռը բացող իր կնոջ աստղերու տեղ հաց տանէր ինք. ա՜խ, թող ըլլար տոպրակ մը հաց ոսկիէ շինված, այո՛, ոսկիէ շինված, վարժեր կռնակին. կանգներ ու թե նկատ Արտոն։

— Ա՛ռ,— ըսեր անոր,— ա՛ռ, խոզին մէկը. կշտացիր, կեր, աստղերեն ևս ոսկի եմ քամեր, ա՛ռ կեր ու կշտացիր...

Թե նկատ իր ծանոթ խանութպաններուն մեկը. հոգ չէ, թե ան ըլլար խանութպանը գաղափարի թե որևէ այլ բանի-բանը.

— Առե՛ք, կերե՛ք, աստղերը ծախեր, ոսկի եմ շիներ, առե՛ք... ու հանգիստ թողե՛ք հանգիստ ինքս ինձ հետ։

Առե՛ք ու կշտացե՜ք. ու թող տար յուրաքանչյուրին մեկ-մեկ ոսկիէ հաց. թող ուտեին, հագենային, թող ուտեին. թող ուտեին, ուտեի՜ն։

Բայց այդ մարդիկ թողեին թող խածակին. աչքերուն մեջ աստղեր, ձեռնունայն տուն գալ ու իր պարկը, իր գառնուկ ափերով սեղմել իր սիրը կրծքին, բայց... մնացորդները շուկան իր աչքերուն փայլը...

Խաչիկ Լեռնյանը այդ գիշեր տան դուռը բացող իր կնոջ հացի տեղ աստղեր բերավ երկինքեն...

7

Հացի տեղ աստղե՞ր...

Այս վիպակը ուշացած հատուցում մըն է ավերված հոր մը շիրիմին և ամարութեան ցուրտ հացի տակ անառութայված մոր մը հաղորդական հանդեպ. Տակավին այս վիպակը վրեժի կանչ մըն է արդար, անթիւ մանկության մը հաշուըրդ աներևույթ պատառության մը և խոր վանված և անհետ կորած երիտասարդության մը ամենագեղեցիկ տարիներուն համար։ Վերջապես այս վիպակին Լեռնյան Խաչիկը ալ մեկը չէ, եթե ոչ ինքը՝ հեղինակը, որի համար օտար մայթերուն վրա ինկող արևը իր ուսերուն խցած էր կույրի մը այրող ու խանձող թեթևությամբը ու կաշկանդությամբը. և

տեղն, թերեւս, որ մինչեւ այժմ ալ ան աւելի է կապուած սարերուն եւ աշնանային գալութեան, քանի տակաւին տուն աշխարհի մեջ ապրող բոլոր մարդկանց չէ որ կչկրտացնե նույն չափով եւ չէ՞, որ ան այդ նույն տունը այնտեղ շփոթահար կչանա իր անփույթ ցրված ոսկեթել վարսերով ծածկել իրենց տարօրյան գորշ սեղաններու առջեւ խեղդել աշխատող տղոց. այդ նույն սեղաններուն վրան արցունքը խաղողի ողկույզներուն եւ այդ բոլորը իր խոլ քնքշությամբ հատուկացնելն էր այդ ողկույզները: Թող այս վիպակը ըլլա նաեւ ձոնված սերունդի մը, որ քաղքաչեն ինքզինքը աստղերուն հասնելու անկարելի երազով, որ ծնած էր գրող, եղավ խանութպան, բանաստեղծ էր ծնած, բայց կյանքն առիկեց. որ իր տարօրյան մաշեցնե մութ ու խոնավ առեւտրական հիմնարկներու տաղտկալից պայմաններուն տակ:

8

Երազակ Հակոբյանի աչքերուն մեջ մարդիկ աստղեր են-ամ Երեւանի մեջ՝ աչքեր, աստղերու փայլով մշուշված...

ԿԱՊՈՒՅՏ ՄՈՐՄՈՔ

Արևը վարագուրվեց արևմուտքում, շղարշվեցին մզկիթների գմբեթները, աշնանային մեգի անձրևը կարծես միլիոնավոր ասեղներով սկսեց ծակոտել ծովի հայելանման մակերեսը: Նավի ցռուկին, որ կանգնել էի, դատարկվեցին նըստարանները, մարդիկ հապճեպով ներս փախան, մնացի մենակ:

Անթարթ նայում էի մոտեցող քաղաքին, քաղաք՝ ուր ապրում էին միլիոնուկես մարդիկ, իսկ ես, ինչու ինձ, մարդկային այդ բազմության մեջ, սաստիկ առանձին էի զգում: Ուզեցի սիգարետ վառել, չհաջողվեց: Անվարժ էի, նոր էի փորձեր անում ծխելու և... սիրահարվելու:

Թեպետ այն օրերին յուրաքանչյուր աղջիկ, մանավանդ երբ դալկադեմ էր լինում, թվում էր իդեալային, յուրաքանչյուր շենք գիշերները, պլպլացող լույսերի տակ ինչ-որ երազի դղյակ, բայց դարձյալ, հակառակ այդ բոլորին, ասածիս մենակ էի աշխարհում, մենակ և սիրահարված, թե ո՞ւմ՝ չգիտեի:

Թերևս աշխարհն էի սիրում, մարդկանց, թռչուններին, ծովերն ու լեռները, համենայն դեպս ոչ կոնկրետ բան, և այդ սիրո լինելի պատճառը՝ պայթում էր սիրտս: Պայթում էր սիրո տանջող անորոշությունից և բեռնվածությունից:

Մի տաս-տասնհինգ րոպե հետո նավը կանգ էր առնելու նավամատույցում, և ես խառնվելու էի հազարավոր մարդ-

կանց Հարքին, գնալու էի մեթրո։ Այն օրերին Իսթամբուլի մեթրոն նույնպես ինձ թվում էր տարօրինակ քաղաքակրթություն, իր՝ թերևս աշխարհում գոյություն ունեցող մեթրոների ամենակարճ և նախնական երկաթգծով և սարքավորումով։ Աշխարհի մասին գաղափար չունեի, թե չէ, կարելի՞ էր միթե սիրել բոլոր մարդկանց, նույնիսկ տանը՝ թշնամիներին...

Եվ հիմա, ոչինչ, մտածում էի առատահոսող անձրևի տակ տարին լրիվ թրջված. թեկ հետո կլինեմ կինոների մուտքի մոտ, կդիտեմ սիրահար զույգերը, կնախանձեմ, կլացեմ և կանգ կառնեմ վաճառատների ցուցափեղկերի առաջ. շքեղ ու ճոխ զգեստներ կընտրեմ իմ ապագա սիրածի համար։ Ի՞նչ անել, որ ոչ սիրած ունեմ և ոչ էլ շքեղ իրեր գնելու փող...։

Երազը չէ՞ որ ձրի էր այն օրերին էլ...

Հետո կիջներ մութը, երկար անձրևի տակ կթափառեմ փողոցներով անփույթ ու անտարբեր և կնայեմ պատուհաններին։ Լույսեր կվառվեն, և կհանգեն ուրիշները, ես լաց լինելու չափ երջանիկ, ծիծաղելի լինելու չափ դժբախտ կզգամ ինձ։

Հիմար,— մտածում էի հետո,— կլինե՞ր կյանքում մեկը, որ անձրևի տակ հաճույք կզգա քեզ հետ ման գալով, կպարզի՞ սիրտը ծալի կարոտով և հիմարությունները պատմելով երջանիկ կզգա՞ իրեն։ Կլինի՞ երբևէ այդպիսի մեկը և մարդիկ չե՞ն խաթարի այդ երջանկությունը, չե՞ն ասի,— խելառի մեկն է,— դրամի այս դարում, չե՞ն ծիծաղի քո վրա...

Սիրտն էր, որ փոթորկվեց ցավից։ Հյուսիսից փչող քամին էր փչում, ի՞նչ կլինի վերցնի նամակս և իր փափուկ թևերի վրա տանի հեռո՜ւ, հեռո՜ւ աշխարհներ։ Ինձ թվում էր, որ հեռու աշխարհներում ամեն ինչ հեշտ կլինի, կլինի այլ, կլինեն մարդկանցից՝ լավերը, թշնամիներից՝ ծիծաղելիները, ծովերից՝ աչք շոյող կապույտը, լճերի մեջ՝ մոլորակներով, կանաչով և թռչուններով ծածկվածները... Ի՞նչ իմանայի, որ բոլորին հարկ էր ճանաչել. Հյուսիսները տեսնել, խելառ սիրահարները, բանաստեղծները, դաժանի և սառը մարդկանց ծանոթանալ էր հարկ, գնահատելու համար երջանկությունը։

Համարյա, ամենից դյուրին և ամեն բանից դժվար երջանկությունը...

Է՜հ, պատանի էի, երիտասարդության հազիվ սեմին՝ էն օրերին:

Դաշտն եռում, և ի՜նչ, ինձանից մի տաս քայլի վրա, գա-տարկ հատապտուղներին նստել է մի աղջիկ: Հովանավոր սիզբից աչքանց էր եղել, ածխանման երկար վարսերի հյուսքը հանդեպ էր անձրևաշրից, կպել էր քունքերին և հոնքերին ու հարցական նայում էր ինձ:

— Թրջվել եք լրիվ,— ասում եմ ես և զարմանում իմ անիմաստ խոսքերի, բայց մանավանդ համարձակության վրա...— առաջին անգամն է կյանքումս դիմում եմ անծանոթ և ինձանից տարիքով մեծ աղջկա:

Իր հույն լինելը մատնող թրթռենով և զրնգուն ծիծաղով ձեռ է առնում ինձ:

— Իսկ շատ զարմանալի, դուք...,— ասում է.— Ձեր վրա ոչ մի հատ անձրևից չկա, ո՞ւր էիք թաքնվել...

Անհամությունս է բռնում:

— Ձեր տեսել,— պատասխանում եմ,— այստեղ էի, ձեր առաջ, հազիվ տասը քայլի վրա:

Զարմացած կկոցում է աչքերը:

— Ի՞նչ եք ասում,— շարունակում է,— խաղալի՞ս, և ինչո՞ւ համար, խելագարիկ...

— Որովհետև սիրում եմ ծովը և թրջվել անձրևից...,— անմտաբար ասում եմ ես:

Խնդում է լիահագագ, և ասել, որ խնդալու ոչ մի բան չկա: Ծիծաղում եմ ես էլ, և կարծում եմ, որ այդ բոլորը տեղի են ունենում երազում:

— Աշնանային առաջին անձրևն է,— հանդիմանում է ինձ,— վտանգավոր է, ինչ որ ասեք լինի, ես նույնպես սա-տիկ, շատ եմ սիրում եմ թրջվել անձրևից: Գիտե՞ք զար-մանում՝ ծովի վրա, անձրևի պահին և մանավանդ զարթոն-յալ հետո գոլորշի ես զգում ծառերի ու ծաղիկների, խո-տերի և ծովի բույրը, խիղ այստեղ ծովում, ես մեկ-մեկ յուրաքանչյուր ձուկը առանձին համն եմ զգում նույնիսկ...

Ես զարմանք հայացքի

— Հապա ի՞նչ կարծեցիր, ասում է։— Հապա ի՞նչ կարծեցիր. խելագարի՜կ։ Նստեք, նստեք, չե՞ք նստի մոտս...

— Նստել, ինչո՞ւ չէ, կնստեմ։— Բայց զգում եմ ամբողջ մարմնով և դա ցրտից չէ, ո՛չ էլ անձրևից։

Ուզում եմ մտածել ասածների անհեթեթության վրա. ծիծաղել իմ կարգին, թե ձկները, լինելով արդեն խեղ ծովի մեջ, ինչպե՞ս են լվացվում անձրևի ջրով, ինչպե՞ս են մաքրվում, բայց լռում եմ այդ մասին և.

— Որտեղի՞ց եք գալիս,— հարց եմ տալիս։

Կապույտ, մուգ կապույտ աչքերը հառում է աչքերիս, և նրա աչքերի մեջ ամպի ծվեններ եմ տեսնում. կարծես ինչ-որ ուրիշ աշխարհներ են բացվել իմ դեմ, ամպի ծվեններ, որտեղ թարմացած արևի այրող ջերմությունը կա։ Ինձ թվում է այնպես, որ խեղդվես նավը վաղուց բարձրացել է ծովի ալեկոծ թաշերի վրա ու ինձ հասցրել հեռու աշխարհներ։ Կարելի՞ է միթե, որ մի պահում ամեն ինչ հստակ դառնա մարդու համար։ Կարելի՞ է միթե, որ մի բուպեում, որտեղից ընկնի անորոշության քողն ու ամբողջ բնականությունը... բայց նա պատասխանել է արդեն։

— Բուրկանից.

Բուրկանը հունական գյուղ է, իշխանաց գյուղերի մեջ. երազի և սիրո, հունական երգերի և փաթթոցների երկրի գյուղը։ Ես թեպետ շատ եմ ճանաչել, բայց զգում եմ, որ երբ անձրև է գալիս Բուրկանում և դադարում, դույլեր կախասելով մայրիի թափված ճյուղերի վրա անհետանում են թփերի ու ծառերի մեջ։ Անձրևից հետո ծագող արևի տակ ինչ-որ անտանելի զգլխիչ է բարձրանում ծառերի գագաթներից։ Սրճարաններում մնացող հույն բազլամաչիները՝ կիթառի վրա նվագում են սիրո մերժված կարոտից ծնած տառապանքի քաղցրությունը և նա... գալիս է Բուրկանից։

Կանաչ, ծաղկավոր զգեստ է հագել, ամեն ինչ պարզ ու գրավիչ է իր վրա, կարծես մի փոքր, վայրի հասմիկու ծաղիկներով ծածկված պուրակ լինի, որ վաղուց կարոտել է ջրի և հիմա այնպես հագենալով անձրևից ցնծավառվել է

¹ բռնի տղաք (հունարեն)։

Նայում եմ դեմքին, շրթները՝ վրան ջրի ցնցուղյան կաթիլնե-րով, շաքարի մեջ թաթախված նշակ լինեն կարծես, ավելորդ թե արևագույն ընկեր կան այտերին, աչքերի վրա շուք անող արտևանունքները ամեն, որոնք մեխակի նման խոնավ են արտես: Իսկ իմ աչքերը, ազատելի ինձ, մայրիկի, ինչ-որ այրվում են անհայտ ու անորոշ կարոտից և իր կամքից անկախ փնտրում են և գտնում նրանք նա հանգիստ, լուրջ, մի ներքին անխախտելի անձնատվությամբ իր ամբողջ թողնում է իմինի մեջ:

— Շատ եք ցանկել,— ասում է,— որտեղի՞ց կլանեք այդքան սեր ձեր մեջ...

Այն որերին չգիտեի, բայց այժմ լավ եմ իմանում, և բոլորը չէ, որ գիտեն այդ մասին: Խոսքեր կան, որ չպիտի ասվեն երբեք, պետք չէ ասվեն. ես զգում էի այդ, քաշվելի ափս և ձեռներս տարի աչքերիս: Նայում է մի վեհացնող թախիծով, իսկ ես չեմ խոնարհում նրանք, գիտեմ, որ լաց եմ լինում, բայց չեմ ամաչում, չեմ ամաչում, արտահասանկ վիրավորված եմ և նոր եմ դուրս գալիս պատանությունից, թող իմանա, որ իմ սիրտը հեռո՞ւ, հեռո՞ւ աշխարհներում է...

— Երևա՛նք,— ասում է ինք ու կանգնում տարի:

Չգիտեմ ինչպես անեց այդ ամենը, բայց ես նոր եմ նկատում, որ վերևից ժպտուն և բազմանշանակ, հայրական հանդարտ հայացքով մեզ դիտող թուրք նավապետը աջ ձեռքը ինչ-որ բարձրացրել և բռնել է մի կաշեփոկից... սուլում է նավի շչակը: Հասել ենք արդեն:

— Չգիտեմ հարկ կա՞ր այդքան հեշտենալու նավի սու-լոցը, չգիտեմ, բայց ես արդեն լավ եմ զգում ինձ: Տարօրի-նակ է Ֆերևա, անցել են տարիներ, մոտ քառորդ դար, և ինձ այժմ շատ են հուզում նավերի սուլոցները, հակառակ նրա պարզեած երբեմնի խոր ու կայտառիկ տպավորությանը: Եվ այդ պիտի լիներ պատճառը, որ ես հարցրի համարձակու-թյամբ.

— Ինչպե՞ս է ձեր անունը:

— Ինչը կփոխի. և դա ուղինչ է նշանակում, խելա-գարի՛կ,— ծիծաղում է դարձյալ և ձեռքը արագ թափահա-րում օդում: Քարափում լիքը մարդիկ են, նայում եմ,

երկաթյա վանդակորմի ետևն, գետի կղզիները կրկին ճանապարհ գնալու պատրաստվող նավի հաճախորդներին հատկացված բաժնում՝ երիտասարդ մի տղա է, բարձրահասակ, թուխ, որ ժպտում է և մարդկանց հրելով անհանգիստ ետ ու առաջ գնում գալիս: Նա մեկնելիս նույնիսկ մոռացավ ինձ, վազեց ընդառաջ և հազիվ տոմսը հանձնած ստուգող պաշտոնյային, փարվեց աղջկան:

Նա մեկնելիս նույնիսկ մնաս բարով չասաց ինձ:

Տեսնում եմ նրանց, հիմա ինձանից բավականին հեռու, երջանիկ ու մոռացած աշխարհը ու մարդկանց քայլում են երկուսով:

Ես նայում եմ մեքենան և ուզում եմ, ուզում եմ, որ մութի մեջ խրված կառաշարները դուրս չգան այնտեղից և գնա՜ն, գնա՜ն ինչքան կարելի է...

Հիմա այդ երկարահասակ, թուխ տղան նրան կին կտանի և երբ մարմինն յուղերը իր այրող շրթերի վրա կզգա շաքարի մեջ թաթախված ելակի համը...

Իմ սիրտ սակայն այրվում է մի անբացատրելի, անըմբռնելի կարոտից:

Անցնում են տարիներ, մոռացվում են շատ բաներ ու մեկ էլ հանկարծ անձրև, և մեկ էլ հանկարծ երիտասարդ մի աղջիկ, որի ամենանման մազերը կպել են ճակատին... Թըրջված տեղդ էլ անդադար, ավտոբուսում՝ լիքը մարդիկ. Նստել է ինձանից մի քիչ հեռու, և չգիտես ինչու նայում ես ու ուզում ես հիշել մի բան, մի լավ ու գեղեցիկ բան: Մարդիկ հրում, հրմշտկում են քեզ, իսկ դու լինելով հանդերձ ավտոբուսի մեջ, արդեն բացակա ես: Անթարթ աչքերդ մեխվել են նրան, չես էլ զգում, որ անհարմար է, չես էլ նկատում: Միայն գիտես, որ նրա գեղեցիկ սրճագույն բծերը, նրա երիտասարդ բերնի ալիքավորված շրթների այ գույնը ինչ-որ պատկերի է նման և չգիտես որտեղից, հրապարակված է ավտոբուսը, ամենքից գալիս է հեռու ծովերի և լճերի բույրը... դրսում անձրև է: Զգում ես, որ լավն է աշխարհը, մարդիկ, բոլոր ծանոթներն ու անծանոթները, լինեն նրանք ծովերում թե լճերի վրա, դաշտերում թե հանդերում և

ափերդ այրվում են... այո, բախտդ դար առաջ էր, աստղերը կկանչում, ո՛չ շրթերիդ վրա հետք ունես նրանից, ո՛չ էլ մարմնիդ վրա իր մարմնի ջերմությունն ես զգացել. բայց հիմա արդեն գիտես, որ նա տվել է քեզ ավելին. անձնա-վորությունների ամենաթանկը: Չէ՞ որ նա հանգիստ, լույս ու լուռ, առանց հանդուժելու քեզ, անհիմանալի մի վստահու-թյամբ ափը դրեց ձեռքի մեջ և զգաց քո սիրտը. հավատաց, որ դու էլ սիրում ես և հավատում կյանքին...

Երջանի՞կ է արդյոք նա, չգիտեմ, բայց ուզում եմ, որ հիմա երջանիկ, անպայման երջանիկ լինի նա, որ գնում է նստել և նայում է ինձ. բայց կարո՞ղ է հասկանալ մինչև այս չափով աչքերը, թե ինչո՞ւ եմ իրեն նայում այդպես, զգո՞ւմ է մինչև իմ նայվածքի խորքը... Իսկ եթե ոչ... չէ՞ որ գնում շատ, շատ է չափել նա, և ահա վեր կացավ տեղից, ես հայացքս փախցրի արդեն, բայց ուսիս վրա հանգչել է ափը և մի լեզվով, որ իմ ականջին այնքան հարազատ է հնչում աչքերի մեջ որդիական զուգություն.

— Հայրիկ,— ասում է,— եկե՞ք նստեք իմ տեղը...

ԲՈՒՐԴՈՅԻ ՏՂԱՆ

Գևորգին

Արտասահմանի մեջ Բուրդոյի տղան իմ ընկերն էր։ Անշուշտ, ես զինք չէի ճանչնար այդպիսին. հոն իր անունը Սարիկ Արարյան էր։ Գրող տղա, որուն հայրը, գիտեի, ալ տառապեցի էր, փառավոր ու փողոց մահացած։ Հայաստ, ապրիլ ու յաշկլայց տղա մըն էր, չէի այցելած իրենց տունը, բայց գիտեի, որ մայր, եղբայրներ և քույր ուներ։ Քաղաքներու մեջ մարդիկ այնքան ալ չեն հետաքրքրվիր մանրամասնություններով։ Մենք իրարու հետ լավ ընկերներ էինք, ու այդքան։ Ես եկա հայրենիք վերջնականապես, ու Սարիկը մնաց հեռու։ Մեկ հատ նամակ գրեցի իրեն ու ստացա պատասխանը։

Անցյալները մեր տան հեռախոսը հնչեց.

— Ո՞վ է խոսողը։

— Հասկցիր նայիմ ո՞վ է։

— Կատակելու և հանելուկներ լուծելու տրամադրություն չունիմ,— սաստեցի տհաճ ձայնով մը։

— Ես Սարիկն եմ։

— Ես Սարիկ չեմ ճանաչում,— շարունակեցի նույն խստությամբ։

— Սարիկ Արարյանը...

— Վա՜յ, տունդ չքանդվի, ո՞ւրկե ուր, տղա։

— Տուրիստ եմ տասը օրով, Արմենիա հյուրանոցն եմ, թիվ 725։

Ճարտանակությունը գիտեք բոլորդ, որովհետև հայ եք ու հայ մարդը, մանավանդ Երևանի մեջ ապրողը, գիտի, թե ինչպե՞ս կհանդիպին Արմենիա հյուրանոցի մուտքին կամ սրճարանում նման դանդ առացողները։ Բայց ես հիմա որտակարգորեն կհուզվիմ, երբ լսեմ, թե զիս փնտրողներ կան և այս վերջերս հաճախ կուգան ընկերներ, և ես իմ անցյալես վրեժ լուծելու կերպով մը կվազեմ ու կհյուրասիրեմ զիրենք։ Որովհետև յուրաքանչյուր այդպիսի հանդիպում ինծի համար անգամ մը ևս փաստ է, թե՝ ես վերջնականապես հոս եմ, թե տանտեր եմ այլևս, երևանցի եմ մեկ խոսքով։

Հետո, ինծի համար մեծ հաճույք է խոսիլ ընկերներուս հետ պողոտաներու, փողոցներու, հիմնարկներու անուններով՝ որպես հին, շատ հին երևանցի։ Վերադառնանք ընկերոջս։

— Հարկ է լուր տանք մերոնց,— ըսավ Սարիկ, երբ երկուստեք սպառեցան նախնական մեր հետաքրքրությունները։

— Ո՞ւմ։

— Հորեղբորս ընտանիքին։

— Ինչ ես ասում, ուրեմն բարեկամնե՞ր ունես հայրենիքում։

— Այո՛,— ըսավ,— հարկ է տեսնեմ Անդրոյին, Տոնոյին, քեռի Օհանին, հորքուր Խանեին, Գալոյին, Էկո բիձային, Սեպուհին, Մկրեին, Իսոյին, Դավթի աղոց, Սասունին, Անուշանին...

— Ա՜յ տղա,— ընդհատեցի,— այս որքա՞ն բարեկամ։

— Գյուղ մը ամբողջ, սակայն ես չեմ ճանչնար և ոչ մեկը...

— Հապա այդ շարանդ անունները...

— Լսեր եմ հորմես։

Իսկ ինչպե՞ս է կոչվում այդ գյուղը։

— Թալինի շրջանի մեջ, Շղարշիկ գյուղ։

— Կերթանք վաղը։

Ու մենք գացինք։ Բայց նախքան երթալը, երբ ես հասա Արմենիա հյուրանոցի առջև, տեսա, թե ինչպես գյուղացիներ շրջապատել են զինքը։

— Ծանոթացիր. հորեղբորս տղան է, Անդրոն և իր ըն-կերները:

— Արդե՞ն...

— Լավ է եկել, սասունցիները դանդ են ածել և խեր փաղեր. եկեք էլ

Ծանոթացանք:

— Դուք էլ գալիս եք, չէ՞...

— Եթե ծանրություն չի լինի...

— Ի՞նչ ես ասում, ալ բալա, մենք սասունցի ենք, հե՞ն...

Ես առհասարակ հայրենակիցների նեղ արբումներ չու-նեմ: Քաղաքի մեջ մեծացած տղա եմ, և ինձ սովորաբար կլինեին նման մտահոգումները: Ճիշտ է, ինչպես բոլոր քաղաքի տղա եմ, բայց կսիրեմ գյուղը, կսիրեմ բուսն ու անբացատ-րելի սիրով. Թե ինչ բանի կսիրեմ, հստակ չեմ կարող ասել. Կսիրեմ, օրինակ, աթարի հոտը, կսիրեմ վրաթոք չոչիկ զամբյուռ բարկ օղը, կսիրեմ գյուղական ծուռումուռ փողոցները, գյուղական լավաշն ու պանիրը, տաքացրած՝ օջախը գյուղական տան... Հետո, հետո՝ գյուղացիական ջերմ հյուրասիրությունը, գեղջուկ մարդու անկեղծությունը, գեղջկական անմիջականու-թյունը, մանավանդ մեր հայ գյուղացու անցյալի և ներկայի կյանքի մասին զրույցները և... խմասուրթյունը: Հայրս չեմ ճանաչած, բայց մայրս, իր ալրությամբ, որքան կհիշեմ, շատ էր պատմած իրենց գյուղի մասին, սիրտս ինչ-որ թելով կապված է այդ բոլորին, հետո, շատ հաճելի է լսել թե՝

— Մեր գյուղը սիրու՞շ էր...

Յուրաքանչյուր գյուղացու գյուղն սիրուշ է... ամենալավը, ավելին, չէ՞ որ բոլորն էլ են լավ

Բայց սիս խրախճանքը գյուղացի չոլըկս է. օրինակ, կարող են հարց տալ անուն ազգանուն և ցավ է ինձ համար, որ ես չեմ կարող ասել, թե՝ օրինակ, ես այսինչ գյուղի, այսինչ տան՝ Համոյի կամ Լևոնի որդի Գեղոն եմ: Սովորված ճշմարիտ անունս կոստամ՝ Գեղամ Սևան: Ու ներսեւ եմ, որ կնայեն ասարօրինակ հայացքով մը.

— Էդ ի՞նչ հայկական անուն է...

Էհ, հիմա եկեք ու բացատրել, թե՝ Սևանը մեր կապալյու

Սեւանն է Հայրենի, Գեղամը՝ Գեղամա լեռներն են, անշուշտ իրենք ալ գիտեն, թե այդ այդպես է, բայց…

— Ոնց որ չհասկան անոնց լինի… Երեւ անոնց թուլ թուլի, ինչո՞ւ «չան» չկա վերջում։

Ու իրավամբ կատակէի այնպես, որ անոր մը ազգանունը կըրեն Գեղամ, տեղ մը անունս Տակամին ավելի տարօրինակ կու, զարմանալին. ես չեմ գիտեր, թե հայրս ո՞րտեղացի էր և անգամ մը չեմ գիտեր ինչո՞ւ, բայց եմ՝ «Արաբկիրցի»-ու այնպես ալ գացեր է։ Թե ինչո՞ւ «Արաբկիր» չխառնին բառը, չեմ գիտեր. Հավանաբար, այդ օրերուն Արաբկիրի մասին լավ բաներ լսած էի։ Մնաց, որ հիմա, գիտակցաբար Երևանի մեջ կընակիմ Արաբկիրի շրջանը։ Այլեւ ես ալ կհավատամ, որ հայրս… Արաբկիրցի է եղեր։

Այնպես որ, երբ սասանցիներեն մին դիմեց Սարիկին ու՝ «Լ՞Հ՞ Բուրգոյի տղա, Սարո ջան,— բառով, ես մեղմ ձայնով մը Հարցուցի ընկերոջս։

— Ո՞վ է Բուրգոյի տղան։

— Ե՛ս եմ,— պատասխանեց Սարիկը զգալի հուզմամբ և հպարտությամբ մը։ Ես խեղճացա ուղղակի. սառնենքու-թյունս ավելի շեշտվեցավ կարծես. ուրինչ, ես կըլլամ՝

— Բուրգոյի տղուն ընկերը։

Հետո թե՝

— Հիմի կերթինք մեր երկիր։

«Մեր երկիր». ա՞ս քեզ բան. կարծես ինչ-որ սահմաններ պիտի անցնենք, ինչ-որ երթանք՝ հեռու, հեռու…

Ընդամենը մեկուկես ժամ անց ճամփան։ Արագածի լանջերուն, բարձրադանդ վեր, 1800 մետրի վրա է տեղ՝ Շղարշիկը։

Ինծուն անտեսանելույն ռենեցող, վեց հարյուր շանշով՝ Հայացքը Արարատին դարձված գյուղ մըն է ան, ավելի ճիշտը՝ Սասնա ծուռ տուն մը իր ամբողջությամբ։ Բոլորն ալ հեռավոր, մոտիկ բարեկամներ են մեկզմեկու։

Գյուղը սարի է մեծավ, պղտիկով ու երբ մեզ գյուղ հառ ցընող ինքնաշարժը, գյուղի ուխտավայր գոլորցը շրջանցելով. մտավ դեպի գյուղական նեղ փողոցներեն մեկուն մեջ. մենք

ստիպվեցանք դանդաղեցնել ընթացքը և իջնել վար։ Շրջապատեցին մեզ, և լսելի դարձավ ընդհանուր կանչը.

— Բուրգալի տղան է եկեր։

Առաջինը մոտեցավ իննսունամյա ծերունի մը, բոլորը ճամփա բացին։ Կարմրակալած աչքերով, պարթևահասակ, կարմրաթուշ, որը երիտասարդական ավյունով մը գրկեց Սարիկին.

— Իմայի՞ս, լաո։

— Էկո բիձան է,— ձայն տվին շրջապատեն։

Հետո, ութսունամյա կին մըն էր, տան մայրը, Սարիկի հորեղբոր կինը... Իմ աչքի առջև պատկերացավ կերպարը սասունցի հայ մոր, որուն առհասարակ, ես ծանոթ եմ գիրքերու նկարներեն։ Լեռներու մեջ հասակ առած, իր ամուսնի կողքին կռվող ու զենք կրած ու կոփված հայ կնոջ կերպար մը՝ իր տարիքին մեջ առույգ ու առնական։

— Իմայի՞ս, լաո։

Ու կառչեց հիմա ձեռքը իր թոռներուն հասակով երիտասարդ ընկերոջս ու կասեր... չքթներուն։ Ուշ է արդեն. Սարիկը չհաջողեցավ քաշել ձեռքը, բայց զգացի, որ գեղնեցավ։

Հետո եկան այրերը ու սեղմեցին Սարիկը իրենց կուրծքին, ու կիները առին անոր ձեռքը՝ համբուրելու։ Սա ընտանեկան օջախի հիմը, տան ոյանք նկատվող առնական բաղկի առջև որված անցյալի առույգն էր հայ գեղջուկ կնոջ, որ ապրեցեր է ժամանակին։ Հակառակ անոր, որ հիմա հավասարվեր էին իրենց ամեն տեսակ իրավունքներով։ Հագեր առյանք տան սեմեն ներս՝ սենյակներ մեջ մեջի, սենյակներ՝ իրենց մաքրությամբ ապակու պես թափանցիկ, սենյակներ՝ ողորմած ու լավաշի բույրը հոտով։ Քառասուն էին, թե՜ վաթսուն, յոթանասուն, թե՞ հարյուր, առնական դեմքեր, անհարթ ու մկրատ չտեսած պեխեր սև, պեխեր ճերմակ, թավ հոնքեր ու աչքե՜ր, աչքե՜ր արծվաբիբ։

— Իմայի՞ս, լաո։

— Իմա՛յիմ։

Նավթլուն։ Սարիկ Արարչանը իմ ընկերն էր, լռակյաց հայրենի տղա մը... Հիմա, լռության մեջ ձայն մըն է հեծ-

կըլլուքի, որը խխոխմի հորդահոս լացի. վարակիչ է, բայց լուռ են իրենք. կուլա ընկերս...

— Ճի՞շտ չի....

Հարցումը ինձ է ուղղված. բայց ի՞նչ բանն է, որ «ճի՞շտ չի»։ Եղարշիկ գյուղի կոլտնտեսության նախագահն է հարց տվողը։ Ինչո՞ւ համար է օդին նետած այդ հարցը. ինչպիսի՞ ապրումներու որպես հետևանք։

— Ճիշտ է, աղբերս։

Ու դո՞ւ է ինքը։ Ճիշտ է, որ լացով ընկերս։ Ճիշտ է, որ ամփոփ լավաշի պես կյուրեն սենյակները։ Բայց ճիշտ է նաև՝ այն, որ մոտ հիսուն տարիներու կարոտի, թանձր կարոտի պատմություն մը կա այստեղ և հիսուն տարիներ առաջ. Մարաթուքի գագաթի կարոտը աչքերում, որ մը հեռացած Բուրդոն իր գավակին է ուղարկերս հիմա... Արագածի լանջերում, իր հետ ուղարկելով նաև Բուրդոյի տղուն իսկ անծանոթ տխուր հուշեր։ Հուշեր թալանի և կոտորածի, ավերի ու ավարի։ Բայց չլացին իրենք, լալու կարիք չունին։ Հեռո՞ւ, հեռո՞ւ անցյալ է այդ բոլորը։

Տարվորիկցի են բոլորն ալ։

— Զավկըներ ունի՞ս։

— Ունեմ,— կպատասխանե Սարիկ,— ես ունեմ երեք զավակ. Աղասո ունի չորս, Վարդանն ունի երկու, Հակոբ ունի չորս, բոլոր ունի հինգ։

— Վա՞յ, լաո, վա՞յ, էգ ինչ լավ ի։

— Աշնան գնաց Բուրդոն, գարնան սկսեց կոտորածը,— կսկսի պատմել իր հուշերը ութսունամյա խանե Մաշրիկը։ Այո, գարնան սկսեց կոտորածը. Սասնո կոտորածը։ Առաջինը չէր այդ, առաջինը եղավ 1894-ին, երկրորդը՝ 1904-ին և վերջապես՝ 1915... կրակ անդավ, ավեր էր ու ավար, արյուն ու մահ։

— Մի քանի դրմ տարածի,— բայց. կխոսի ինքը— Կրակ թափավ մեր երկիր։— Ու կրակ կա հիմա խանե մեր սրտին մեջ, բայց իր դեմքի գծերը այնքան են սառն, այնքան անհարկու։ Եվ դիմագծերը բոլորին՝ այնքան են գունավ ու պրկված, որ սարսուռ կանցնի իմ մարմնեն։— Եկավ սուրսուց զորք ու մնացորդը անցավ Հայաստան։

Նկավ Տոնեն ու ժառեցավ Սարիկին։

— Ինչ՞ կա, չաս։

— Ինչպես…— ու գրկեց հուզված։

Մինչև 1920, չորս տարի է Եղարշիկի մեջ էին. գյուղը կկոչվեր «Սխանի» և պարսկարնակ էր։ Իրենք վերցուցին 1916-ին, բայց չդրին քար քարի վրա, մինչև եղավ խորհրդային իշխանությունը, այսինքն մինչև անցավ սարսափը թալաներին ու կրակին, որովհետև մահ ու սրոր բանել չէին գիտեր այդ ձեռքերը, որովհետև զենքն ուրիշ բան չէին տեսած իրենք։ Ու սկսավ քարհանքը տան ծուխը, որովհետև երկիր բաժնել խաղաղությունն է, հայոց վաստակ, անհող ու աղատ մեծցող թոռներ ու ծոռներ։

— Իսկ թե մի օր…

— Չէ, ազբեր, էկո բիձան է, իր ինտոնացիա հայ գեղջուկի իմաստությամբ,— չէ, ազբեր, էլ կրակ չենք ուզի, թե որ լինի, խաղաղությամբ թող լինի։ Հիմի թող գան մեր աղբրտիք օտարություներից, թող գան, շատ գան, լցվի՜նք, լցվի՜նք էնքան, որ տեղ չմնա, հողքի ու հողքի Արարատից։

— Մուրազ մը ունիմ, իմ մուրազ չառնեմ, չեմ մեռնը…

Էկո բիձայի. Տայֆուրիկի հին զինվորի փափագն է այդ։

— Էնքան լցվին մեր աղբրտիք, որ հողքի մեր երկիրը։

Ու այդպիսին է այսօր Եղարշիկի Սասնա նոր տանը։ Խանե մայրիկը ունի 22 թոռ. Դավիթն է, Սպարտակը, Օհանը, Սեդոյենը, Տայֆուրիկը, Գալեն, Անդրանիկը, Վանիկը, Հակոբը, Սահակը…

— Փառք էս օրվան։

— Ճիշտ չի՞։

Կոլտնտեսության նախագահն էր։

— Ճիշտ է, ազբեր։

Այնտեղ գնաց Բուրդան, գարնան սկսեց կառուցածը… Բուրդան վերջին անձաբիկը հասած Մարաթուր սարին, անցավ Աշնակատան ու վերջ։

Հիմա կսկսի Սարիկի պատմությունը։

Մնաց երկար Աշնակատան, հետո անցավ Հայեր, Արտաշատան, բացավ փուռ, ամուսնացավ և աշխարհ բերավ չորս մանչ զավակ ու մեկ աղջիկ։ Նոր անձնագիր էր պետք ու

թանի Արաբիստանի մեջ էր, աղվանները դրան Արաբյան, բայց կրսեր միշտ.

— «Երկրի ջուր ոսկիչ է...»:

— Ճշմարիտ է,— լսվեցավ չորս կողմեն Սարիկի չարաճնակեց.

— Մարաթոնը սարը տանվերիս ամեն առման է, բուզ ու բարան է, կրսեր, հոս սար չկա. անտառա, ավազ ու փոշի՜...

Ու տարի սովոր մարդը շլիմացավ անապատին, գնաց իր երկրի բարձր սարի կարոտով, վաղ բաժանվեցավ կյանքին, թողնելով որբ ու անտեր իր զավակները: Մայրը, սակայն, ճիշտ է, սասունցի չէր, բայց այլ գյուղե եկած հայ կին էր, իր տառապանքով, բայց պատվով մեծցուց իր ձագերը: Իր տղաները առին բարձրագույն ուսում, ու Սարիկը դարձավ գրող, գրեց գրքեր: Հիմա այդ պատմության սկիզբեն անցեր է կես դար: Բայց կան հարցումներ...

— Սպաղանաց Օհանը ո՞նց է:

— Մեռավ անցյալ տարի։

— Հալեբո՞ւմ:

— Այո՛։

— Գելավզի Սմո՞ն։

— Կապրի Բեյրութում:

— Խնձորիկցի Մկրե՞ն։

— Մեռած է վաղուց:— Ու կշարունակվի շարքը։

Կարգը կուգա Սարիկին.

— Անդոյի աղբերը հոս չի՞։

Զոհվել է ֆիննական ճակատում։

— Խաո՞ն:

— Ինկավ Կերչում:

— Չէ՛, աղբեր, չէ՛, կրակ չենք ուզի. կռիվ չենք ուզի. ամեն ինչ, ինչ որ պիտի լինի, խաղաղությամբ թող լինի։

Ես կսիրեմ իմաստությանը հայ գյուղացու: Բայց զգացին, որ «օտար» մարդ կա սենյակին մեջ և այդ «օտարը» ես եմ։

— Դու ո՞րտեղացի ես, բալես

— Ես տեղ չունեմ, հայրիկ...

— Ո՞նց թե տեղ չունես։

Ալ եկուր ու պատասխանե...

— Այսինքն, հայրս արտիկիրցի էր, հայրիկ։

— Ոչինչ, էդ էլ լավ երկիր է։

Ա՜խ, ա՜խ, որքան կուզեի, հող չէ թե լավ, գեթ մի անկյուն իսկական հասցե ունենայի ես էլ։

— Ճիշտ չի՞։

Կոլտնտեսության նախագահն է. ա՜յ, ապրիս ջան, ա՜յ, մատաղ քեզ, ինձ փրկեցիր լաց ըլլալէ։

— Ճի՜շտ է, ապրես, էն էլ ո՛նց։

Էհ, տեսնո՞ւմ եք էդ դեմի տունը, էդ տան մեջ Իսահակյանը ապրեց ու աշխատեց մի ամիս...

Տունը կնայի Արարատին, Հայկական պարն է, ու վարը հարթ տարածություններ են։

— Գնացեք էս սև ջրի ափով։

Ու մենք կբարձրանանք վեր։ Դաշտավայրեն զանգակներու ձայնն է ու մայունը ոչխարներուն։ Գյուղին փողոցները լեցված են փոքր տղաներով ու աղջիկներով, որոնք կվազեն դիմավորելու արտասովորեն վերադարձող հոտը։

Ինչ-որ մեկը, ինչ-որ տեղ պատմել է ինձ այդ բոլորը, բայց այդ ամենը մնացել է հեքիաթ։ Ինչպես հեքիաթի էր նման Անդրոյի մառանը, թոնիրը, օջախը տանն ու դուրսը, հարթուկը և ճիշտ իր քով դրված բնկալը, թարմ, ճերմակ, մարգարտանման հավկիթներ, հետո կար աթարի հոտը, հետո դաշտի բարկ օդը, որը ես ծծեցի անհագ տենչով։

Հեքիաթ էր. չէ, հեքիաթ չէ, քանի ես հարցուցի։

— Էլեկտրականություն ունե՞ք։

— Ունե՛նք, ապրես։

— Հեռախո՞ս, ռադիո՞։

— Ունե՛նք, ապրես։

— Անգրագետ մարդի՞կ։

— Ութանասունից վերևը։

Ես Անդրոյի տան մեջ տեսա հարյուրավոր գրքեր և ի՜նչ՝ Բալզակ, Շիլլեր, Բելինսկի, Գերցեն և դասական մեր ամբողջ

շարքն ու նորերը։ Չէ՛, հեքիաթ չէ, էլ աշխույժով և էլեկտրականությամբ, Բալզակով ու Բելինսկիով ի՞նչ հեքիաթ։ Հեքիաթը սև ջրերի ափն է, սև ջուրը դուրս այն ջուրն է, որ կարող ես նայել ու դիտել ժամերով ամպերում վազքը։ Եվ ամպերը ոսկի են Եղարշիկի կոլտնտեսային դաշտերում համար. չե՞ս հավատար, հարցրու սերմնացանին։

Սերմնացանը էկո բրձայի թոռն է, թերևս, այն բրձայի, որուն չճղեցին, որ արոր ու մաճ բռնե ձեռքին։ Չե՞ս հավատար, լսե Սասնա երգերը։ Ու հիմա այս հաղթահասակ սերմնացանն է, որ կապեր է գոգնոցը մեջքին, մեջը լիքը ցորենի հատիկ, ինքը՝ ոնց որ Դավիթ Սասունցի, բայց թուր կայծակին հիմա իր ափեն դուրս ցայտող հրեղեն հատիկներն են ցորենի, որոնք խշշալով կիջնան սև ջրի ափերը եզերող սև հողերու տարածքին։

— Կանգնի՛ր, սերմնացան։

Ընկերս՝ Սարիին է։ Կմոտենա ու կլեցնե բուռ մը ցորյան։

— Հավասար շաղ տուր, լաո,—կըսե սերմնացանը։

Խըշ՜շշ… խըշ՜շշ… խըշ՜շշ…։

— Սերմնացան, էս մեկը Բուրդոյի հոգուն…։

Ու տրակտորի ձայնն է, որ կպոկե ժայռոտ սարերեն հեքիաթի թառը. բայց քարի հետ ի՞նչ հեքիաթ. է՜հ, իմ հայրենիքի մեջ քարն ալ հեքիաթ է… Մե՛ տաքս։

— Խանչյանը, երբ դուրս դար Երևանից, առաջին անգամ նկատում էր էս սարերի վրա, ղալխս էր մեր երկիր։

— Անդրանիկն էլ ապրել է մեր գյուղում, հյուր է եղել տաս օր իր ընկերներով։

Ու հնոտներեն արձագանքող երգ մըն է հիմա… բոլորեն երգ մը՝ «Մուշմիկարուստ» (Մուշը այրվում է). թուրքն ու հայը եղբայրներ են, կըսե այդ երգը. խաղաղության ձոն է «Մուշմիկարուստա»-ն։

…Վերադառնանք սև ջրի ափով, շամփուրներ են խարովածի կրակին վրա թարմ հացն է նոր թխված տաք-տաք լավաշի և հետո եռացող կաթսան խաշլամայի ու հոտող գինին, կոնյակը, օղին…։

Կուգան մակաղին հարևան գյուղերից, կուգան աշխա-րհից:

Գիտե՞ք ինչ, ընկերներ, գիտե՞ք ինչ...

— Մայրաց մի անտառ, մայրաց շամբուտ, չեմ մենակ...

Ու կը հնչի զուռնան, դհոլը:

Գիտե՞ք ինչ, ընկերներ, գիտե՞ք ինչ...

— Հիմի թող գան մեր աշխարհը տեսության, թող գան, շատ գան, լիքը, լիքը, հերիք, որ տեղ չմնա, հորդի՛, հորդի՛... Արարատը:

— Երբվանից ինչպե՞ս է այս տարի:

— Որ հասնի ցորենը, դաշտը ալյուր, այնպիսի հաց թխենք, որի հոտը բռնի հարևան գյուղերը, չէ՞ մի ի՞նչ հաց... ճիշտ չէ՞:

— Ճիշտ է, այրիկս:

Հիմա Երևանի մեջ ենք կրկին: Կառանիներ ամենուրեք, վերամբարձ կռունկներ, հետո ծուխը հակա ֆաբրիկներում: Գանգատ չունիմ ես այդ ծխից: Թող այդ ծուխը պատե ամբողջ Երևանը: Անտառ մեջ ենք, բայց անձրև է հիշատակ. Ես կպատմեմ քաղաքին մասին:

— Դե՛, տեսնո՞ւմ ես, Սարիկ ջան, էս փողոցը նոր են բացել, իմ օրով...

Ա՛յ մարդ, լավ է բոլ՝ քո իմ օրով:

Ու կրակեմ անցորդներին շատերումը:

— Արի՛, ծանոթացիր:

— Ե՞րբ եք վերադառնալու:

— Ձորս, հինգ օրից:

Ինչ լավ է, ա՛յ սիրելի, որ ես հոս եմ, ընդմիշտ, հավիտյան. մի օրով էլ չեմ կարող բաժանվել հայրենիքիս:

Չէ՞, մի օր իմ զավակներում ու թոռներում էլի հարց տան:

— Ո՞րտեղից եք, քեռի:

Նրանք կպատասխանեն.

— Քաղաքից:

— Ո՞ր քաղաքից:

— Մայրաքաղաքից...

— Երթա՛նք գինովնանք,— կրկնեց ընկերս,— երթանք գինովնանք։ Չէ՞, պիտի երթանք գինովնանք։ Եւ հարցնեմ՝ ինչի՞ համար, ավելի լավ, կըսենք։

— Տիգրան Պետրոսյանը դարձավ շախմատի չեմպիոն։

— Ճիշտ չէ՞։

Երևան, մայիս 1963

ՔԱՂԱՔԻ ԼՈՒՍԱՑԸ

Ռաֆիկին

Արևը նախ գունավորվեց մայթերի վրա ու բարձրացավ տների պատուհաններին: Ամենուրեք բռնկվեց հրդեհը: Հետո պատուհանները գունատվեցին, և երբ հեռացավ լեռների գագաթին, իջավ ձորերն ու կուլ գնաց: Մթնեց: Եթե չլինեին նեոնե լույսերը ցուցափեղկերի և էլեկտրական լամպերը փողոցների, խավարը կլիներ համատարած: Բացվեց գիշերը Երևանի վրա: Ամառային թավիշ, փառավոր մի գիշեր:

Խաղաղ, գրեթե արվարձանային մի ռեստորանի անկյունում խմում էինք միասին: Սեղանի շուրջը ծառեր էին, այգու գույնին լույսով ողողված ծառեր: Երազ էր կաթում տերևներից: Հեռվից, մեզ թվում էր շատ հեռուներից, գալիս էին խորունկներում ճռճռող պատանիների ուրախ կանչերը: Կյանքի ուրախ այդ հեքը հոսում էր գինու բաժակների մեջ և դառնում թախիծ ու տրտմություն: Ավելի ճիշտ՝ ես տխրում էի նրա՝ համար, նա՛ էր մտահոգում ինձ: Նոր էինք ծանոթացել, ճիշտն ասած, ճանաչում էինք իրար, բայց մեր մտերմությունը արմատացել էր այս վերջին երկու օրում: Թերևս այդպես թվո՞ւմ էր մեզ: Չգիտեմ: Երբ պատմում էր անվերջ, ես լուռ լսում էի:

— Երեկ կնոջից բաժանվելուց հետո որոշեցի անձնասպան լինել...

Ուզում էր զարմացնել հավանաբար:

— Գնացի քաղաքի Զ... ռեստորանը, վերջին ռուբլի-

ներով ուզեցի էլի խմել: Ասում էի՝ հարբեմ ու մի բան կանեմ. կտրեմ երակներս ու վերջ...

Արդեն չէի հավատում, հարբելն էլ անձնասպանություն գործելու պատանեկան ձևը չի զարմացնում ինձ.

— Բայց ինձ փրկեց մի աղջիկ, իսկական, մաքրամաքուր մի աղջիկ, նա տեսել ու նկատել էր իմ վիճակը, հասկացել, որ մի մեծ, շատ մեծ վիշտ ունեմ: Մոտեցավ, խոսեց երկար, շատ երկար, կշտամբեց ինձ: Ասաց թե ամոթ է տղամարդկանց, ինչո՞ւ եմ ես տխրացել այդքան, թե՝ չե՞մ ամաչում արդյոք արածներիցս: Ա՜խ, ինչքա՞ն լավն էր նա, իսկական մարդ: Հավատա, ինչ որ պատմում եմ՝ ճիշտ է, կարծում ես սո՞ւտ եմ խոսում... Հետո, լսիր, մենք ման էկանք փողոցներով, ես մի քանի ժամվա ընթացքում սիրահարվել էի նրան, իսկ նա այնքան, այնքան գեղեցիկ էր... Հետո...

— Երևանի՞ց էր:

— Ոչ, Մոսկվայից, ճարտարապետ, եկել էր ընկերներով ինչ-որ խորհրդակցության մասնակցելու: Երեկոյան ուշ, շատ ուշ ես ուղեկցեցի նրան մինչև հյուրանոցի իր համարը: Մի պահ տխուր նայեցի աչքերի մեջ, չէի ուզում բաժանվել, լացս գալիս էր: Հասկացավ... Բայց մերժեց ու փակեց դուռը երեսիս, կողպեց: Վիրավորվել էի և գիտե՞ս ինչ արեցի, եթե պատմեմ՝ չես հավատա: Թակում եմ իր համարի առջևակողմյան դուռը՝ փակ է, կողպված: Փորձում եմ երկրորդ-երրորդը... Երրորդում մարդ չկար, և դուռը բացվեց: Մտնում եմ ներս ու խոյանում պատշգամբը: Գինով եմ, գրեթե հարբած, գտել եմ անձնասպանության կերպը: Պատշգամբների հեռավորությունը իրարից գրեթե մեկ մետր է, թերևս մեկ ու կես: Վճռում եմ ցատկել մեկից մյուսը ու հասնել նրա պատշգամբին: Պատկերացնո՞ւմ ես, չորրորդ հարկում եմ, իսկ եթե սայթաքե՞մ, եթե չհաջողվա՞մ ցատկել: Բայց խորհում եմ, սա կլինի մահերից ամենալավը: Պատկերացնո՞ւմ ես, ինչ լավ կլինի: Ջախջախված մի մարմին մայթերի վրա և այդ բոլորը հանուն աշխարհում մի լավ աղջկա...

— Չգիտեմ, թերևս...

— Ու ցատկեցի առաջին պատշգամբը: Դողում էին ոտքերս, հետո երկրորդը, երրորդը: Գիտես պատմվում է...

ձևում եմ պատուհանը, նա սարսափահար կանգնում է իմ դեմ, կիսամերկ վիճակում։ Աչքերը բացել է մեծ, շատ խոր, ու ես այդ կապույտ աչքերի աճի մեջ մի պահ կարծում եմ, թե որդեն մոռացել եմ վաղուց, կարծես ջախջախված ուղեղով գիտում եմ երկինքը։ Նա նայում է պատշգամբներին, նայում է երեսիս ու սարսռացող մատներով դիպչելով ինձ զգուշ-ներս է քաշում։ Իսկ ես, հավատո՞ւմ ես, բարձրացել եմ իմ աչքին։ Ես վարվեցի հերոսի նման, նա հասկացավ, որ ես փոքր մարդ չեմ, և ես դեռ շատ բան կարող եմ անել կյան-քում։ Նայում է ինձ ընկճված, հիմարն ես դու, ասում է, խելագարի մեկը։ Հապա ինչի մահանայիր, կարծում ես հե-րոսությո՞ւն էր արածդ։ Ես չեմ սիրում անհաջողակ դժբա-խտությունները կյանքում, դա սոսկ տխմարություն է, ուրիշ ոչինչ...

Այնուամենայնիվ, ես դուրս եմ գալիս սենյակից հպարտ և ասում եմ.

— Սիրելի Վալյա, թող լինի տխմարություն, բայց ինձ ցանկություն ունես տեսնելու խելագարիս, գուցե հանդիպե՞նք վաղը...

Նա շփոթված կանգնել է դռան սեմին, աչքերի մեջ արցունքներ...

Զուգվել էր ինքն էլ, նայում էր աչքերիս մեջ, համառո-րեն իր պատմածի տպավորության խորությունը չափելու համար։ Նա չէր հավատում իր պատմածներին, բայց այդ րոպեին զգացի, որ սիրում եմ նրան, այդ հսկա, գեղադեմ աղջկան։ Սիրում եմ, որովհետև իր երևակայության թափը գրավեց իմ սիրտը։ Այս պատմվածքը գրելուց առաջ ես ստուգել եմ հիշատակված հյուրանոցի պատշգամբների տա-րածությունը և համոզվել, որ այդպիսի բան երբեք չէր կարող անել։ Սարքեց, կարգին սարքեց, բայց լավ էր, ճաշակ կա, խենթություն և ռոմանտիկա։ Զարիի ասածն է.

— Եկենք,— ասացի։

Նա սեղանից բարձրացավ արծվի խոյանքով, տարածեց իր հուժկու մարդու բազուկները, շնչեց խորը և...

— Ես խելագարի նման սիրում եմ իմ հողը,— ասաց։

Մանուկ է, հսկա կազմվածքով մի մանուկ և ի՞նչ հիմար

գործերի մեջ է խառնվել տակավին... Երրորդ օրն է աշխատանքի չի գնացել, թափառում է փողոցներում հոս ու հոն, խմում հանդիպողի հետ: Ինձնից քաշվում է մի քիչ, դրա համար էլ ուզում է հավանաբար մթնոլորտը թեթևացնել երազներում:

— Տուն չգնա՞նք,— հարց տվի իրեն:

— Ոչ,— պատասխանեց,— ուզում եմ այս գիշեր էլ չգնալ տուն...

— Բայց այդպես շարունակել չի կարելի:

— Այս գիշեր էլ, իսկ վաղը, վաղը ես գիտեմ, թե ինչ կանեմ...

— Իսկ գիշերվա համար ի՞նչ ես առաջարկում:

— Դո՛ւ ասա:

Ես հետևում եմ նման դեպքերում կամքի ուժից. Համոզված, որ նա ինձ վերջին ատրճանի հետաքրքրում էր: Չէ՞ ես գիտեի, որ նա նախորդ գիշեր նույնպես անկարգություններ էր թույլ տվել և ընկել միլիցիա: Ակտոնց նրան չէին ճանաչել և վերջապես հանդուրժում էլ պետք չանեին: Նրա պատահել էր անխուսափելին: Նա վերջին ատրճանի պատ էր դրսևորել իրեն: Ակտ էին կազմել, տուգանել, կերել և ուղարկել հիմնարկ: Պատասխանատվություն էին կատարել: Նա լավ գիտեր, թե ինչ էր սպասում իրեն, և վստահ էր, որ այնտեղ հետո չէին կարող ներել, որովհետև կանխել էր: Գնացել էր նույն վիճակով հիմնարկ և ավել հրաժարական: Դիրեկտորին հասցրել էր և վերջ: Ամեն ինչ կատարվել էր բավական ճշգրտությամբ, օրենքի և կանոնի սահմաններում: Ես նույն օրն էլ հանդիպեցի նրան և ահա անշահավետ գիշերից հետո էլ շարունակում էինք միասին: Օրվա ընթացքում, ասացի նրան, որ կաշխատեմ ճարահատել:

— Բոլոր է, հարկ չկա,— պատասխանեց:

Ինձ ստրակայրեց իր մերժումը: Մերժման մեջ ափսոսանք կար, ցավ, վիշտ, որ հասցրել էին: Բայց ինքը չէր ուզում խոստովանել: Ես բավականին հիշեցի, որ բավական օրեր առաջ հանդիպել էի մի անգամ նրան փողոցում, էլի հարբած վիճակում, գործի ժամին էր, իսկ նա առաջարկում էր խմել:

— Հապա հիմնա՞րկը։
— Թո՛ղ,— ասաց։
— Բայց չի կարելի այդպես...
Հետո ինձ համար էլ անսպասելի, նա խորհեց բարձրաձայն.
— Ինչո՞ւ են ինձ ներում հաճախ։
Այդ նախադասությունն ինձ ստիպեց մտածել երկար։ Երբ առավոտյան գնացի հիմնարկ խոսելու, ասացին, որ խոսք է իմ միջամտությունը, ծանր տեղեկանք կա նրա մասին, և լավ է չխառնվեմ գործին։
— Նա լավ տղա է,— ասացի։
Նրանք նայեցին ինձ զարմացած։
— Իհարկե, լավ տղա է, մենք հո տարիներ աշխատել ենք նրա հետ, ծածկել իր սայթաքումները, ներել միշտ, բայց նա չհասկացավ, նա մեզ ամոթով թողեց։
Ես այդ բոլորը, իհարկե, չպատմեցի նրան, բայց այժմ վստահ էի, թե նա գիտեր, որ վերջացած էր ամեն ինչ։ Նրա «անձնապաշտպանության» տատանելը ծագում էր հենց նույն հուսաբեկումից։ Նրան առաջին անգամ կյանքում, մեղմ ու անուշ խոսքերից հետո միանգամից դուրս էին շպրտել շարքից։ Թերևս խղճահարվելով, թերևս անզոր միջամտելու, չէ՞ որ ինքն էր գրել իր հրամանագիրը։ Հարվածը իջել էր շեշտակի։ Ես հասկանում էի նրան, նա շփացել էր այնքան, որ նույնիսկ չէր ուզում հավատալ կատարվածին։ Վայրկյան խոսք էր տալիս իր հետ, կշտամբում՝ և նա սիրել էր նրան, այդ ռուս աղջկան։ Հետագայում, գիշերվա ընթացքում, նա պատմեց այդ աղջկա անցյալը, ամուսնական բնավորության մասին և ասաց Մելյան, մի այլ անգամ Անուշկան,— շփոթում էր,— իսկ ես հասկացել էի, որ դժբախտություն չէր ունեցել այդ աղջիկը։ Նա երևակայում էր իր համար, բնագրում խինդը, իր երազի մասին էր պատմում։
— Ինչո՞ւ էին ինձ ներում հաճախ...
Այդ նախադասությունը մեխվել էր ուղեղումս։ Աշխատում էի վերլուծել. Վայրկյան մերժել էր ու փակել դուռը երեսին, և այստեղից ծագել էր սանձ նրա «հերոսությունները» ու

տասպետությունների շարքը. «Ես դեռ ինչե՞ր կարող եմ անել կյանքում, բարձրացել եմ իմ աչքին»,— ասում էր նա։

— Ասա, ի՞նչ ենք անելու գիշերը...

Ես վճռեցի մնալ, խոսել և հանգստացնել նրան.— Եթե ուզում ես, կարող ենք գնալ գերեզմանատուն, կայցելենք մեր մեծ մեռելներին։ Այնտեղ հետաքրքիր է։

— Խմիչք վերցնենք,— ասաց։

— Կարելի է։

Ու մենք գնացինք ճանապարհին.

— Ինչ լավ կլինի,— շարունակեց,— մինչև առավոտ լաց կլինենք։

Ես, պիտի ասել, լավ չէի ճանաչում նրան, չգիտեի նույնիսկ իր կյանքի ամենասովորական մանրամասնությունները, այնպես որ ուշացումով հարց տվի.

— Ամուսնացա՞ծ ես։

Հեկեկում էր և չէր պատասխանում։

«Չլինի,— խորհում էի, իսկապես անհույս սիրով սիրահարվել է մեկին»։ Բայց և սխալվեցի չարաչար։

Ունի կին ունեմ։

— Ուրեմն ի՞նչ է պատահել քեզ... Ինչու համար են այս պատմությունները...։

— Ինչո՞ւ է նա այդքան լավը։

— Ո՞վ։

— Իմ կինը։

— Երեխաներ ունե՞ս։

— Այո՛, և նրանք այնքա՜ն շատ են սիրում ինձ։

— Ուրեմն...

— Ուզում եմ անձնասպան լինել...

— Մի՛ զարմացրու քո անձնասպանությամբ, դու այդ անողը չես։

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց շփոթված։

— Որովհետև շատ ես սիրում կյանքը, չարչարում ես շրջապատդ և չարչարում ինքդ քեզ։ Ծիծաղեցրել ես քեզ...

— Գիտես,— ասաց,— կինս այնքան է սիրում ինձ, որ եթե գիտենա, որ նույնիսկ սիրում եմ մեկ ուրիշին, իմ երջանկության համար կհեռանա ինձանից։

— Դե, ասենք ի՞նչն է կապում քեզ...

— Խիղճս, ոսկի շղթաներով կապել են ինձ, բանակի պարտավորությունը...

— Այն պարտավորությունը, որ շնորհել ես ինքդ քեզ, արդեն շատ է։ Դու տառապում ես պարտավորության տառապանքից, անարխիստ ես դարձել, դու կործանում ես ինքդ քեզ...— Ես կյանքում չեմ սիրում խոսքեր տալ։ Դա ամենադյուրին բանն է աշխարհում, զգում եմ, երբ մարդիկ բարոյախոս են դառնում, մանավանդ գրականության մեջ, ո՞ւմ է պետք խոսքի տառապանքը։ Թե ուզում ես քեզ լսեն՝ ապացուցիր կյանքովդ, աշխատանքովդ։

— Խոսքը,— ասաց,— խոսքը, բանի յամ եմ քեզ. Հանդարտվում է սիրտս, ինձ լավ եմ զգում, խոսքը... Հետո նստենք լաց լինենք, չէ՞...

Գիտե՞ք նստենք ու լա՞ց լինենք, տարօրինակ, անհասկանալի բարդ մեքենա է մարդը։ Մի աղբյուր որ կարելի է և ծիծաղել, խնդալ այդ բոլորի վրա, բայց իր առաջարկը, նույնիսկ կանխամտածված լաց լինելու մասին, ինձ դուր է գալիս։

— Նստենք, լաց լինենք, չէ՞...

Գերեզմանատանը մենք մնացինք ամբողջ գիշերը։

Լուսնալույսը, ակացիաների և սոճիների ստվերները դամբարաններին և հանգչած, մարած կյանքերի պատմությունը հայի, հարազատ է և ամեն մեկի նրանց համար, ովքեր այդ ամենն ու կարող են թափանցել կանաչից և հողի մոխրագույնից զերծ։ Ես սիրում եմ գերեզմանատները։ Անհեթեթություններն ու մանրուքները նահանջում են այդտեղ։ Մարդը մաքրվում է իր փորձություններից։ Պետք լաց լինել մեռելների առաջ ոչ թե նրա համար, որ նրանք կարող են հանգստանալ մեր արցունքներից, այլ պետք լաց լինել հենց ապրողների հաշվին, այն ապրողների, որոնք մեռնում են կյանքի հորձանքի մեջ և հանճար... գերեզմանատները։ Ինձ այնպես է թվում, թե գերեզմանների առաջ ես կանգնած եմ լինում դատապարտված՝ հարցաքննության։

Ես սկսվում եմ հողից, սառել գերեզմաններից։ Ես սիրում եմ կյանքը իր մահով հանդերձ։

Նա լուռ էր…

— Գինու շշերը,— ասացի,— պարպենք հաղթանակների վրա։

Նա համաձայնվեց, շշերի լրիվ պարունակությունը ծծվեց հողի կողմից, թարմ վարդերի տերևներին մնացին կարմիր, պայծառ ադամանդներ…

Անակնկալորեն սկսեց ամռան հորդառատ անձրևը։ Մենք կանգնել էինք լուռ, անձրևի կաթիլները սահում էին մեր ճակատներից։ Բնությունը լալ չկարողացող մարդուն պարգևում էր արցունքներ… Վարդերը, կանաչը պետք ծռվեն անուշ կաթիլների… Բնական և անխարդախ։

Անձրևախառն արցունքներով լալիս էինք մենք լուռ ու գլխահակ։

Առավոտը բացվեց Երևանի վրա, արևը նախ հենվեց շենքերի պատուհաններին, շիկնեցին ապակիները, և գիշերը հեռացավ լեռների սարերից, մնաց կիրճերը, բարդիների մեջ ու աներևութացավ։ Եթե չլինեին նեոնե լույսերը հրապարակների ու էլեկտրական լամպերը փողոցների, որոնք չգիտես ինչու համառում էին դեռ մնալ իրենց դիրքերում, մենք կարող էինք կարծել, որ ապրել ենք ինչ-որ հեքիաթի աշխարհում։

Բացվեց առավոտը Երևանի վրա։ Ամառային զով, խայտաբղետ մի առավոտ։

Քաղաքի լուսաբացն էր…

Ռելսերի վրա զնգաց առաջին տրամվայի անիվների ձայնը։ Հացի խանութի առաջ թարմ, տաք հաց էին բեռնաթափում։

— Գնենք մի հատ։

Տաք հացի բուրմունքը թվաց ամենահամեղի բանը կյանքում, ու սոված մարդու նման անհամբեր կծոտեցինք այն։ Խնայում էինք նույնիսկ փշրանքները։

Փողոցներն ավլող բարդի մի աղջիկ ապշած դիտում էր մեզ։

— Բարի լույս քեզ, քույրի՛կ։

Նայում է մեզ, բայց չի պատասխանում։ Տարօրինակ է։

Տրամվայում, առավոտ վաղ գործի շտապող բանվորներ են։ Մի հսկա տուն է դարձել քաղաքը, ուր յուրաքանչյուր

անգամ ունի իր գործն ու աշխատանքը։ Թվում է, թե միայն անփութությունը կարող է և խանգարել սկսվող սիմֆոնիային։ Դիմացները լուրջ են, հանդիսավոր։ Յուրաքանչյուրի մտքում տրված դրվագներ, հաշվումներ...

Մի տարեց մարդ է նստած մեր դեմ, նրա մոտ՝ թարմատի մի աղջիկ։

Ո՞ւր է գնում այդպես առավոտ վաղ։

— Աշխատանքի։

Թրջված, չարչրված, անքնությունից կարմրած մեր աչքերը վստահություն չեն ներշնչում տարեց մարդուն։

— Որտեղի՞ց եք գալիս... Գիշերային հերթափոխի՞ց...

Արևը դիպավ տրամվայի պատուհաններին։ Ես խոնարհում եմ աչքերս, ընկերս շփոթվել է։ Հանեց գրպանից մի գլանակ։ Մեր դեմ նստած մարդը պոռթկաց.

— Ընկեր, չի՛ կարելի...

Ձայնը հաստ է և խիստ, բազմիմաստ։

— Հասարակական վայրերում չի՛ կարելի, ընկե՛րներ,— մեղմ, բայց անզիջող շշնջում է աղջիկը։

— Իջնենք,— ասում եմ ես ընկերոջս։

— Իջնե՞նք։

Ամենուրեք աշխատանքի շտապող մարդիկ են, աղջիկներ։ Յուրաքանչյուր քայլափոխի հարցադրող հայացքներ կան մեզ ուղղված։ Գուցե նրանք հասկանում են, թե դու ինչ-որ մնացորդ ես երեկվանից, և այդ հաճելի չէ նրանց համար։

— Լավն էր, չէ՞,— հարց է տալիս։

— Ո՞վ։

— Բանվորուհին։

— Ո՞ր բանվորուհին։

— Տրամվայում մեր դիմաց նստողը։

— Նա դեռ շատ երիտասարդ էր։

— Աշխատանքի էր գնում։

— Այո՛։

— Իսկ հացը շատ համեղ էր, չէ՞։

— Այո՛։

— Ես կյանքումս այդքան համեղ հաց կերած չէի։

— Ես էլ։

— Իսկ ի՞նչ ես անելու հիմա։

— Գնում եմ տուն, քնեմ։ Երեք գիշեր է, չեմ քնել։

— Իսկ տանը ինչպե՞ս կընդունեն քեզ։

— Հիմա հավանաբար նա կանգնած է դռան առջև և սպասում է ինձ, նրա աչքերում կլինեն արցունք և ժպիտ, նա ոչ մի բան չի ասի ինձ, նա շատ է սիրում, կների...

— Ծանոթություն։

Ծանոթություն և շնորհակալություն։

— Ի՞նչ բանի համար։

— Գերեզմանների և գերեզմաններին հաջորդող քաղաքի լուսաբացի համար։

— Շատ ես ռոմանտիկ։

— Երբեք այսքան իրապաշտ չեմ եղել կյանքում։

Լավ տղա է իմ ընկերը։ Բայց ի՞նչ անել, որ միայն լավ լինելով՝ կյանքում տեղ չես հասնի, սրտին քով մի քիչ էլ միտք է հարկավոր, չէ՞։

«ՀԱՐԵՎԱՆ ՋԱՆ»

[illegible]

Մեր Տիգրանյան փողոցի բնակարանի հարևանը բանակեն նոր վերադարձած բանվոր տղա է։ Առհասարակ մեր շենքը նոր հանձնվեցավ շահագործման։ Բոլոր եկվորներն ալ երևանցիներ են, այսինքն՝ գոնե տասը-քսան տարի առաջ Երևան եկած բնակիչներ, բայց մեզմե, որ տակավին տասնհինգ օր է միայն, որ մեր նոր տան մեջ ենք, և հազիվ երկու ամիս կլինի հիմնական մեր վերադարձը պանդխտությունեն։

Մեր տունը, բան չէ՞, Տիգրանյան փողոցի վրա է, [illegible]կիրի մեջ։ Հասցեն եթե կուզեք՝ ահավասիկ. շենք 5-րդ, 4-րդ մուտք, բնակարան 47։ Թեպետ, եթե շենքի թիվն ալ չգիտեք, կարող էք գտնել. սովորական բնակարան տասնյակները մեծ հույսերի մեջ են ու անհամբեր եռանդով սպասած են վերանորոգման գործը։ Ամենեն անճարակը ես եմ, ո՛չ աղեղ բանել գիտեմ, ո՛չ ալ նույնիսկ կարգին մեխ մեխել, մինչ որ հարկ է էլեկտրական ներքին սարքավորումները կրկին վերանորոգել, լոգարանի ծորակի ձախ... այլ տեղ անցկացնել, խոհանոցները հարմարեցնել, ջարդված ապակիներուն տեղ նորերը ճարել, կրկին ներկել, մեկմի համար յուրաքանչյուր առանձին խնդիրներ են։ Հարցը պատմվածք գրելու համար չէ, ու մինչ մեր տան բնակիչները, մեծ մասամբ բոլորով բանվոր մարդիկ՝ այդ բոլորին վարժ են, գիտակ, ես գլուխս վար կախած կվազվզեմ այստեղ-այնտեղ, անտակ մի հանդավարի նման՝ մարդի՞կ ճարելու հետ, եթե գար ալ իմ տեղը

ըլլայիք։ Հակառակ այդ բոլորին պէտք ունիք կրկին սա՛ ձեր Հացէն, որովհետեւ տարիներ-տարիներ ստրկութեան մէջ թափառելէ ետք Հացի անձնոյ, սեփական Հացը, զոր ինչ կուզեք ըսէք, երջանկութիւն մըն է, որուն դժուար թէ վարժուինք գոնէ մենք՝ անմիջապէս։

Ծիծաղելի բան մը ըսեմ, սովորած եմ զեղումներս զսպել, տարօրինակ բաներ կպատահին ինծի Հայրենիք գալէս ի վեր, Հուզումներս Հասած են ծայրահեղ սահմաններու, ավտոբուս կնստիմ, լալս կուգայ, բարեկամի մը Հետ կխօսիմ, Հիմար պոռթկումներ կունենամ. բարեկամուհիի մը կհանդիպիմ, արտաՀայրված կկարմրիմ ինքզինքս։ Մէկ խօսքով չանս մը։ Հայրենիքի մէջ եմ, բայց չեմ Հավատար, Հայրենատիրութեան չտեսութիւնս բաներ է։ Ձեզ գիտեք, որքան պէտք ունինք այդ բոլորը։ Այդ երազի, շատ Հաճելի երազի իրական ըլլալը ամէն առավոտ ու իրիկուն Հուշողը մեր Հայկանն է, բանակէն նոր վերադարձած այդ տղան։ Մեր շենքի բնակիչներուն Հետ եթե ես Հանդիպիմ որեւէ տեղ, այսինքն՝ մեր տան շրջակայքը կամ սանդուխներուն վրա. կբարեւեմ սիրով. կան, որ նույն ջերմությամբ կփոխադարձեն բարեւս, կան, որ անտարբեր են, Հազիվ իրենց քթին ծայրով բաներ մը կմռմռան ու վերջ։ Ոչի՞նչ (ես այս «ոչինչը» շատ սիրեցի, Համենայն դեպս)։ Բայց վերադառնանք. գիս կամ կինս տեսնելուն պես ասոր ինչպես սովոր եք ըսել «ձեռնյարավ»։

— Բարե՛, Հայկան ջան,— պատասխանը միշտ այդ բանվոր տղան է։

Ըսի պատասխանը, որովհետեւ ինչպես իր յուրաքանչյուր շարժումներն մէջ, նույնպես ալ իր ձայնը անտաշ, բայց միեւնույն ատեն Համակրելի բան մը ունի։

— Հայկան ջան, ո՞նց ես։

Կըսեմ թե՝

— Լա՛վ եմ, Հայկան ջան։

Ու «Հայկան ջան» վեր, «Հայկան ջան» վար, մեր մտերմությունը կզորանա օրե օր։ Առաջին օրը եկավ, տեսավ, որ մեր տան մէջ ոչինչ ունինք։

— Արտասահմանից ոչինչ չե՞ք բերել,— Հարցրեց։

Ես թե՝

— Հարնա՞ն ջան, փառք տանք, որ գոնե կարողացանք գալ, կամաց-կամաց կունենանք ամեն ինչ, կաշխատենք, կապրենք։

Զգացի, որ արտասվում, գնաց իր ննջարանեն երկու աթոռ բերավ։ Աթոռները տալու ատեն հպարտություն մը կծաղկեր իր դեմքին վրա թե՝

— Անհավատալի, Հարնա՞ն ջան, ես տանը չորս ունեմ, երկուսը տալու եմ ձեզ, մինչև որ դուք կունենաք ձերը.— Հետո թե՝ ժամանակավոր դժվարությունները բոլորս էլ ունեցել ենք, չհուսահատվեք...— ու շարունակեց իր բաղաքական ձայնը, մեջը մեկնելով հավանական մեր կարիքներու բավարարման հնարավորությունները։ Անշուշտ, այս բոլորը առանց հարցնելու, թե որի՞ հետ է գործը, թե ես ի՞նչ գաղափարի մարդ եմ և այլն, և այլն։ Բայց ինչ որ հետաքրքրական էր ինձի համար, այդ զրույցի վերջին ատենները հոգին թվիլն էր. «Հարնան ջան»-ը բանի կխոսեր ու բանի կխորաներ իր զրուցակցության մեջ, ես այնքան թեթև ու արագ կզգայի ինքզինքս։ Իր անկեղծությունը կցրվեր դեմ, ու ես կզգայի իմ Հայրենիքին ուժը։ Հետո թե՝

— Ինչպե՞ս է բաղնիքը, ինչպե՞ս է ջուրը, ձմեռները լավ անցկացրի՞ք, ինչ լո՞ւյսը։ Հաց մի արեք, վաղը ամեն ինչ կարգին կլինի, պակաս բան չեք ունենա, ու եթե մինչ այդ, հոգուդ մեռնիմ, Հարնան ջան, մի բանի կարիք ունենաս, արի ինձ մոտ, մի՛ քաշվիր, ասա։ Մենք, որ ջոգնենք իրար, ո՞նց կլինի։

Հարցուց իմ աշխատանքի մասին. լսի թե՝ գրականության ինստիտուտ կաշխատիմ։ Հավանաբար, չհասկցավ գործիս բնույթը. բայց ձևացուց, թե լսիվ ըմբռնեց։ Նույնը պատահեցավ իմ պարագայիս. ես ալ հարցուցի իր աշխատանքը, պատասխանեց ինձի համար անհասկանալի ինչ որ մասնագիտական բան. ռուսերեն բառերով։ Հետո ես թե՝

— Հարնան ջան, չհասկցա։

— Էհ...— ըսավ ու բացատրեց մեկ ուրիշ ձևով, կրկին ռուսերեն բառերով։ Ես ստիպված.

— Հա, լա՞վ է, շա՞տ լավ է եղեր,— ըսի, որովհետև երրորդ անգամ եթե կրկին հարցնեի, կարող էր շատ տար-

օրինակ թուիլ իրեն ու կրկին սկսեր իր ձեռքերն մէկը. արտա-կարգ կամեցողություն մը ունի ինծի հասկցնելու, պատմելու իր գիտցածները:

Անունն ալ չեմ գիտեր դեռ, հակառակ, մոտ տասնհինգ օր կըլլա մեր գալը. ինքը սորվեր է իմը. կըսե՝ Հարեան Գե-ղամ ջան, ես չեմ գիտեր, բայց կամչնամ հարցնելու, որով-հետև շատ կսիրեմ զինք, անգամ մը չհարցուցած եղա, ու հիմա կվախնամ, որ անտարբերություն վերագրե ինծի, մա-նավանդ իմ նկատմամբ. Ուրեմն անոր անունը կկրկնեմ.

— Հարեա՛ն ջան:

Առավել զարմանալին կա տակավին. անցյալ օր «Սովե-տական գրականություն» Գ-ի մեջ ապվելիր վերջակին հով-վին հոնարար ստացա: Գացի աթոռ, սեղան, գրադարան ու գրքեր գնեցի ու բերի տուն: Լավ որ «Հարեան ջան»-ը տունը չէր. ինչո՞ւ մի բանը. արտակարգ զգայնություն մը կար մեջը. չըլլա խորհի, թե այլևս կարիք չունիմ իրեն. ու մտածածիս պես ալ եղավ. տատվածն, երբ սովորականին պես եկավ մեր մոտ, աղաս անզգաշարար.

— Հարեա՛ն ջան,— ըսավ,— աթոռներդ ու ես. պա-պաս երեկ տամներուն համ բերավ:

Տեսակ մը ամոթխածություն.

— Շնորհակալությո՛ւն, Հարեան ջան,— կրկնեցի:

Ուրախացավ, մեկ-մեկ գնածներս քննեց, որակի մասին գոհ մնաց, բայց գինագծեն կասկեցի, թե չէի սխալած զգուշության մեջ: Հաստատվեցավ մտահոգությանս: Երեկ առավոտ վաղ զարկին մեր դուռը: Գիշերը ուշ էի պառկած, չկամությամբ ելա թե՝

— Ո՞վ է այս ժամուն:

— Ես եմ, Հարեա՛ն ջան, բաց դուռը:

— Գիտե՞ս, ուշ էի քնացած:

— Ինչո՞ւ աշխատեցիր այդքան, Հարեան ջան, հանգիստ արա մի քիչ, նոր ես եկեր Հայրենիք.— հիմա եկար բան թե՝ բարեկամներով նստա՞ծ էինք, խմեցինք և այլն...

Անշուշտ ուզածի այդպես բանալու, որովհետև կարող էր պատասխանել թե՝

— Այ մարդ, ի՞նչ քեֆի ժամն է հիմա, նախ՝ տանդ տեղդ հոգա, վերջը՝ քեֆ չա՞տ...

Սա «Հարևան ջան»-ը գլխու անուշ փորձանք կարեցավ։

— Լավ, լավ, Հարևան ջան։

— Արի, արի ինձ մոտ, ես պրիյոմնիկը գնեցի։ Դու դեռ չես կարող գնել։ Արի տամ քեզ մինչև դու կունենաս քո սեփականը։

Ես թե՝

— Հարևան ջան, հողից ասեմ, ջրից տանեմ, շատ ուրախ եմ, բայց դու քո նոր գնած պարուններդ ինչո՞ւ ես ուզում ինձ տալ,— չհասկը չհասկցա, թե պրիյոմնիկը ինչ բան է, արդեն սիրտս այ կրկինեցի. ռուսերեն չեմ գիտեր տակավին։

— Եհ, եհ, Հարևան ջան, մերոնք հիմա քաղաքում չեն. կինս ու զավակս գյուղում են. արի, միասին քեֆի անենք։

Անհրավեր գնացի, որպեսզի հասկանամ թե բանն ինչ է. տեսա, որ նոր ընդունիչ ու բերան է գնել։ Շատ ուրախացա, իսկ ինքը թե՝

— Արի, Հարևան ջան, մի պլաստինկա դնեմ, մտիկ արա. տաս քուրիկս ալ թող գա։— Գայի կանչեցի։ Մենք տակավին անցել, տապվատվել ժամը վեցին նստանք իր մոտ ու սկսանք մտիկ ընել իր... պլաստինկաները։ Հազար անգամ լսած աշուղական և ժողովրդական հայկական ու ադրբեջանական երգեր էին։

— Հարևան ջան, շատ էի ուզում մի պրիյոմնիկ գնել, ափսոս եկավ։ Քանի դու չունես, տանեմ բերեմ տալիս. չա՞փն է...

— Սքանչելի է,— թացվեցան աչքերս,— երգն ալ հայկական է. կարծես առհասարակ ամեն ինչ նոր է ինձ համար— Տիգրանյան ջղերս, կրկին չտեսածյանս բանեց ու սկսա լալ։

— Ինչո՞ւ ես լաց լինում, ա՞յ Հարևան ջան։

— Մայրս հիշեցի, Հարևան ջան, նվագդ դիպավ սրտիս։

Երգը Արավյանի մասին էր։

Երանի թե մի օր հանկարծ
Քանաքեռից ելնեի...

Մայրս կերգեր այդ երգը. մանկուց նոր եմ խոստովանում լսելու այդ մեկը— այդպիսին եմ։ Երբ շատ սիրեմ որևէ բան, կխուսափիմ միշտ. զգայուն համապատասխանություն չկա մեջս։

Իսկ «Հարևան ջան»-ը կբարձրացնե ձայնալիքը.

Հիմակ ալ չեմ կրնար լսել, թե՞ մեղմ ձայնով լսելը ինձ համար առավել հաճելի է։

— Ե՛կ, նստենք պատշգամբում։

Արարատն է մեր դիմը. Արարատեն անդին մայրս կա, կան հայրս, քույրս ու եղբայրս. յուրաքանչյուրին գերեզմանը այլ հողի, այլ երկրի վրա։

Արդյոք թե մի օր հանդիպեմ—

— Ութ տարեկան էի, երբ Թավրիզից եկա Հայրենիք։ Աղքատ էինք, թշվառ, մի եղբայր ունեմ, կույր է։ Բայց հիմա տեսնո՞ւմ ես, հարևա՛ն ջան, ամեն ինչ ունեմ, մեր տղերս թեկնածուներ են դառնում։ Դու չտեսնես, մեր տանը կնստենք, բալիկներդ էլ կգան, կմիացնենք քեզ կանենք...

Ու քո սիրած Նորքում կանգնած
Երևանին նայեի...

— Հարևա՛ն ջան, գիտե՞ս,— կըսեմ,— ես ու զավակներս գոնե հատակ գերեզման պիտի ունենանք։

Կնոջս ապշած աչքերում.

— Ա՛յ մարդ,— կըսե,— ի՞նչ ես ասում, խոսե կյանքի մասին, ապրելո՛ւ մասին, երիտասարդ, հաճելի ալ ես։

— Կյանքի մասին խորհեցա,— կըսեմ,— շատ, շատ սկսա սիրել կյանքը։

Հոս արդեն բաժնվեցանք «Հարևան ջան»— են։

— Հիմար ալա ես, հե, ա՜յ բալիկս,— կըսե կինս։

Կինս վաղուց գիտե արդեն իմ ինչ ըսել ուզելս ու «Հարևան ջան»-ը խորհելով թե՞ ինչ-որ լավ չտեսցինք այսօր։

— Վաղը կիրակի է,— կշարունակե,— լսիր, օր մը ինձ մոտ կլինենք, մեր կրեսեմ, բալիկներ թող տարբերն, մինչև գիշեր բլաշքինքանեն կլինենք։ Ես խմողը չեմ, բայց մի շիշ էլ գինի կառնենք, ի՞նչ ասայիր...

Ի՞նչ ասեմ, հոգո՛ւս մատաղ, ի՞նչ ասեմ, ընթերցո՛ղ. զուն ուզես ծիծաղե, ուզես՝ մի ծիծաղիր. մենք վաղը կիրակին պիտի տօնենք «Հայրեան ջան»-ին մոտ բլաւթինքանեք մասին ընկըլաւ։ Գիտեմ, կան որ, մեր տան մեջ մանավանդ՝ բարեւ կիսախավարաձեն իրենց ըթին մայրով, խոսվունք ունին թերեւ. բայց մենք վաղը, կիրակի օրը առավոտվանից մինչեւ ուշ գիշեր պիտի տօնենք մեր սիրտերը Արարատին դեմ, ով ի՞նչ կուզե թող ան ըսե ու պիտի ժողովրդական հազար անգամ լսած մեր երգերը կրկին լսենք. խրախուս պրոպագանդ պիտի ըսենք ու փառք, հազար փառք պիտի տանք մեր վերածնած Հայրենիքին։

Այցելիցին ենք մենք մեր «Հայրեան ջան»-ին հետ. ու տարիքս մի կրկնեմ տան, ինքը կարգախաւա, ինքը կրկին՝ եւ կարգախանամ։ Մենք մեր տները կամաց-կամաց կիսահավաքենք երկուքով։ Մեր հասցեն մասին գրեցի արդեն, Տիգրանյանի փողոց, 5-րդ շենք, մուտք 4, հարկ 4, բնակարան 47։ «Հայրեան ջան»-ինքը՝ թիվ 15, թեպետ կարիք ալ չկա, վաղը առավոտվանից մինչեւ երեկո դուք կարող եք Կոմիտասի փակ շուկայի առջեւ կանգնիլ ու «Հայրեան ջան»-ի պրիմոնիրեն հասնիլ գիտնալ մեր հասցեն։

Օգոստոս, 1962

ՎԱՐՍԵՐԸ

[illegible]

Քաղաքների մեջ մեծացած տղա եմ, սակայն գյուղացիներին ավելի եմ սիրում։ Նրանց հետ կարծես ստավել անկեղծ, ավելի սրտաբաց եմ լինում։ Հոգեկան ինչ-որ անտեսանելի կապ ինձ դեպի նրանց է ձգում, դարձնում հարազատ, մոտիկ մարդ։ Զգացումների, ապրումների չքողարկված նրանց թափը մոտ է իմ սրտին, էությանը։ Ես էլ եմ այդպիսին։ Քաղամարդկանց հոգեկան նուրբ ապրումներին հակառակ անտաշությունը ինձ համար սիրելի մի առանձնահատկություն ունի, որ միշտ հուզել է ինձ ու շարունակում է հուզել։ Բայց ամենից շատ սիրում եմ գյուղացի աղջկա ընտանեկան կուսությունը, ամոթխածությունը։ Այս վերջինի առաջ ես էլ ինչ-որ կորցնում եմ ինձ, դառնում տարօրինակ։ Օրինակ, ես չեմ կարող նրանց հետ խոսել այնպես, ինչպես խոսում եմ քաղաքի ինձ ծանոթ աղջիկների հետ, չեմ կարող ազատ կատակել նույնիսկ, ինչպիսին է առհասարակ իմ բնավորությունը։ Մի թաքուն վախ ինձ միշտ ետ է պահում այդ բանից։ Կատակներին նրանք կարող են վերաբերվել այլ կերպ, մի ակնարկ, մի խոսք կարող է խոր փոթորկումներ առաջացնել նրանց ջինջ հոգիներում, որից դու անտեղյակ լինես։ Չէ՛, ինչ էլ լինի, իմ սիրտը կապված է գյուղին, ես սիրում եմ գյուղացիներին։

Կյանքն ստիպեց, որ ես այսպես հասուն տարիքում դառնամ ուսանող և հեռակային համալսարանում։ Նա իմ ընկերուհիներից էր, եկել էր մեր հայրենիքի ծայրամասային

մի գյուղից։ Հետագա համալսարանականներում մեծամասնու-
թյունը գյուղերից էր, շատ քչերն էին քաղաքից։ Բայց ինձ
համար անսովորը նրա արտաքինն էր. հավատացեք, ազնվա-
կանությունն անելու համար չէ, որ ասում եմ, թեև նա՝ այդ աղ-
ջիկը, ուներ թախծոտ, աշնանային թախծոտ ու դյութիչ մի
տեսք։ Նրբահարթակված էր, կանաչ աչքերով և երկա՞ր, երկա՞ր
ածխանման վարսերով, որոնք իջնում էին մինչև մեջքը։ Հա-
մեմատաբար գեղեցիկ հյուսքերով այդ վարսերն էին, որ իմ
ուշադրությունն առավել էին գրավում [illegible] և իմ [illegible]-
ները անսպառ կարդում իրենց։ Սիրահարվե՞լ էի, թե... ինչ
իմանամ, միգուցե նման հիմարությունները և՞րբ է հաշվի
առել կյանքում։ Բայց զգում էի, որ ամեն օր մի խորը
կամ շարժում գանգուրի անհատականությունների առաջ կամ
և փառ կոչումներն կտրում ինձ։ Եվ իմ կամքից անկախ,
դասերի ընթացքում աչքերս չէին պոկվում իրենից և
անսպառ հանգչում էին ածխանման այդ հյուսքերի ծալքերի
մեջ։ Ներեցեք իմ համարձակությանը. երևակայությանս
մեջ ես նույնիսկ շոշափում էի դրանք, բացում մեկ-մեկ,
հետո կրկին հավաքում, ձեռագործների համբուրում. կարմի՞ր,
կարմի՞ր կակաչներ կապում յուրաքանչյուր թելին և այս
բոլորը... դասերի ընթացքում։ Անշուշտ, իմ «հանցանքի մա-
սին» ոչ դասախոսը գիտեր, ոչ ընկերներս և ոչ էլ... նա։
Լավ էր այդպես, և հավատացեք, նրա վարսերն ինձ կապել
էին համալսարանին։ Երբեմն ինձ հազարամի կրակե թելերով
կապված էի զգում ամեն ինչի, բայց մանավանդ անհետ
կորած մի երիտասարդության։ Զարհուրել էի, խորհում էի
անսպառ գաղտնիքն ու լավ բաների մասին։

Իմ կյանքի անցած ուղու, գուցե լինելոց հանգամանքի
մասին խոսքս դատարկաբանություն։ Դասախոսներից մեկը հրապա-
րակավ հայտնեց այդ, անդրադառնալով իմ գրած պատմվածքներին.
Այդ բոլորը իմ վարկը միանգամից բարձրացրեց բոլորի
աչքում։ Ես և՛ գոհ էի, և՛ դժգոհ։ Թե ինչու էի գոհ՝ կարիք
չկա ասելու, բայց դժգոհ էի, որովհետև ազատները կարծում
էին, որ ես, որպես գրող, ավանդված բոլոր նյութերից արդեն
վաղուց պետք է գաղափար ունենամ, և ամեն առիթով
դիմում էին ինձ։ Նրանք հաշվի չէին առնում իմ տարիքը-

գյուղական նստարանից ավելի քան քսան տարիներ կտրված լինելու հանգամանքը և այլն... Իսկական փորձանքի մեջ էի ընկել ու խուսափում էի տեղի անտեղի տրված հարցերից: Այդ բոլորի արդյունքը, անկասկած, եղավ այն, որ տղաներից մի քանիսը ինձ հետ մտերմացան, և ես խոր սիրով կապվեցի նրանց հետ: Բոլորն ուզում էին ունենալ հրատարակված գրքերից: Հակառակի պես, ոչ մի ավելորդ օրինակ չունեի տանը: Դե, քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր թափառական իմ կյանքը առիթ չտվեց նույնիսկ հատորներից մի քանի ավել օրինակներ պահելու: Բայց չգիտես որտեղից, ինձ համար անբացատրելի մի դյուզման ճշտման տակ ես գտա այդ գրքերից մեկը և բերի համալսարան: Ի՞նչ էի անելու: Ես ինքս չէի ուզում խոստովանել անհյուրի մասին. Բայց տեսա, որ այդքան մոտիկացել եմ նրա անունով և սպասում եմ պատեհ առիթի... Ասել, որ մենք ոչ մի բառ չէինք փոխանակել, ավելին, չէինք էլ բարևում: Այդ օրը ես չկարողացա հետևել դասախոսություններին, ամբողջ ժամանակ խորհում էի, թե ինչպե՞ս անեմ, որ անհարմար կացության չմատնվի: Հետո, ամենակարևորը, ուրիշները չիմանան իմ մտքերի մասին: Թեպետ ոչ մի անսովոր բան էլ չկար իմ արարքի մեջ: Ուզում ես նվիրել գիրքդ՝ նվիրիր. ո՞վ է բռնել ձեռքիցդ:

Անդադար նայում էի նրա վարսերին, թանդում, սանրում ու... երազում: Լավն էին մազերը, բայց ավելի լավ էին իմ երազները: Եվ ես հիշում էի իմ կարդացած գիրքը. նա իր նկարներից մեկը այդպիսի մազերով է նայել ինձ: Երանի,— ասում էի ինքս ինձ,— երանի քույրս լինեի, լինեի տանը, և ես ամեն երեկո, թանդելով հյուսերը նրա խառնված խոպոպների, շղթայացնեի նրան, ցանկացնեի, չարաճճի ու չարացնեի: Ինձնից մեծ էր նա: Հիշում էի մայրիկիս... Մի խոսքով, նրա վարսերը ինձ էլ էին տանում դեպի անցյալի իմ պատանեկությունը, ասացին սիրույս... Թեպետ իմ սիրածը երբեք էլ այդպիսի հյուսեր չի ունեցել: Նրա մազերը... Ես սիրահարվել էի նրա մազերին: Երկար մազերն իմ ակարությունն են եղել: Այդ հարցում ես ավելի քան հավանդական ձգտում եմ հանդես բերել նույնիսկ վաղ

երիտասարդ հասակում: Հիշում եմ, ժամերով հետևել եմ մի աղջկա, առանց նպատակի հետևել եմ միայն նրա մազերի հյուսքերով արբելու համար, թեկուզ մի քանի ժամ: Մինչև գետինը հասնող երկար մազերը ստորության քառուղինե-րում ինձ միշտ հիշեցրել են իմ հայրենիքը, և նույնիսկ Մասիսներին, նրանցից փոքրին պատկերացրել եմ որպես մի գեղեցկուհի, որի գլխին ամառնային սպիտակ թագ է և մինչև արմունկները հասնող մազերի ծալ-ծալ հյուսքեր: Մե-ծին նայել եմ որպես փեսայի, որ դարերի անդավաճանու-թյամբ գնում է հարսանեկան առագաստ, գնում է և նա անսպառ կարոտի իմ հայրենի աշխարհ: Ես չեմ սիրում, երբ երևում է աղջկա ծոծրակը, մանավանդ իմ վրա ծանր տպա-վորություն են թողնում ճակատի վրա ինչ-որ կեղծ ու շինծու ձևավորումներով սոսած արտակարգ, անսովոր գույներով ներկված ծամերը: Այդ հարցում, թող ինձ ներվի ասել, մի քիչ «պահպանողական» եմ: Մեր ժողովրդական պարերի մեջ ինձ ամենաշատ դուր եկողը մեր կաքավող աղջիկների մազերն են, մինչև կրունկները հասնող վետվետումը յուրա-քանչյուր քայլափոխի: Ի՞նչ անել, սիրում եմ ամեն տեսակ պար, բայց հուզվել կարող եմ միայն առաջիններից: Հեռա-ցանք նյութից: Ո՞չինչ: Եվ քանի հեռացել ենք նյութից, միանգամից ասեմ ասելիքս և ազատվեմ իմ սրտի տագնապից:

Ես գիրքը առի նրանից և ասացի.

— Ձեզ համար եմ բերել, իմ միակ օրինակն էր...

Ի՞նչ կարիք կար այդ բոլորին: Տալու ես՝ տուր, սովորա-կան ձևով, ինչո՞ւ այդ հանդիսավորությամբ և խնամքով, ոչ անկեղծ արտահայտությամբ... «Իմ միակ օրինակն էր» և այլն...

Նա կարմրեց. ավելին, նույնիսկ շառագունեց: Թախծոտ իր դիմագիծը պարուրող կարմրությունը դարձրեց նրան ավելի գրավիչ, ավելի անմեղունակ: Ես արդեն զղջում էի արածիս համար: Դողում էին ձեռքերս:

— Շնորհակալություն,— ասաց գիրքը ընդունելով,— շատ շնորհակալություն ուշադրության համար:— Եվ այսքանը: Էլի մենք շարունակեցինք քայլել իրար և չփոխանակեցինք ոչ մի բառ: Բայց նա պահել էր գիրքը, բայց չէր ասելու ոչ

որի։ Այս անգամ արդեն նրա սովորական լռությունն ինձ համար անտանելի էր դարձել։ «Չլինի՞,— խորհում էի,— վատ բան մտածի իմ մասին, չլինի՞ կարծի, թե ես ինչ-որ ուրիշ բաներ եմ մտածում, չլինի՞ կարծի, թե ես ուզում եմ ինչ որ...»։

Տագնապն սկսեց ծայր առնել իմ մեջ։ Կարծես նույնիսկ ինձ վերին աստիճանի հուզող մարդկանց գրավչությունը։ Եվ այո՞, ճիշտ և ճիշտ դարձել էի Իվան Դմիտրիչ Չերվյակով և մեկ էր մնում վերադառնալ տուն, պառկել բազմոցին և նույնիսկ... մահանալ ամոթից։

— Ա՛յ տղա,— ասում էի ինքս ինձ,— ի՞նչ արեցիր դու հիմա, որ նա սկսի հետաքրքրվել քեզանով, չէ՞ որ ամուսնացած ես, ի՞նչ կմտածի քո մասին։ Ա՛յ հիմար,— կշտամբում էի ինքս ինձ,— քո ի՞նչ գործն է ուրիշի մարդկանց հոգ-վին կրակելը։ Անշուշտ, թե նա չի խոսի քեզ հետ։ Ո՞վ գիտի ինչի տեղ է դնում քեզ։ Ուղղակի հիմար կացության էի մատնվել։ Գնացի, խնդրեցի ինձ ծանոթ ընկերների, խնդրեցի նրանցից իմ գրքերը։ Ծրագրում էի բերել համալսարան, նվիրել ուրիշներին ես և այդպիսով հանգստանալ։ Բայց ավելի ու-խալը։ Եվ այդպես էլ արեցի։ Բայց պատահեց մի նոր դեպք։

Հաջորդ շաբաթվա դասավոր կինը գնաց, դասախոսը բերել էր թերթիկները և բաժանում էր։ Կարդում էր յուրաքանչյուրի անունը, սխալների մասին խոսում, անում դիտողություններ, ուղղումներ, վերջում հայտնում գնահատականը։

Կանգ առավ նրա անվան դիմաց։ Նա գերազանց էր ստացել։ Նայեց ինչ-որ կասկածանքով և...

— Աղջիկս,— ասաց,— դու չե՞ս օգտվել որևէ տեղից։

Այ քեզ տարօրինակություն, որտեղի՞ց որտեղ իմ բե-րանից ակամա թռավ մի նախադասություն, որի մասին, եթե մտածած լինեի, դժվար թե պատասխանեի նույն ձևով։

— Նա,— մեջ մտա հանկարծ, ինձ համար էլ անհաս-կանալի մի հանդգնությամբ և բարձր տոնով,— նա այդպի-սի բան չի՛ անի։

Բոլորը դարձան դեպի ինձ, դասախոսը նույնպես։ Իսկ նա շառագունել էր և նույնիսկ չէր շարժվում տեղից։ Ինձ

ընկնում էր նրա այդ զուսպ վարմունքը։ Այս բոլորը հաստատում էին իմ կասկածները...

— Իսկ դու որտեղի՞ց գիտես, ընկեր,— այս անգամ խոսքն ինձ ուղղեց դասախոսը, ձայնի մեջ զննելով հեգնանքի այն չէշտը, որից խուսափում էի ամենաշատը։ Բայց նրան արդեն ուշ էր ազելից...

— Նա լավ աղջիկ է,— այս անգամ արդեն մեղմ հաստատեցի իմ միտքը։ Հասավ կտրուկ պատասխանը։

— Իսկ մյուսները վա՞տ են, միայն նա՞ է լավիկը...

Ա՜յ քեզ բան, հիմա էլ... «լավիկը»։ Նշմարեցի, որ որոշ ընկերներ քմծիծաղ ավեցին և երեսեցի մի քանի ընկերուհիներ զարմանք արտահայտող ակնարկներով չափեցին ինձ.— վա՜յ, դու՞ էլ, Բրուտուս...

Դե, ինչ պատմեմ ավելին։ Այլևս ես էի խուսափում նրանից պատահմունքներին։ Երբ բակում կամ մի այլ տեղ հանդիպում էի նրան, ձևացնում էի, թե չեմ տեսնում, չառնեմ գրագված և նման հիմարություններ։ Աչքերս ակամա փախչում էին նրա աչքերից, և սանղծվում էր այնպիսի մի զգացմունք, որից ամենաշատը վախենում էի ես։

Լրացավ շրջանը։ Գյուղից եկածները վերադարձան իրենց գյուղերը, մենք էլ մնացինք քաղաքում։ Մտածում էի մեկ-մեկ եկածների մասին և համոզվում, որ այդ բոլորի պատճառը միայն նրա... սաթանման մազերն էին։

Զարմանալի զուգադիպություններ կան կյանքում։ Մի անգամ ես գնացի գործուղման, և պատահմամբ զննողս շրջանը մոտ էր նրա գյուղին։ Հանդիպե՞լ նրան, թե չէ,— մտածում էի։ Մտածում էի և ջղայնանում ինքս ինձ վրա։

— Ինչո՞ւ չգնալ։ Ոչ լավ, թե ներել եմ ու չեմ հանդիպել, ի՞նչ կմտածի իմ մասին, չի՞ ասի թե անտաշ մարդ եմ. հետո մեկնաբանություններ չի՞ տա չգնալուս համար։

Որոշեցի գնալ։ Հավանական կասկածներից լրիվ խուսափելու համար վերցրի մի ընկերոջ, հարցրինք, գտանք նրանց տունը, և ահա թե ինչ պատահեց.

Մայրն էր տանը, ընդունեց սիրով։ Հասկացրի, թե ես իր աղջկա ընկերն եմ համալսարանից և զարմանք... ճանաչեց անմիջապես ու սրտանց փաթաթի՝ գնաց ու ներսից բերեց...

նվիրածս գիրքը։ Նա՞։ Նա տանը չէր, գնացել էր հեռավոր մի գյուղ գործով։

— Ես հենց այսօր կզանգահարեմ նրան,— ասաց մայրը,— նա կգա անպայման։

— Կարիք չկա անհանգստացնելու, մայրիկ,— ի զուր փորձում էի համոզել։ Նա մնում էր անդրդվելի։ Վերջապես նա ստիպված էր ասել։— Ստիպված եմ մեկնել այսօր իսկ, արդեն տոմսը վերցրել եմ, այնպես որ...

— Բայց, տղաս, ո՞նց կլինի այդպես, ամոթ չի՞, այսպես վերջին րոպեի՞ն կգան ընկերոջ տունը։ Ոչ, ոչ,— առարկում էր մայրը,— տոմսը ետ կտաս։ Նա ձեզ շատ է հարգում, սպասեցեք մի օր էլ... Կզրուցենք, գիշերը կմնաք մեզ մոտ։ Աղջիկս ասում էր, որ դուք շատ երկրների մարդկանց եք տեսել։ Բայց ոչինչ, այս էլ հայկական օջախ է, գոհ կմնաք...

— Մայրիկ,— կրկնեցի համառորեն,— հասկացեք, խնդրում եմ, աշխատանք ունենք, անկեղծ եմ ասում, չենք կարող։

Վիրավորվեց, բայց զիջեց։

— Դե ինչ արած, եթե այդպես եք ուզում... Գոնե նստեցեք, մի-մի բաժակ օղի խմեք, մեր շրջանի օղին միակն է ամբողջ Հայաստանում, խմած կա՞ք...

Ու առանց պատասխանի սպասելու՝ գնաց։ Բայց մինչ այդ բերավ ու տվեց ընտանեկան նկարների մի ալբոմ, որպեսզի զբաղվենք։ Ծածկում էր սեղանը և մեկ-մեկ դառնում ու բացատրություններ տալիս։

— Սա մեր հայրիկն է, կորցրինք անցյալ տարի։ Աղջիկս շատ ազդվեց, պառկեց ամիսներով, տեսնո՞ւմ եք, ոնց է նիհարել։

Եվ իսկապես, նկարներից նայում էր լիքը թշերով մի աղջիկ, բայց... նա էր, կային և իր ամփոփման, երկար մազերը, մի տեղ լրիվ արձակված և թափված ուսերին ի վար, մի այլ նկարում՝ վերցրած ափերի մեջ, մի այլ նկարում ուղղակի, այո՛, ուղղակի ձնծաղիկների շարաններ են խուրձերի մեջ։ Բայց ես զգաստացա. շատ էի տարվում։ Զգաստացա, երբ ընկերս ասաց.

— Է՞հ, տղա, չլինի՞ դու ինձնից ինչ-որ գաղտնիք ես պահում։

Փոքրիկի այգում, նստեցինք սեղանի շուրջ, խմեցինք մի քանի բաժակ, գյուղական թարմ լավաշի, պանրի, կարագի, մեղրի հետ և պետք է ասել՝ դժվարությամբ պոկվեցինք։

— Շնորհակալություն, մայրիկ,— ասացինք ու բառի իսկական իմաստով՝ փախանք դուրս։ Ճանապարհին ես ու ընկերս ոչ մի խոսք չփոխանակեցինք։

Եկավ համալսարանի նոր շրջանը։ Նա ուշ վերադարձավ գյուղից։ Խոստովանում եմ, որ բացակայությունը ընկճում էր ինձ. կարծես իմ շրջապատում բացակայում էր շատ մոտ մի հարազատ։ Չլինի՞ էլի հիվանդացել է, մտածում էի ես։ Բայց եկավ։ Նույնն էր։ Սակայն, այս անգամ, բացի մազերից, որ առաջվա նման սիրուն էին ու խճճված, փոխվել էր արտաքինը։ Ավելի քաղաքի աղջկա էր նման։ Չկար նախկին չքավորությունը։ Ինչ-որ մաքուր ճաշակ կար հագուստ-կապուստի ու մարմինն առավել գեղեցկացնող նրբակրունկ կոշիկների մեջ։ Քաղաքի ու գյուղի մի տեսակ խառնուրդ էր ստեղծվել և պիտի ասել, այդ բոլորից շահել էր ինքը։ Նորից իմ մեջ հաստատակամություն. ես էլի դարձա զգույշ իր նկատմամբ։ Խորհում էի. թե տարօրինակ աղջիկ է նա, չի ասում, որ գնացել եմ իրենց տուն, ոչ մի բառ այդ մասին, բայց տանն իմ մասին պատմել է ու պատմել։ Իսկապես, տարօրինակ աղջիկ։ Հետո մտածում եմ. չէ՞ որ բարդությունն ստեղծում եմ ինքս ինձ. գնամ ու խոսեմ, ինչո՞ւ եմ այսպես դժվարացնում ամեն ինչ։ Հավանաբար, նա խուսափում է հենց իմ սառնությունից։

Տարվել եմ այդ մտքերով և կրկին նայում եմ նրա մազերին։ Հանկարծ ամեն ինչ կատարվեց մի ակնթարթում. նա ետ դարձավ և մի շատ կարճ պահ, որ ինձ թվաց երկա՞ր, շատ երկա՞ր... նայեց ուղիղ աչքերիս մեջ և... ինչ ահավոր վիճակ. ես կարմրեցի խեցգետնի պես։ Հիմա էլ եմ զարմանում իմ դրությունից. չար ժամին, ամեն ինչ թողած՝ նայում եմ նրան և նա քեզ բռնեց հանցանքի վայրում։ Կարծես այսքանը բավական չէ, առավելին կարմրում եմ՝ տալով մեղքից անհերքելի փաստերը։ Դե հիմա ասա, որ նստած

նոնի չարքում սոսկ պատահմամբ ես աչքերդ մեխել նրան։ Չէ, այլևս չես պրծնի, ո՞ւմ կարող ես համոզեցնել։ Դե, եթե կարող ես, համոզեցրու նախ ինքդ քեզ...

Հիմարությունները հաջորդում են միմյանց։ Դասամիջոցին հանդիպում ենք իրար, դեմ-դիմաց։ Ես մոտենում եմ և...

— Ներիր,— ասում եմ,— ներիր, քո մազերը...

Նա, սակայն, չի լսում, նույնիսկ չի թողնում, որ ասեմ ասելիքս ու պատռվեմ մղձավանջից, հեռանում է։ Ես փախչում եմ ամոթից, մտնում եմ դասարան և սպասում, թե երբ կավարտվի իմ այս դժոխային տառապանքը...

Երեկոյան հանգիստ իջնում եմ Աբովյանով։ Անսահման շոգ օր է։ Խայտաբղետ ուրախ մի բազմությամբ են լցվել պողոտաները, Լենինի հրապարակը եզերող մայթերը, անկյունները։ Մեկը տվեց իմ անունը։ Կանգնեցի, նայում եմ աջուձախ... Նա է։

Կարմրել են այտերը, փայլում են ճակատին քրտինքի կաթիլներ կան։ Անթարթ նայում է աչքերիս մեջ, պատասխանի է սպասում, թեպետ ոչինչ չի հարցրել։ Իսկ ես կարծես մեխվել եմ մայթին և նայում եմ քարացած. ինչ-որ խայթոտ ցավ անսանձ մտրակում է հոգիս։

— Ինչպե՞ս է, հավանեցի՞ր...

Չեմ հավատում աչքերիս. նա՞ է, թե՞ մեկ ուրիշը։ Ամաչել եմ, շշմել ուղղակի, աչքերս խոնարհվում են. այո, տեսնում եմ սպիտակ, բարձրակրունկ կոշիկները, հետո կանաչ ծաղկավոր փեշը, հետո սպիտակ վերնաշապիկը և սև... ածխանման մազերը, որոնք ճակատի վրա հակա դեղ են կապվել ու կիսով իջել վար, այնտեղ կարմիր մի լայնեզր ժապավենի սեղմումի տակ հորդելով մինչև թևերը... Կարմիր այդ ժապավենը շրջանցում է ականջները և դառնում կապ ծոծրակի վրա, որ և ընդհատվում են մազերի հավասարաչափ կրակե թելեր՝ հանգած ածխի տեսքով։

— Չհավանեցի՞ր,— տխուր կրկնում է հարցումը, աչքերի մեջ՝ խռովություն։

— Ամաչում եմ նայել ձեզ. գոնե մի բան ասեք...

— Ինչո՞ւ արեցիք դա,— շշնջում եմ վերջապես աչքի

պայտը։ Ինչո՞ւ թողեցիր, որ կորեն..., և առաջին անգամ տալիս եմ անունը։

— Նա էլ էր ուզում այդպես,— խոսում է մեղմ,— բայց երկար համառում էի։ Բայց այս առավոտ դուք նա... երբ...

— Իսկ ո՞վ է նա,— հարցնում եմ՝ ըմբռնելով ահավոր թյուրիմացությունը։

— Չգիտե՞ք,— ասում է,— նշանածս, նա էլ է արվեստի աշխատող...

ՊԱՏՄՎԱԾՔ՝ ՊԱՏՄՎԱԾՔ ԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տառապում էր օրերից ի վեր, ավելի ճիշտ՝ մի տեսակ անտրամադրություն չոքել էր ուսերին և քարշ էր գալիս իր հետ, ծանրացել էր մարմինը, մարում հազարամեկ խոհեր, չէր իմանում որտեղից սկսի, որտեղից գալիս դա:

Առավոտը ուշ արթնացավ, բայց և այնպես մնաց մեխ-ված անկողնում, քաշեց վերմակն աչքերին ու թաղվեց երազ-ների մեջ: Հետո միանգամից մտաբերեց, որ երեկ գիշեր ինչ-որ կարգին չստացվեց—իրեն, վիրավորեց մի ծանոթի: Այս վերհիշումը ստիպեց, որ ավելի լավ ամփոփվի վերմակի տակ, ասես փորձելով ջնջել գլխի պատճառած անախորժ տպավորությունը: Բան դուրս չեկավ սակայն: Ելավ, հագնվեց ու գրեթե նետվեց փողոց: Փողոցային ցուրտն այդ մի քիչ ուշքի բերեց թմրած բանականությանը:

Տրամվայում հետզհետե ավելացող բազմությունը սկսեց իր հորձանքի մեջ վերցնել նրան. նախ մարմինը զգաց հաճելի տաքություն, հետո մարդկային կենդանիների պատ-ները ջնջեցին իր մեջ ծառացող ամոթը: Տնտեսավարման «փոխանցեք ընկերներս»-ը նույնիսկ մի թեթև ժպիտ գծագրեց շրթներին ու ինքը ներքին ինքնաբեր մի մղումով սկսեց գործի լծել ինքն իրեն ու շեշտված հայացքով ցուցարարից առաջ հանում երեք կոպեկանոցների նկատմամբ: Կարծում էր այդպիսով, թե ինչ-որ հասարակական գործում իր մասնակ-ցությունն է բերում: Հիմար բան է, բայց երբ սրտումդ ինչ-որ ճնշում կա, ճնշում, որի բնույթը և՛ ծանոթ է, և՛ անծանոթ

րեց, կարծես այդպես է ստացվում։ Իջավ օպերայի առաջ։ Հանդիպեց խմբագիր մի ընկերոջ։

— Սպասում ենք, սիրելիս։

— Ինչի՞ եք սպասում։

— Պատմվածքներիդ։

Մատը դրվեց վերքի վրա, ու վերքը բացվեց ժպիտի տեսքով.

— Կլինի։

— Ե՞րբ։

— Այս օրերին։

Ու որպեսզի ժպիտը ցույց չտա իր խեղճական խորքը, հարցրեց.

— Քանի՞ էջի սահմաններում։

— Հինգ կամ վեց էջի...

Խնդաց՝

— Կաշխատեմ,— պատասխանեց ու սկսեց քայլել։

Հինգ կամ վեց էջի սահմաններում գրելու համար այն, ինչ որ սրտումդ հավաքվել է հինգ հարյուր էջով՝ տաղանդ է հարկավոր։ Հինգ հարյուր էջ գրելը առավել դյուրին է, բայց չի իմանում ինչից սկսի, որտեղից դուրս գա։ Ոչ առաջին պատմվածքն է, ոչ էլ առաջին գիրքը, բայց միշտ այդպես է լինում իր հետ։ Վերջացնում է մի ստեղծագործություն, և լռանում է ամեն ինչ. հանդարտ է, երջանիկ. կարգին մարդ։ Մեկ էլ տեսար՝ նոր նյութ ժառավ գլխի մեջ, կորցնում է հավասարակշռությունը, փոխվում է, ապրում անսովոր կյանքով, սկսում է խմել և մեկ էլ՝ անկարգություններ է թույլ տալիս իրեն։ Վախենում է չկարենալ դուրս գալ նոր նյութի տակից։ Մինչդեռ նման սովորական գործեր է ունեցել։ Յուրաքանչյուր անգամ կարծես սկսնակ է, կարծես իր առաջին աշխատանքն է. անցյալի մասին մոռացել է արդեն։ Անցյալն իրենը չէ, տվել, գնացել է ընթերցողին։ Հիմա սկսվում են նոր փորձանքները։ Ջղայնանում է, հայհոյում ինքն իրեն։ Ինքն իր աչքում մի անտակ վատ է երևում։ Հետո տեսար՝ ստացվեց։

Մանկանում է, ըմբոստանում և այդպես շարունակաբար։ Բայց սա ինչ-որ չափ է հոգնեցնում իրեն, մաշվել են

ցները, սպիտակել մազերը, այնինչ երիտասարդ է, գիտ. Երբեմն ասում են, թե գրականությունը հեշտ գործ է, եթե ձիրք ունես գրելու՝ պրծավ։ Իրեն որ հարցնեին՝ կնախընտրեր նույնիսկ հանքափոր լինել, միայն թե սրտում այդպիսի հիմար զգացումներ չառաջանային։

Կյանքը եռում է, յուրաքանչյուր քայլափոխին մի հերոս, կյանքի մի սյուժե։ Անցնում են մարդիկ, տղաներ ու աղջիկներ, յուրաքանչյուրի մեջ՝ մի աշխարհ, մի վեպ, թեկուզ ես՝ գրիր այդ բոլորի մասին… Հինգ էջում։

Սահնակի վրա պառկած մի փոքրիկ տղա սահեց իր մոտից, գլուխը վեր բարձրացրած՝ նայում է ծառերի ճյուղերից կախված ձյուներին։ Ձյունը տերևների տեղով է իջել երկնքից։ Սահնակը կարող է խփվել մի ծառի բնի, շուռ գալ, բայց նա նայում է վերև, ձյունե տերևներին… Ու երազ կա աչքերում, տակավին շատ չինչ, ձյունեղեն մի երազ։

Ինքն էլ էր այդպես, երբ մանուկ էր. այժմ, սակայն, գիտե, որ երազներին պետք է նայել ուղիղ, շեշտակի, թե չէ կբախվես ու սայթաքելը վատ կլինի։ Մանկան համար կվազեն մարդիկ, բայց քեզ վրա կծիծաղեն…

Տարօրինակ է, շատ տարօրինակ, որտեղից որտեղ հիշեց, որ մի քանի օր առաջ թաղեցին իրենց հարևանի կնոջը։ Տակավին շատ էր երիտասարդ։ Նա էլ էր իր սպիտակ սենյակում, մետաղյա կարմիր ու դեղին վարդերի մեջ՝ խաչած ձեռքերով, նայում երկնքին, ու երկնքից ձյուն էր իջնում։ Ձյունն իջնում էր արտմությամբ՝ դժգոհած և կյանքից տակավին կարոտ բաժանված այդ աղջկա աչքերին։ Իսկ դագաղի առաջից քայլում էին երկու որբուկներ, ձյունը նրանց արցունքները սառեցրել էր մարգարիտի նման… Թափվում էր ձյունը. ու ինքը հիշում է, զարմանալի հիշում, ու թեև փակ էին դեռատի կնոջ աչքերը, բայց նա նայում էր երկնքին։

Քայլում է ինքը… Ոչ, պետք է ուղիղ, շեշտակի նայել երազներին, թե չէ… թե չէ, սահնակում չես, մարդիկ կարող են ծիծաղել քեզ վրա։ Ոչինչ, կտավորես, կյանքում ձյունը միշտ կա ու կա։ Թափվում է և այսօր, ինչպես թափվում էր երեկ։ Բայց ինքը այդ բոլորի մասին չէ, որ ուզում է գրել։ Իր մտքում օրերից ի վեր այլ նյութ է խմորվում։ Վերջերս

յանց Հայրենական պատերազմում զոհված մի պարտիզանի մասին, անունը Գուրգեն Հովսեփյան։ Թշնամիները նրան ձերբակալել ու այրել են ողջ-ողջ։ Տակավին շատ երիտասարդ է եղել նա, գրել է բանաստեղծություններ։ Բանաստեղծությունների տետրերը, ճակատից ղրկած նամակներն իր մոր են։ Վերջերս ինքը գնաց Մարտունի ու հերոսի մոր մոտից վերցրեց այդ բոլորը։ Մայրն իր վեց որդիներից հինգին զոհել է. Գուրգենի նամակներից բաժանվեց դժվարությամբ, մորմոքով, բայց փառահեղ իրեն ու համբերեց։ Սա նրա հերոս զավակից երկրորդ բաժանումը եղավ։ Հայրենիքի ու կյանքի սիրույն հերոսական մի ամբողջ վեպ է. Հանդիպեց նրա ընկերներից մեկին, պարտիզան ընկերներից։ Նա պատմում էր երկար, երկար։ Մինչ... զոհվել Գուրգենը, այնտեղ հազարներին են ընդդիմահարել, թաղել ողջ-ողջ, և ինչո՞ւմ են.

— Ձյուն էր գալիս, ձյունը իջնում էր հանդարտ, ծածկել էր չարագործների հետքերը, բայց այն փոսերում, որ թաղել էին հարյուրավոր մարդկանց ողջ-ողջ, հողը հևում էր երեք օր անընդհատ... Հողը հևում էր, մարդկային կրծքի նման շնչում...

Այսպես նկարագրեց Գուրգենի՝ այժմ կոլտնտեսական ընկերը՝ Վաչագն Նազարյանը։ Նա ասաց այդ բոլորը մի տողի մեջ, այն, ինչ ինքը կրում էր կրծքի մեջ։ Այսպիսին է կյանքը, պետք ապրել, տառապել, և արդեն ասացված է բանաստեղծը։ Անընդհատ դառած չի կարելի գրել կյանքի մասին, թեկուզ հինգ հարյուր էջով, դե, չափվի՛ր հիմա կոլխոզնիկի հետ։

Երբ գնալու է տակավին Մինսկ, համդիպելու է Գուրգենի սուս կնոջը, ընկերներին, բայց կհասցնի՞ արդյոք մոր ձեռքից հերոս որդուն երկրորդ անգամ խլելուց հետո կյանքի կռիվը դրան, կհասցնի՞ այդ մեկը... Իսկ նրա համար էլ տառապում է օրեր շարունակ, կորցնելով հավասարակշռությունը. փոխվել է, ապրում է անհանգիստ կյանքով...

Գնաց ու նստեց «Արագիլ» սրճարանում, դիտում է դուրսը...

Սահմանի վրա դրանված փողոցը շրջանցեց ծառը. Նրան մոտենում է մի կին... Երիտասարդ է, գեղեցիկ և նա կանգ-

նեցրեց սահնակը։ Մայրիկն է անպայման և հավանաբար լացում է.

— Բավ է այսօրանը։

Իսկ աղան լաց է լինում, ուզում է էլի քշել... անցորդները ծիծաղում են, ինքն էլ է ծիծաղում։ Ինչ լավ է, որ նա նրա մայրիկն է, փոքրիկ աղայի մայրիկը։ Չէ՞ որ նա կանգնել է ծառի տակ, իսկ աղան սահնակը ձեռքին բարձրանում է մայթը։

Գեղեցիկ է կյանքը, խելագարեցնելու չափ գեղեցիկ ու նման մի օր, հարկ է, որ ոչ մի վատ արարքի հետք չմնենա սրտումդ։ Չէ, հարկավոր է վերցնել մի երկու կոպեկանոց ու գնալ տալ այն անծանոթին, որին վիրավորեց երեկ գիշեր։

Իսկ ձյո՞ւնը... Ձյունն իջնում է հանդարտ, հանդարտ, փափկելով ծառերին, շենքերին, էլեկտրասյուներին ու մարդկանց...

Ձյունը իջնում է...

ԽՈՀԵՐ՝ ԲԱՑ ԵՐԿՆՔԻ ՏԱԿ

(էսքիզներ)

Գարուն է...

Գարուն է, թափառում եմ անտառում: Տնից քայլելով իջա մինչև Սևան Հրազդանի մոտերը: Բավականին երկար ճանապարհ է, գրեթե մի ժամ: Երթևեկիս վրա ժողովրդական մի երգի առաջին տողն է, երկրորդ տողը առանց բառերի. եղանակով շշնջում եմ երկար ժամանակից ի վեր: Ուղղակի հիմարություն, ուրիշ եղանակ չեմ հիշում այս բառերին. Կրկնում եմ, հա կրկնում նույնը: Գարուն է, ամաչում եմ նույնիսկ արտաբերել առաջին տողը, հավանաբար այդ միակ տողն էլ հենց չգիտեմ: Հիշում եմ բանաստեղծ ընկերոջս խոսքերը... «Հիսուն տարեկան եմ,— ասում էր,— մասնակցել եմ Հայրենական Մեծ պատերազմին, այսինքն կարող էի զոհվել երեսուն տարեկան հասակում: Քանի անգամ պատահմամբ գնալուց էլ կարող էի մեռնել: Ի՞նչ անեմ շնորհակալ չլինելու համար կյանքիցս: Չէ՞ որ կարող էի և ծնված չլինել: Շնորհակալ եմ, որ աշխարհ եմ եկել նախ, ապրել այս փոթորկալի դարում, կռվել, պայքարել, բանաստեղծ եմ դարձել, շնորհակալ պիտի լինել այն հողին նույնիսկ, որ մի օր իմ մարմինը պիտի գրկի իր մեջ»:

Ես էլ էի նույն ժողովրդական երգի հետ եմ. «շնորհակալ պիտի լինել նույնիսկ այն հողին, որ քո դիակը պիտի գրկի»: Գարուն է, հողը թվում է սիրելի, այնքան սիրելի, որ մահն ինձ իր գրկի մեջ ինչ-որ արտակարգ բան է դառնում: Կյանքի ահեղ, սարսափելի սիրո ուժգնությունից է բխում բոլորը:

Ծու-կիկ, ծու-կիկ մազերդ, ջան, ջա՛ն,
Նա նա՛յ, նա նա՛յ, նա նա՛յ...

Ի՞նչ էր խորհում, հա, ամո՞թ չէ այսպես, նույնիսկ առաջին տողն իսկ լրիվ չիմացած, արտասվել մի երգ, որը մի ժամից ի վեր տանջում է ինձ։ Գարուն էր։ Ընկերս խոսում էր ձեռքի լայն շարժումներով, աչքերը գամում էր գետնին...

Նաիրյան դալար բարդի...

— Հայրենական Մեծ պատերազմի օրերին էր,— շարունակում է ընկերս,— Վոլգայի ափին հերթապահում էինք ռազմական նավում. դեմը գերմանացիներ էին։ Երեկո էր։ Հեռուն մի մենավոր բարդի կար և հանկարծ ինձ հետ պատահեց տարօրինակ, շատ տարօրինակ մի բան։ Մենավոր այդ բարդին մեծացավ, մեծացավ, ընդգրկեց իմ նավը, աշխարհը, դարձավ Հայաստանը իմ, հայրենիքս կարծես հսկա, վիթխարի մի բարդի էր ամբողջ, և՛ ես երգեցի, ավելի ճիշտ գոչեցի ամբողջ կոկորդով.

Կանաչել, մինչև թե դու զարդարում ես աշխարհ,
Խաչհա՞ս, հա՞, հա՞, Նաիրյան դալար բարդի...

Այսօր, «Սովետական Հայաստան»-ում Վարդգես Պետրոսյանը գեղեցիկ մի ակնարկ ունի. հարց է տվել Կահիրեից հայրենադարձ սևուկ, մաքրենու թիթի նման մի աղջկա.

— Իսկ ո՞րն է ավելի գեղեցիկ քաղաք՝ Կահիրե՞ն, թե՞ Կիրովականը...

Ես մի քիչ տագնապով նայում էի աղջկան,— գրում է հեղինակը,— ի՞նչ կպատասխանի նա, որ լինի և՛ ճշմարիտ, և՛ անկեղծ, և՛ մանկական։

«Գեղեցիկ է Կահիրեն, մեծ խանութներ ունի, պալատներ, բարձր տներ, բայց... բայց մերը չէ, Կիրովականը մերն է...»

Ինձ այս հարց տային՝ ես կասեի. Կիրովականն է գեղեցիկ, քան Կահիրեն, Երևանն է գեղեցիկ, քան Փարիզը և Լենինականը, քան... Նյու-Յորքը։ Ճիշտ է, չէր լինի ճշմարիտ։ Բայց ի՞նչ է ճշմարտությունը։ Ես մի մայր ունեի, վաղուց է վախճանվել։ Նա գեղեցիկ չէր, մանավանդ հատուկ

տարիքում։ Նիհարել էր հիվանդություններից, վաթսուն տարեկանի տեսք կչռում էր հազիվ երեսուն կիլո։ Կմախք ողջակին։ Ես գիտեմ, որ շատ գեղեցիկ կանայք կան աշխարհում, մայրեր կարմիր թշերով, բայց իմ մայրն ինձ համար կանանց մեջ գեղեցիկն էր գեղեցիկներից։ Ես նրան եմ պարտական իմ ծնունդն ու կյանքը։ Ես կյանքում մարդու անգամ չեմ անցկացրել, որ կարելի է և հարց տալ, թե ո՞ւմ մայրն է գեղեցիկ, թե իմը։ Անշուշտ՝ իմը։ Համոզված, որ իմ մայրը նկատել ամենագեղեցիկ կինն աշխարհում՝ կլիներ և՛ ա-ռողջ, և՛ ոչ անկեղծ, թերևս միայն լիներ... մանկական։

Մանուկները, պատանիները անկեղծ ու ճշմարիտ են լինում կյանքում, իսկ մեծերը նույնը լինում են հաճախ, երբ... մանկանում են։ Մոր ու հայրենիքի առաջ լինում է այսպես... Իմ շուրթերի վրա նույն երգն է միշտ... կարոտին հիմարություն։

Իմ հայրենի մանուկների հետ...

Փոքր աղջիկս պիտի դասերը գրի, բայց սպառվել էր թանաքը. ասում էր.

— Հայրիկ, ինձ թանաք դնի շուկայից։

Իջնում եմ փողոց ու շվարել եմ, չգիտեմ որտեղից ճարեմ։ Իմ գործը չէ, ես առհասարակ ահավոր անճարակ եմ որևէ բան գնելու հարցում։

Դիմացից փոքրիկ սիրունիկներ են գալիս, մի փոքրիկ աղջկա ձեռքին թանաքի լիքը շիշ կա։

— Չե՞ս ասի, փոքրիկ, որտեղի՞ց կարող եմ ճարել այդ թանաքից։

— Հիմա չեք ճարի, ուշ է, փակել են խանութները...

— . . . .

— Բա, վերցրեք իմը ձեզ։

— Չէ, չի կարելի, իսկ դու ի՞նչ կանես։

— Ես տանը էլի ունեմ։

— Գոնե վերցրու արժեքը։

— Բա՞ ամոթ չի՞...

Իհարկե, ամոթ է, բալիկ, ամաչում եմ ճանապարհին,

չվիրավորեցի՞ նրան, ես և՛ ճշմարիտ էի, և՛ անկեղծ, ավելացնում եմ մի բան, պետք վճարես փոխարժեքը, բայց իմ անաչառությամբ մանկական այդ հոգում մի բան [illegible]... Ինչի՞ է պետք այդ անկեղծությունը:

Բանատանեղծ ընկերս չրանդչան տատգավ վերջերս: Ասում էր, թե՛ չնորհավորում են չորս կողմից, հայտնում շնորհակալություն ավանդ գործերի համար: Հետո շարունակում էր,— Բայց ախր ինչի՞ս են շնորհակալություն հայտնում, չէ՞ որ այդ բոլորի համար ես իմ աշխատանքն իմ ժողովրդին, չէ՞ որ ես իմ շնորհակալ կյանքին, բա ամո՞թ չէ...

Մանրուքներ

Խռովել են իրարից, հայտնի է, չեն խոսում բառն բացերից ի վեր, մինչև ավտոբուսը սար որ է, կհասնի էջմիածին և նրանք կբաժանվեն: Ճանապարհին ես նայում էի չոր բլուրս Պատկերացնում, մտածում երևանյան հոկա շի մասին, հետո ապագայում սանդծփելիք նոր, հոկա թաղամասերի... Մի քանի տասնամյակ ես, և երևանը կդառնա կաշիրներ, Փարիզից էլ լավը: Ով սա ֆանտազիա չէ... Ինչպես էլ կդառնա: Ավտոբուսի առաջին մասում մի ծերունի սրինգ է նվագում, նվագում է մեղմ, շատ մեղմ, ախո՞ւր: Սկզբում կարծում էի, թե աղմուկից է, հետո նկատեցի: Կորավ իմ օրվա երգի մրմունջը և լավ եղավ, զգեցի: Սիրտս պարուրվեց ինչ-որ տխուր զգացմունքով, ինչ-որ մելամաղձություն չոքեց սրտիս: Մտածում եմ հոկա, վիթխարի հեռանկարների մասին և մեկ էլ եղեգնյա մի սրինգ կարծես հին, հին ցավերից ինչ-որ բան է հուշում ինձ: Նախնադարյան տխրություն մի երանգ կա այդ բոլորի մեջ, եթե չլիներ ավտոբուսի արագ ընթացքը, կարող էիր կարծել, որ ոչինչ էլ չի փոխվել կյանքում: Սրինգ, այն էլ ավտոբուսի մեջ և ֆաբրիկաներ, որոնք մտածող մեքենաներ են արտադրում: Մ՞կ ու հասկացիր: Իսկ նրանք խռովել են իրարից, որովհետև սիրում են... Խռովել են շատ, հավանաբար սովորական մի բանից: Աղջիկը տասը, հարդուն վարսեր ունի, որոնք կարծես մի ժապավենի սեղմումի տակ կիսով թափվել են հանգստին

ու քունքերին, տղան՝ չոր ու անձայն դիմացդ։ Նախ խոսեց աչքերը... Բայց նա չէր եկել։ Չպատասխանեց։ Անցավ մի սառը րոպե, զգույշ հավանաբար ու դարձավ այդպես կողմը, ինչ-որ բան շշնջաց, այս անգամ էլ աչքերը չէր պատասխանում։ Խռովել են, Ի՞նչն է պատճառը։ Հավանաբար կամ աչքերը տղայի դուր չեկավ։ Համար մտածել է սարքել մազերը և բարեկարգել դրան, կամ ուշացել է մի սառը րոպե ժամադրությունից։ Բայց որ հենց միասին են, չեն զգում, որ կարճ է ճանապարհը ու սարքել են մանրուքներով։ Չեն խոսում։ Բաժանվելու են և զգուշալ երկուսով։ Անհամբեր սպասելու են նոր ժամադրության, սրտի դողով, ճառագայթությամբ։ Չլինի՞... Թերևս սա էլ լինի վերջին հանդիպումը, շատ են սիրում իրար, հայտնի է, խոսքն են խռովել։ Ուզում եմ հասկվել նրանց ականջներին և հուշել անզգիվ, ախր չէ՞ որ դուք... սիրում եք իրար։

Զարմանալի բան է կյանքը, երբեմն նույնիսկ ամենայն մի հուշարարի պակասից ինչքան բաներ ենք կորցնում կյանքում... և տարօրինակն այն է, որ սարքում ես մանրուքներով, երբ մի բան շատ ես սիրում։

Անցյալ օր մի ընկեր ինձ ասում էր. «Սիրելիս, դու գլխավոր մի հանգամանք ունես... խորհում ես ասածել սրտով, բան մարդիկ խոկ սրտով խորհելը մնասում է բեղ, հասկանո՞ւմ ես, հարկ է մարդիկ մտքով խորհել կյանքում»։

Ճիշտ էր ասում... Բայց ես ինչո՞ւ եմ էջմիածին...

Արթուր Րիմբո...

Այսօր առավոտ մի ընկեր ինձ ուզում էր հաղորդակից դարձնել Արթուր Ռիմբոյի մի բանաստեղծության։ Նոր էր կարդացել. «Մեծ բանաստեղծ է,— ասում է,— շատ մեծ բանաստեղծ, սիրելիս, լսի՛ր թարգմանեմ ...«Տափաստան ծակ է և գրպաններս էլ են ծակ, խոկ ես ձեռքերս ծակ գրպաններիս մեջ ման եմ գալիս փողոցներով։ Հարուստ եմ ես, իմ հյուրանոցը երկնքում Մեծ արջն է...»։ Ընկերս թարգմանում էր եռանդով, ազմկալից, ցույց էր տալիս երկինքը, հետո էլի կրկնում նույնը. «Տափաստան ծակ է, և գրպաններս էլ են ծակ,

բայց...»։ Ես զարմացած նայում եմ նրան։ Ինչո՞ւ, լավ է, շատերը ասել են նույնը կամ արտահայտել նույնանման զգացումներ։ Թե Բիմպոն ի՞նչով է մեծ, ես չեմ հասկանում ընկերոջս բացատրածից։ Իսկ նա շարունակում է ասել, կրկնել։ Ուրիշ տղաներ էլ միանում են իր ասածին. կանգ են առնում «Ծաղկած տափաստան»-ի նկարի վրա հիանում։ Մեծ է,— ասում են,— հիանալի է, հոյակապ։ Համաձայնաբար չեն ուզում խախտել ընկերոջս տպավորությունը։ Ես մի քիչ էլ ծանրացած դուրս եմ գալիս։

Բայց ես ինչի՞ եկա Էրմիտաժին... Ձեռքերս դնում եմ գրպանս ու թափառում եմ կրկին աննպատակ։ Սրահներից մեջ սրինգի նվագն է, տխո՜ւր, մելամաղձոտ։ Մթնում է, որը, երկնքում աստղեր են, գլուխս բարձրացնում եմ վեր... Ի՞նչ, ի՞նչ աստղեր, արտասվում է սիրտս, խեղդում ինչ-որ զգացում կոկորդս։ Իմ տունն այստեղ է, հայրենին, ես չեմ փոխի նրան աշխարհում ոչ մի բանի հետ, իսկ աստղերն աշխարհում իմ հայրենիքինն են։ Բայց ես կարծես լսել եմ նման խոսքեր, ինչ-որ մի տեղ, ո՞վ է ասել այդպես։ Ձեռքերս գրպաններս մտած եմ գալիս, գրպանները ծակ են, տափաստան էլ է ծակ։ Հիշեցի, այո՛. Բիմպոն է ասել։ Ճիշտ է, բայց ինչո՞ւ առավոտ վաղ ես չհասկացա իմ ընկերոջս... ներաշխարհը։ Բարդ, շատ բարդ մեքենա է մարդը։ Չէ՛, ես չեմ կարդացել Ֆրանսիայի բանաստեղծին, նա կարող է և իսկապես մեծ, շատ մեծ բանաստեղծ լինել, բայց ես, ես հարկ է չլինեի այնքան մանր, գոնե դուրս չգայի, չէ՞ որ նա՛ ընկերս, կարիք ունեի չակերտի զարմանալու իսկ իրեն չէ՛, ես առանց կարդացած լինելու։ Հարկ է անպայման կրկնել, գոնե կրկնել թե՝ Բիմպոն ամենամեծ բանաստեղծն է, և ես ուղղակի հիանում եմ նրա զգացմունքների երանգին, նրա կյանքի հանդեպ տածած սիրույն, մարդկայնությանը...

Իսկ ես Բիմպոյին կկարդամ անպայման և գիրքը կվերցնեմ նրանից։

— Յուրաքանչյուր մարդ մի քիչ բանաստեղծ է,— ասում էր ընկերս:— Մայրս,— շարունակում էր,— ամուսնացրել էր իր սիրած, ամենից շատ սիրած աղջկան և ամիսներ շարունակ նամակ չէր գրում: Մի օր բողոքիս կշտամբանքի նամակ ստացա, թե՝ ինչու՞ չես գրում, մայրիկ, մոռացե՞լ ես ինձ: Ես պատահմամբ կարդացի մորս պատասխան գրությունը: Անգրագետ կին է մայրս, բայց գրում է ոլոր-մոլոր տառերով. «Ա՞յ, բալա ջան, ես գրում եմ քեզ ամե՛ն օր, ամե՛ն ժամ, ամե՛ն րոպե: Գրում էի առանց թղթի ու թանաքի... Իսկ դու չե՞ս զգում...

— Ես կարդացել եմ ինչ-որ մի տող նման բանի,— պատասխանեցի ընկերոջս և գրպանից միտքս.

Նա գրում էր ամպերով երկնքին,
Եվ ամբողջ գիշեր նա գրում էր,
Չարչարվում էր, տանջվում էր,—

վերջացնելու առաջ ես, բանաստեղծը ասում էր. «Ես մեռնում էի, ապրում էի, ժպտում էի, հոգնում էի և մեկ էլ տեսա՝ թղթեր չկային, և թանաք չկար, և գրիչ չկար...

— Գիտեմ,— ասաց ընկերս,— դա բանաստեղծ ընկերն է, թարգմանել Տադեուշ-Ռուժևիչից, «Գրական թերթ»-ում էր: Բայց իմ մայրը նման միտք վաղուց է հայտնել. երևում է, որ իմ մայրն էլ կարծես հարցում կարգին բանաստեղծ էր... Իմ ծիծաղը բռնեց, ընկերս թե՝

— Ինչու՞ ես ծիծաղում:

— Ծիծաղում եմ, որովհետև հիշեցի, որ թարգմանությունն իր ստորագրությամբ լույս տեսնելուց առաջ բանաստեղծ ընկերս իր իսկ թարգմանած այդ տողերը չգիտեմ ինչու՞, անփոփոխադրել էր և ասում էր թե՝ ինքն է գրել...

— Հե՞տո:

— Հետո հրապարակեց և հանդես եկավ որպես թարգմանիչ: Ես հանդիպեցի հաջորդ օրը բանաստեղծ ընկերոջս, նայում էի զարմացած նրա աչքերին, ոչինչ չկար այնտեղ: Հետո մենք կարծես անտեղյակ այդ բոլորից մեկ էինք զա-

լի։ Խոսում էինք գրականության մեջ զգացմունքների, կրքերի մասին և հիշում մի այլ բանաստեղծի, որ միշտ պնդում է, թե հայրենասիրության ինչ-որ թե՞մա, այդ մասին ինքն է գրել առաջին անգամ, սիրո և ինչ-որ զգացո՞ւմ... Ինքն է այդ թեմայի խոր մեկնաբանությունը տվել առաջին անգամ...

— Վերջապես մեծ բանաստեղծ է, սակայն փոքր մարդ,— եզրակացրեց բանաստեղծ բարեկամս...

— Իսկ ինչո՞ւ։

— Այդ բոլորը, ինչպես ասել, նույնիսկ կա օդում։ Մթնոլորտի մեջ է բոլորը, ինչպե՞ս կարող է պատահել, որ մեկն ասի, թե ինքն է հայտնաբերել առաջին անգամ։ Ես նայում եմ նրան, նայում այս անգամ տարօրինակ մի ժպիտով. չասե՞մ նրան, թե.

Ես գրում եմ ամեն օր, ես գրում եմ ամեն ժամ, գրում եմ տրամվայում, փողոցում, նույնիսկ, նույնիսկ... խորհրդարանում, բայց ո՛չ գրիչ է լինում, ո՛չ թուղթ, ո՛չ էլ թանաք։

Իսկ եթե ասեմ, որ այդ ես եմ գրել, հա չի ասի նա, թե՝ հիմարի մեկը, ես ինքս եմ թարգմանել այդ բոլորը և ոչ թե բերանից, այլ այդ մասին առաջին անգամ երգել է Տադևոս Ռուժնիչը։

— Չէ՞, վստահ եմ, չի ասի իմ բանաստեղծ ընկերը. մարդ է, խելականը, նա գիտի, որ իմ ընկերոջ անգրագետ մայրն էլ է բանաստեղծ, չէ՞ որ այդ բոլորը կա... մթնոլորտում։ Լավ է, երբ բանաստեղծ ես ու անգրագետ։ Լավ է, երբ մեծ բանաստեղծ ես։ Բայց ամենավատը գրագետ լինել, լինել բանաստեղծ ու մեծ չլինելն է, այդ է ցավը։ Միջակությունը մի քիչ լավ չի, էլի։ Բայց գրականության մեջ միջակությունը... ամենից վատ տառապանքը կյանքում։ Ես ավելի մեծ ցավ չեմ կարող պատկերացնել...

Գրականության մասին

Փոքր հարցեր չկան կյանքում, բոլոր հարցերն են մեծ, հարցը խանդավառության մեջ է, այն, թե դու ինչպես ես մոտենում յուրաքանչյուրին, ինչ խանդավառությամբ։ Սիրտս պայթում է,— սեղմվում է կոկորդս, ձեռքերս դողդողում են

մեջ մտել եմ պայծառ փողոցներով։ Ասում եմ՝ նստեմ մի պատմվածք գրեմ, սրտովս չէ։ Ծրագրել եմ վեպ գրել. տարիներից կուտակված վշտեր կան, դառնություններ, ներսս սրտումս ընկճում են, ցավեցնում սիրտս։ Սկսել եմ, բայց չեմ կարող կազմակերպված առաջ տանել աշխատանքս. լինում են օրեր, կարծում եմ, թե գրականության հետ կապ չունեմ ես, ոնց որ որդուդ աչքիդ ասես թե՝ վե՛րջ, էլ չենք տեսնվելու։ Հանգստանում ես մի պահ, թե վերջիվերջո պոկվեցիր ինչ-որ վիթխարի մի տանջանքից, բայց անցնում է մի ժամ, կարոտում ես խելագարի նման, խփում գլուխդ դես ու դեն ու մեջքդ փնտրում հաշտվելու։ Այդպես էլ գրականությունը։ Ինչպե՞ս թե՝ կարծում ես կապ չունե՞ս նրա հետ։ Մտել է արյանդ մեջ, ուզես պոկվել էլ՝ չես կարող։ Սիրա՞ծդ աղջիկը... Նրա վարսերը շեկ են ու թե չկա նա, նրա վարսերի շեկությունն անցնում է հայրենական դաշտերին ու հասկերին, աչքերը կապույտ են, բայց չէ՞ որ երկինքն էլ է կապույտ։ Գարուն է, խոտվել են, դե արևմն գնա ու երկնակի սիրով սիրի հայրենիքդ... Ո՞վ է ասել, ով կուզի թող ասած լինի, ես էլ եմ ասում այժմ։ Բանաստեղծ ընկերս իրավունք ունի. ները, կյանքը, ոգում է, մթնոլորտում։ Դու ուզում ես խոսվել այդ բոլորից, չէ՞ որ կա հայրենիքը, հողը, որի վրա ապրում ենք, դու՛ս։ Հա չե՞ս կարող բոլորի տեղ, բոլորի սերը բարդել հայրենիքի վրա, պիտի մեկնել հակառակից։ Դաշտերն ու հողը դեղին են ու կարմիր, ինչ-որ խառնուրդ շեկի մոտ, և այդ նրա վարսերին է նման։ Երկինքը կապույտ է այսօր նրա աչքերի պես, ուրեմն սիրիր և հայրենիքդ, և նրան։ Իսկ նա ու հայրենիքը գրականությունն է։ Այդ բոլորին ավելացրու տարվա կյանքը, պատերազմը վաղվա լավագույն օրերի համար ու և՛կ ու մի դգա, որ ուսերիդ վրա ճնշել է մի վիթխարի բեռ, որ ընկճում, ընկճում է քեզ։ Գրականության մեջ մեծ պիտի լինել, թե չէ ի՞նչից է պետք այդ տառապանքը։ Աշխատիր ու խանդավառ աշխատանքով մի բան կարո՞ղ է դուրս գալ... ընթերցողը չի՞ ասի, թե ինչ բան է սա, ավելո՞րդ է, հոգնա՞ծ, գիմանի՞ր, թե վերջիվերջո՞...

Բանաստեղծ ընկերոջս կարդացի գրածներս։

— Գրածներ կան,— ասում է,— ծրագրում են, նստում,

աշխատում, ապրում են կյանքը սպիտակ թղթերի դեղերի առաջ, կան և գրողներ, որոնք ապրում են կյանքը, տառապում և գրում իրենց կյանքով, տառապանքով:

Այդպիսին է, երկրորդների նման, իմ բանաստեղծ ընկերը:

Նրան պարգևատրեցին Պետական բարձր պարգևով, առաջին պարգևատրումը չէ իր.

«Ես բախտավոր եմ այս աշխարհում,

Որ հավատում եմ իմ հավատին»—արտասանում եմ ես:

— Իմ գրածն է,— ասում է նա:

Ես ծիծաղում եմ մանկական անխարդախ ծիծաղով: Նստում ենք նրա հետ, նայում ենք երկնքին, վե՞րը, ծառերից այն կողմ: Ես սիրում եմ նրան, բայց նախանձում եմ, որ արձակով եմ կարողանում գրել միայն և բանաստեղծ էլ չեմ կարող լինել երբեք:

Գարուն է... Անձրևներ են կուտակվում, բեկ, ենք նա՝ իմ հայրենի երկինքն էլ պիտի բանաստեղծություն գրի, մթնոլորտում պոռթկումից առաջ դադարող դատարկություն է... գիտեմ, առա՞տ, շատ առատ, անպայման բարեբեր անձրև կլինի...

Անձրևի տակ քայլելիս...

Վերջերս մի մխիթարանք ունի գրողը. ասում են՝ լույս եմ ընծայել այսքան պատմվածք, այսքան չգիտեմ ինչ, բայց մխիթարում ես ինքդ քեզ: Ո՞չ ինչ, ինչ որ ուզում ես գրել, ինչ որ կուտակվում է տարիների ընթացքում կպայթի մի օր, և դու էլ դո՞ւ կլինես, այսինքն քո սպասվող նոր ստեղծագործությունը, այն, որ դու կուզեիր, որ գրած լինեիր, պիտի գրես ու կգրես անպայման: Սպասելիք կյանքը, վառվող հավատը գործի նկատմամբ փրկում է քեզ: Բե այդ վառը ե՞րբ է լինելու... Հորդառատ անձրևի տակ հանդարտ քայլելիս այդ մասին այժմ խորհելու... կարիք էլ չկա:

Պատռում եմ, պատռում եմ թղթերը, մանր-մանր տանելով, երբեմն հանդարտ ու հստակ, երբեմն հապճեպ ու խռոված տառերով գրված թղթերը, քո թղթերը: Այդ թղթերի կույտերի մեջ ինչքա՜ն, ինչքան ապրումներ եմ դրել, ինչքան կործանված երազներ կան այդ թղթերի մեջ, ինչքան կարոտ, անհետ կորած ապրումներ, որ քոնն են եղել մի ժամանակ և հիմա չկան: Կյա՞նքն է խլել այդ բոլորը քեզանից, թե՞ դու ես փոխվել, չես հիշում: Բայց երբ կարդում ես, ոգևորվում է սիրտդ, փոթորկվում հոգիդ... Պատռե՞լ, թե թողնել: Ոչ՛, պատռել, թող գնա: Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն շատ ես պատռել յուրաքանչյուր անգամ, երբ անցել ես քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր, երբ փոխադրվել ես մի տնից տուն, իսկ... երբեմն էլ քո կամքից անկախ հարկ է եղել այրել դրանք:

Մարդկանց ու աշխարհի, սիրո ու երազի մասին ինչքա՜ն, ինչքա՜ն տողեր են եղել այնտեղ, և ամեն տեղ չէ, որ հաշտ աչքով կարող էին դիտել այդ բոլորը, Թղթերը պատռել ես հաճախ, որպեսզի ավելորդ բեռ չլինեն ճամփին, պատռել ես, որպեսզի ավելորդ հարցերի առիթ չտաս կյանքի ու սիրո թշնամիներին... Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն կործանված երազներ եղել են այնտեղ, ինչքա՜ն, ինչքա՜ն անհետ կորած մարդկային ապրումներ: Իսկ հիմա այլ է հարցը: Պատռում ես անզգույշ, սովորական ուղիով ընթացող սովորական կյանքից պատմություններ, ուզում ես ջուր տալ, և ի՞նչ... տեսնում ես, որ հեշտ չի այդ բոլորը: Մարդիկ կան կանգնած ճամփին, չեղ ու չիկ նայվածքներ կան ամենուրեք, ինչո՞ւ ես պատռում, ուշացնում, ասում են, թե թղթերը պատռելը ոչինչ, սակայն սովորական կյանքի ընթացքին, ընդունված բարոյական նորմաներին դեմ քայլել չի լինի: Դու գյուղ մարդ ես, թղթերից հետ արա ինչ ուզում ես, բայց... բայց զգույշ քո կյանքի համար, ուրիշների կյանքի հետ խաղալուց: Է՜հ, ինչ անել: Դժվար բան է կյանքում լինել մարդ, սիրել մարդկանց ու կյանքը, որ ցանկալ կյանքում, դժվար է, հավատացե՛ք...

Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն սովորական մարդիկ կան կյանքում, ինչքա՜ն ինքնակոչ դատախազներ, որոնք դեմ են անսովորին,

Թեկուզ այդ անասունը նրանց ոչնչով չի խանգարում։ Սովոր են պահել իրենց զրկանքների, իրենց ձախողած մարդու երջանկության վրեժը լուծելու բեզանից, չէ՞ որ երջանկության գինը թանկ է, ինչքան քիչ մարդիկ են ըմբռնում. Թե՛ կյանքում կարելի է և խախտել ընդունված նորմաները, ելնելով սեր ու ամարդի շարժառիթներից, բայց և լինում են դեպքեր, որ խախտվում են այդ նորմաները ի՛նչ ծանր ապրումների ի գին, վե՛հ ու բարձր, մարդկային խոր տառապանքների և վսեմ ապրումների գիտակցությունից։ Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն բարոյական անցքի որոնումներ կան, դժվարհասանելի սովորական մարդու համար։

—Փատատում ես թղթերդ, հը՞, պատանի, դժվար թե հետագայում այդ բաները քո անցած կյանքի ուղին բնորոշելիս ինչ-որ անհրաժեշտ լինեն։ Կյանքում, աշխարհում հետք են թողնում, հիշվում են մեծությունները և մեկ էլ մեծ... ստորությունները։ Դու միջակություն եղար երկու հարցում էլ... Սովորեցիր կյանքում ապրել որպես այդպիսին, աշխատիր սովորել ևս ամենամեծ տառապանքին, կյանքից հեռու որպես միջակություն մոռացվելու տառապանքին։ Սովորեցիր, վարժվեցիր սասպինին, հեշտ կլինի երկրորդը։ Բայց երբ գտնվում են մարդիկ, թեկուզ քիչ, բայց երբ գտնվում են մարդիկ, որոնք ունեն խաղնմությանը բոլոր դավերի, ցավերի, տգեղությունների միջից պոկելու այդպես մի կյանքի չիձուկը, խորքը, հավատա՛, որ կարժե ապրել խոկալով, թեկուզ որպես միջակություն, կարժե ապրել խոկալով, ապրել գլուխը բարձր պահած, հպարտ, լիաթոք։

Փատատում ես, պատատում ես թղթերդ, հը՞, պատանի, գրողի խոսքը պետք է կարճ լինի. կարճ ու ամփոփ հեռագրի նման, պատանի ու գրիր, թե դու սիրում ես կյանքը, մարդկանց ու... նրան։

Ամեն տեղ նույնն է մարդը...

Բայց ամեն տեղ նույնն է մարդը... երբ սիրում է։ Գլխամս ամպեր են, սպիտակ, կապույտ։ Աչքերիս մեջ մարմնիս՝ ծովն է, ծովը, իմ Սև ծովը։ Միայն, միայն

սիրտս է կարմիր, իմ հավատքի դրոշին նման։ Մայրամուտ է, հորիզոնում արևը կլանվեց ծովի կողմից։ Նախ շիկացած լամպի էր նման, ապա թոնիր դարձավ, հետո փոքր, փոքր կրակի մի գունդ, որ լողում է դեպի քեզ, հետո մի բոց և վերջ։ Տիրեց մոխրագույնն ու դեղինը։ Լացս է գալիս, որ ի՞նչ... որ մի օր էլ պիտի թողնել այդ բոլորը և պիտի մեռնել։ Նավի վրա ամեն ինչ հստակ է հիմա։ Ճայեր կան նավի շուրջը, որոնք ճախրում են հանդարտ, մի փոքր թևա-թափում և կարծես սահում են կամ կարող են սահել ան-վե՞րջ, անվախճա՞ն։

Երջանի՞կ ճայեր... թեև մի փոքր հարված երկնային անհուն տարածության մեջ և մտածում եմ... ինչքան քիչ բան է հարկավոր երջանկության համար։

Բաթումից մի հայ մարդ է նստած կողքս, չեմ գիտեր որտեղից որտեղ, թե՝

— Երբ երիտասարդ տղա էի, գնացի ծխերակի տեղ կատակի, տղա...

Ճեյոր արևմտահայերեն է, Տաճկահայաստանից է եկած վաղուց, շատ վաղուց։ Փաստ, որ իր կյանքի փիլիսոփայությունն իսկ հիմնված է սատանայի վրա։ Ծիծաղս է գալիս. Լավ մարդ է, երկար պատմում է իր կյանքի դառնությունները ու ներկայի երջանկության մասին։ Բանների ու ծառների տեր է, Մանկացել է, դիտում է ծովը ու պատմում, ստիպում է լսել։

— Հայրիկ ջան, ես քո կյանքին մատաղ։

— Է՜հեյ...

Ծովն ու երկինքը հագել են լաջվարթ շորեր։ Մտածում եմ Սևանին։ Չէ՞, նույնն են մարդիկ աշխարհի յուրա-քանչյուր անկյունում... Երբ սիրում են, նույնն է սա զույգը, որ համբուրվում է նավի ցռուկին, նույնն են գիշերները յուրաքանչյուր նավահանգստում, նույնն են մարդերը աշխար-հի, երբ խմած են, երբ խմել գիտեն, նույն մտերմությամբ գինովի, նույն եղբայրացումը անծանոթ, օտար մարդու հետ, նույն գեղումները։ Աշխարհի յուրաքանչյուր քարափին նույն ձևով են խփում ալիքները, նույն խելագարեցնող փրփուրներն են գժվում ծովափներին, նույն կիրքով ու սիրով են համբույր-

վում սիրահար զույգերը։ Սև ծովի այս ու այն ափին, նույն-իսկ, նո՞ւյնիսկ հեռավոր ովկիանոսների սահմանագծում։

Մարդիկ տարբերվում են, երբ սկսում են մտածել...

Ես սիրում եմ ճայերին... Նոր աչքերով եմ դիտում կյանքը և զարմանում։ Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն անգամներ նոր աչքերով եմ դիտել կյանքը, ինչքան քիչ բան է հարկավոր երջանիկ լինելու համար։ Տարածության մեջ մի փոքր թևաբախում և սահում ես անկաշկանդ, անհոգ, առանց նույնիսկ նվազագույն ճիգի։ Ինչ-որ դյուրս կարծես արած լինեմ և նորույթյունը սերն է, ծովի առթած, ծովից ներառ անսահման սերը մարդկանց նկատմամբ։ Ահա թե ինչ բան է նորը, նորոգվողը դարեր չարունակել։ Երգում է մի ռուս տղա իր կիթառի խուլ անձայնով, հիմա հեռու, այլ ափերում հավանաբար այլ տղաներ կան՝ թախծոտ երգեր իրենց չարթնե-րին...

Ինչ չա՞վ կլիներ մարդկի երգերն միայն ու քիչ խոսեին...

Չէ՞ որ երբ ծովն է աչքերից մեջ, և երբ երգում են-նույնն են մարդկի բոլոր մայր ցամաքներում։ Ու անհնի, ի՞նչ կուզենայի կյանքում, կասեի՝ ձուլվել, հալվել ծովի հետ, լինել փրփուր ու մեռ գալ աշխարհի բոլոր ափերին։

Չէ՛, ես երիտասարդ չեմ այլևս, կամ գրեթե չեմ, բայց որ լինեմ դղում, ես այն կուսեի կարմիր-կարմիր, սև-սև կուտեր ունեցող, իմ հայրենիքի արևահամ խաղող ձմերուկի անդաղի։ Մատնի ու չորս-չորս կրծմանեն հանդիպող այն բոլոր մարդկանց, ինչպիսին էլ որ լինեին նրանք։ Բայց ինչպիսի՞ն էր արևը, որ կյանքից ծովի կողմից. նախ արևը կարծես արևի էր նման, հետո շիկացած լամպ էր կարծես, ապա թևերը դարձավ, հետո փոքր, փոքր կրակե մի գունդ, որ լողում է դեպի ծով, բայց... չի հասնում։ Հետո մի քաղ, վերջին մի հեք կյանքի խելահեղ սերը և վերջ...

— Լսեցի՞ր, տղա, իջավ աչքդ։

— Է՜խ, հայրիկ, է՜խ...

Ինչու այդպես...

Այսօր հոկեյի մրցման գնացի... Մոսկվայում։ Հոկեյը ո՞ր, ես ուր։ Կյանքումս առաջին անգամ էր։ Մոսկովյան երկու խմբեր էին մարտնչում։ Ես սպասում էի, երբ գոլ էր խփում խաղացողներից մեկը և ափսոսում միաժամանակ պարտվողի հաշվին։ Կարճ ասեմ՝ հետաքրքրություն, բան չհասկացա։ Միայն ուզում էի, որ շատ խփվեին գոլեր։ Հոկ-կեյում երբ գոլ են խփում, ցանցի մոտ վառվում է կար-միր լույսը, և կարմիր լույսը ինձ տալիս էր խաբկանքը Սև ծովում մայր մտնող արևի։ Արևը հեռու կարող էր, այդքան կարող։ Հոկեյը խաղում են ձյան վրա, սառցակալած ձյան վրա։ Ու ասեմ ի՞նչ կուզենայի էլի կյանքում, ես կասեի, ես սիրում եմ, հավատացեք, սիրում եմ աշխարհում գոյու-թյուն ունեցող բոլոր ծովերը. Սև ծովն ու Միջերկրականը, Բալթիկն ու Մարմարան, ամենքին նույնիսկ Խաղաղ օվկիա-նոսն ու Ատլանտյանը։ Բայց ներեցեք ինձ, ես կուզեի հալվել, ձուլվել, Մոսկվայից հեռու մի փոքր, սահմանավոր լճի մեջ, հատկապես այն բանից, որ սիրտս տառապում է անսահմա-նությունների այդքան կարոտից, այո՛, ներեցեք ինձ, ես կու-զեի հալվել ու ձուլվել իմ Հեռու Հեռավոր կապույտ Սևա-նում, կուզենայի խփվել իմ Սևանի կապույտ ժայռերին, լինել նույնիսկ առափնյակ մի քար ափունքին։ Մի ալիք մի որ կարող էր և գոլ և չզրկել ինձ լճի մաքրությունից, կապտավուն հրեշտակներից... Բայց գոլ խփեցին հոկեյում... Ես խելագարի նման ծափահարում եմ արդյունքը։ Ես էլ չգիտեմ ինչո՞ւ, չէ՞ որ, ո՛չ խմբերի մասին պատկերացում ունեմ և ո՛չ էլ գոլ խփողների... Կյանքումս առաջին անգամ եմ հոկ-կեյի մրցման գնացել։

Վառվում է կարմիր արևամուտի լույսը ցանցի մոտ, վառ-վում ու մարում, իմ սիրտն է հալվել Հեռու-Հեռավոր Սևանում, և լույս է դարձել սառցակալած դաշտի ցանցերի հետև։

Երևակայեցեք, հոկեյի մրցումից ես չէի կարող պատ-կերացնել, որ այսքան տարօրինակ, հաճելի հաճույք կարող եմ քաղել...

Մեջտեղն հայտագիրը բոլորը դնում էին խաղալիքներ...
Ես դուրս գալուց գնեցի մի հատ ու մակագրեցի... նրանց

Մոսկովյան աշուն...

Մոսկովյան խորը աշնանային առավոտ, բակում սրսփում են բարդիներն ու ծառերը, որոնք ունեն տարօրինակ տերևներ: Դեղնում են մեկ կանաչ, մեկ արծաթագույն երկինքն ամպել է, մռայլ: Թախծոտ, սիրտ պղկող առավոտ է: Ուզում եմ քայլել փողոցներով, բայց նստել եմ սենյակում մենակ: Ճաշ է ներսում: Բակում հեռու բնակիչի չները են: Պատշգամբներում կապույտ, կանաչ թիթեղյա ծածկերով: Մի շարք պատուհաններում դեռ համառում է էլեկտրական լույսը: Տարօրը, ասում՝ ինձ այնպես է թվում, թե ինչ-որ խմիչքի բույր է: Մոսկովյան այս առավոտ խմիչքն է թափվում մայթերի եզրին ու բակերի մեջ, դեղին, դեղին ինչ-որ խմիչք, որ խշշում է ոտքերի տակ և գլորվում սրտից և հարբեցնում մարդուն: Թե չէ ո՞րտեղից ծառերի տերևները պիտի լինեն մի երեսով արծաթագույն, մի այլ երեսով կանաչ...

Չգիտեմ ինչու, ես Մոսկվայում միշտ ինձ մի տեսակ եմ զգում: Շատ քաղաքներ եմ տեսել, շատ քաղաքների մեջ ապրել, բայց Մոսկվան ուրիշ է. ինչ-որ սրբություն մի բան կա մթնոլորտի մեջ, ինչ-որ առանձնակի խորհուրդ: Երևանը, Փարիզում միշտ ինքս ինձ թեթև եմ զգացել: Զարմում հաճախ սիրտս ծանր է թվացել ինձ: Ինչ-որ մի բան խեղդվել է կոկորդումս, չնչելը դժվարացել ինձ համար: Նյույորքում կյանքն շատ էր, ուզում էիր ազատվել մի բանից, չէիր կարողանում: Աշխարհի այլ քաղաքներում, ի՞նչ խոսք, հաճախ նման եմ զգացել ինքս ինձ, իսկ Մոսկվայում տանն եմ, ես ինքս եմ դարձյալ, բայց ինչ-որ զգացում, արտասովոր մի ներքին ձայն ասում է, որ ասես զգույշ քնեմ մայթերին, պատշգամբների նույնիսկ երկյուղածությամբ խորհրդավոր, պատկառանք ներշնչող մի բան կա օդի մեջ, փողոցներում: Լռություն, արտակարգ մի լռություն է պարուրում ինձ Մոսկվան: Երկյուղածաբար մի հարգանք: Միշտ աշնանն եմ եկել այստեղ և չգիտեմ, զգացել եմ, թե Մոսկվա-

յում ինչ-որ առանձին մի բույր կա նույնիսկ օդում, բայց մանավանդ անտառի մեջ, հյուրանոցներում: Օճառի մի հատուկ բույր, որ Մոսկվային է հատուկ:

Նայում եմ պատշգամբներին. ձմեռային հագուստներ. հաստ բրդյա վերարկուներ կան կախված, հետո սավաններ սպիտա՜կ, սպիտա՜կ, ձյունեղեն քնքշությամբ ու մաքրությամբ: Սավաններ եմ տեսել՝ կախված աշխարհի բազում քաղաքներում, բայց երբ այժմ դիտում եմ այստեղ, ուզում եմ, որ մարդիկ երջանիկ, թեթև քնեն այդ սպիտակությունների վրա, լինեն ազատ: Ուզում եմ, որ ամենուր և ամեն տեղ նրանք լինեն ձյունեղեն սպիտակությամբ:

Սավանների սպիտակությու՜նը...

Հիշում եմ. գնացքում՝ Խարկով-Մոսկվա. մի մարդ էր նստած դեմս: Սիբիրից էր, վերադառնում էր Պոլտավայում հանգստանալուց: Իր հետ իր քառասնի մոտ կինն էր և միակ զավակը, հազիվ վեց-յոթ տարեկան: Կապուտաչյա մի փոքրիկ տղա: Կատակում և երգում էր սիբիրցին, երգում էր լրիվ օրը: Գիշերը կինը փռեց սպիտակ սավանները և քնեցին: Ես վարժ չեմ գնացքում և այն էլ վերևի շարքերում քնելու: Խորհրդածում էի ուշ գիշերին և հանկարծ... մի գիլ կանչ էր, մի մղձավանջային երազ կարծես, տառապանքի անզոր մի ճիչ: Դողահար նայեցի շուրջս: Նա էր, սիբիրցի մարդը. գալարվում էր սպիտակ սավանների վրա, որի կեսը ընկել էր հատակին, փոշիների մեջ ու կեղտոտվել, իսկ կինը հակվել էր վրան և աշխատում էր իր ափով խեղդել անասելի անմարդկային ճիչը... լրիվ զարթնեց նա, բայց հանգստացավ րոպեներ անց: Վագոնում շատերն էին արթնացել և նայում էին ձայնի ուղղությամբ: Կինը շիկնել էր ցավից ու ամոթից, ինչ-որ թաքուն ցավ զգալի էր, որ ճնշում էր նրան, կարծես հանցավոր լիներ ինքն այդ բոլորի մեջ: Փոքրիկը, նա քնած էր անտեղյակ այդ բոլորին, նա հազիվ վեց կամ յոթ տարեկան կլիներ: Քնում էր խորը քնով, սպիտակ սավանների ձյունեղեն քնքշության մեջ:

Առավոտյան պարզվեց ամեն ինչ: Հայրենական Մեծ պատերազմի հետքերն էին, քսան տարիներ անց շարունակվող տակավին...

Սավանների սպիտակությո՜ւնը...

Նայում եմ անթարթ երիտասարդ սիբիրցուն: Չէր խոսում, կորել էր երեկվա ուրախությունը, կինը պատմել էր հավանաբար նրան գիշերվա մասին, և նա կարծես ինչ-որ հանցավոր լիներ, ամաչում էր իր հասարակությանը պատճառած ակամա անախորժության համար: Նա այլևս երեկվա մարդը չէր, պարզվել էր գաղտնիքը: Նա հիվանդ էր, խոցված մարդ:

Նայում եմ բոլոր սավաններին, ուզում եմ, որ մարդիկ երջանիկ լինեն, ա՜խ, ինչպես եմ ուզում:

Թափառում եմ Մոսկվայում, թափառում եմ փողոցներով, աշուն է: Բակերում փոքրիկ տղաներ ու աղջիկներ են, նման այն չեկլիկ տղային, որի հայրը տառապում էր գնացքում: Շուրջս ծառեր են, ծառեր փայլուն տերևներով, մի երեսով արծաթագույն, մյուս երեսով՝ կանաչ...

Առանձինն չեմ, և նա է կողքիս... Քայլում ենք ու չենք խոսում:

Երանելի օրեր հիշեցի, որ մի ընկեր ունեի Փարսամ, պատանության մի ընկեր, քայլում էինք նրա հետ դաշտերով ու մագլցում լեռները: Քայլում էինք ժամեր ու ոչ մի բառ չէինք փոխանակում: Պատահում էր, որ մեկ-մեկ նայում էինք իրար և հասկանում ամեն ինչ: Հետո երեկոյան, բաժանման պահին.

— Լա՞վ էր, չէ,— հարց էր տալիս նա:

— Հոյակա՜պ,— պատասխանում էի ես:

Ինձ այնպես էր թվում, թե մենք զրուցել ենք ժամերով, վիճել ու վիճելուց էլ ազատվել: Հաճախ և պատահում էր, որ իմ աչքերում կամ նրա արցունքներ էին երևում և լռում էինք, սեղմվում իրար: Ինչո՞ւ եմ հիշում այդ բոլորը, չէ՞ որ ընկերս օտարության քաղաքներում է, հեռո՜ւ-հեռո՜ւ երկրներում, որ կարծես ինչ-որ մի բան խեղդում է կոկորդը ու ցնցելը պղտորացնում մարդու համար: Ինչո՞ւ եմ հիշում այդ բոլորը:

— Տես, ասում եմ ես նրան,— երեկվա քեզ նշված հայտագրի մեջ այսօրվա համար նախատեսված նոր համերգի մասին չկա՞:

— Մոռացա՞ր,— պատասխանում է,— այս գիշերվա համար այնքան թանկ գնված տոմս ունենք:

— Ո՞րտեղից...

— Կարապի լճի համար, Կրեմլի համագումարների պալատում:

Ի՜նչ կասեք, մարդկային սիրտը կարո՞ղ է տանել այսքան ապրումներից հետո, մի անգամ էլ «Կարապի լճի» դիտելու և այն էլ... Կրեմլի համագումարների պալատում:

Չէ՛, լավ պայմանների համար անհամեմատ կարևորություններ ունի մարդկային սիրտը, բայց ասացե՛ք... ասացեք խնդրում եմ որոշ մարդկանց, որ ինչ-որ մեծ ապրումների և նույնիսկ, փոքր, փոքր, աննշան մանրուքների համար չարժե պղտորել կյանքում սեր ու երջանկություն փնտրող մարդկանց հոգիները: Ասացե՛ք նրանց, թող չարչարանքն սպիտակ սավանների ձյունեղեն բերկրությունը թողնեն, որ ծառերը սրաֆան աշնան և ձմեռների, փողոցներում թափված տերևների խշշոցից մարդիկ հմայվածան գան կյանքի քաղցրությունը: Չե՞ն խմանում մարդիկ, որ անհամեմատ բեռնվածության տանել կարողացող մարդկային հոգին չի կարող տանել նույնիսկ աննշան մի մաղձը, աննշան ու անշահ չար ծաղրանքը, երբ սիրում է կյանքը, սիրում է այնքա՜ն:

Վերջարանի փոխարեն

Զարմացած մարդիկ փափառ են հաճախ,— ժամն է դալիս իր ինքնակենսագրությունը պատմելով, արդյոք անհրաժեշտ չունի նա գրականության համար: Չեմ ժխտում, ինձ մոտ հաճախ է պատահում այդպես, բայց ի՞նչ անել, երբ ես ընդերքով եմ կապված կյանքին, երբ ես քայլում եմ առօրյային մերված: Ես չեմ գրում իմ ինքնակենսագրությունը: Կյանքն է ստիպում ինձ գրել այն: Ես յուրօրինակ ինքնակենսագրող եմ և լավ չի լինի ինձ համար և իմ գրականության, երբ դադարեն իմ ինքնակենսագրական էջերը: Առանց ապրելու կյանքում, առանց վերածնվելու իր իսկ մոխիրներից, էլ ի՞նչ գրականության մասին է խոսքը, պետք այրվել կյանքում, թեկուզ այրվելով կարճվի կյանքը: Ապրելուց հետո, պետք ապրել այդպես...

ԽՈՀԵՐ ՄԱՐԴՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տերյանական տխուր եղանակ է, օդում՝ հակասություն. Գարուն է իբր թե, բայց ջերմաստիճանը մոտեցել է զերոյին, սրտիս մեջ արևի կարոտ կա, բայց հաճույք եմ զգում մաքրող անձրևից։ Ընկերս, որի հետ ուզում էի փոքր-ինչ խմել, լուռ քայլում է ինձ հետ, ասենք երկուսիս տրամադրությունն էլ լավ չէ. թեպետ առանձին պատճառ չկա լավ կամ վատ լինելու։

— Գիշերները,— պատմում է ընկերս,— ես հաճախ չեմ քնում և մտքիս մեջ բանաստեղծություններ եմ մշակում, բայց երբեք չեմ մտածել թղթին հանձնել այդ բոլորը։ Երբեմն լինում է, անցնում են ժամերը, նույնիսկ ծագում է առավոտյան լույսը և ես տարված եմ բանաստեղծություններ գրելով...

— Իսկ ինչո՞ւ չես գրի առնում...

— Հիմար բաներ են, այնքան լավ ու մեծ բանաստեղծների կողքին ի՞նչ նոր բան պիտի ասեմ ես...

— Թե այդպես է, ուրեմն ինչո՞ւ այդ բոլորը։

— Ինձ համար, սիրելիս, իմ մեջ իմ սիրած կյանքի գոյության փաստի համար...

Ընկերս լավ, բարձր ճաշակ ունի պոեզիայի մասին, ռուս գրականությունից հայերեն և հայերենից ռուսերենի իր կատարած թարգմանությունները վկայում են լավ բանաստեղծը իր մեջ, մնաց, որ ժամանակին ինքն էլ է գրել և բավականին հաջող, հետո անհատի պաշտամունքի ծանր

գործերից է, տասից ավելի տարիներ հեռու է ապրել իր հայրենիքից, մնից: Տառապած, կոփված հասուն տղամարդ է, հիսունի սեմից արդեն անց: Մտածում եմ իր վերջին խոսքերի վրա, մտածում, և մթագնում է հոգիս: Երբ նոր բան չես գրում, մի անասելի վախ պատում է նույնիսկ ապրելու անձից, ծանրանում է հոգին, միտքդ են գալիս կյանքում արած սխալները, գործած մեղքերը, պարտազանցությունները և փոքրանում ես ինքդ քո աչքին: Եթե մի անգամ էլ աշխարհ գալու լինեի, չէի ուզի գրող լինել, եթե ասենք Շեքսպիր պիտի չլինեի, իսկ Շեքսպիրից, Դոստոևսկուց, Տոլստոյից հետո մի քիչ ծիծաղելի է, անշուշտ, գրող եմ ասելը, մանավանդ երբ տերյանական տխուր եղանակ է և օդը՝ հակասություններով լի...

— Չիմե՞նք մի-մի բաժակ...

— Խմենք,— պատասխանում է,— բայց գիտե՞ս ինչ, մի նոր ձևով:

— Ինչպե՞ս...

— Այսինքն, փոխանակ բաժակները իրար խփելու, մեղմիկ մոտենանք իրար և մեր գլուխները խփենք մեկմեկու:

Ես ծիծաղում եմ. բա՞ն ասաց: Բայց տարօրինակ կերպով հաճելի ու գրավիչ է թվում ինձ նրա առաջարկը:

— Հետաքրքիր կլինի,— շարունակում է,— եթե մեզ նկատեն մարդիկ և նայեն թե ի՞նչ ենք անում...

Իսկապես հետաքրքիր կլինի. նա հիսունն անց է, ես քառասունի մոտ, ընտանիքի, զավակների տեր, գրքերի հեղինակ և խմելիս, հրապարակով մոտենում ես և գլուխդ խփում ընկերոջդ գլխին: Մի տարօրինակ հաճույք է պատճառում այդ նոր հնարանքը ինձ.

— Թե ոչ,— ասում է,— խմելն ի՞նչ իմաստ ունի... բոլոր խմողներն էլ բաժակները խփում են իրար:

Հետո մենք լուռ շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Եվ ես մտածում եմ նմանօրինակ նորությունների մասին:

Ասենք, իմ առջևից գնացող այս պատկառելի մարդու քայլվածքը ինչո՞ւ է այդքան լուրջ, ինչո՞ւ նա այդքան հանդարտ, խոհուն ու ասես ծանր բնավորություն ունի: Նա, հավանաբար, հիմնարկում չի ծիծաղի իր ստորադասների մոտ.

նրանց առօրյան թեթևացնող մի խոսք չի ասի, թեպետ կա-րող է և պար գալ տան մեջ իր կնոջ ծամածռությունների առաջ։ Ի՞նչ կլինի, եթե, ասենք, ես հիմա հանկարծ բռնեմ նրա անճաշակ գլխարկի երկու ծայրերից և իջեցնեմ ականջ-ներին, այնպես, որ ծածկվեն և՛ նրա ականջները, և՛ աչ-քերը... Ի՞նչ կստացվի, խեղճս, ի՞նչ արդյունք կտա իմ չափազանց պարզ, մանկական այդ քաղձանքը։ Անշուշտ դա կլինի մաքուր խուլիգանություն և ես կարող եմ ինքս ինձ գտնել միլիցիայում, հասարակական կարգը խանգարելու արդարացի ամբաստանությամբ․ ինձ կտան ընկերական դատարանի և զայրացած ծիծաղների տակ ես կստանամ իմ պատիժը. Թեպետ եթե այդ արարքս հայտնի լինի իր ստորադասներից շատե-րին, նրանք կծիծաղեն կուշտ ու կուռ...

Ես սկսում եմ ծիծաղել։

— Ինչո՞ւ ես խնդում,— ասում է ընկերս,— առաջար-կի՞ս համար. բայց գիտես,— շարունակում է,— հիսունն անցել եմ արդեն, բայց իմ միջի երեխան միշտ, միշտ խան-գարում է ինձ։ Կյանքի այսքան բեռնվածությունից, դառնու-թյուններից հետո նույնիսկ իմ միջի երեխան... միշտ խան-գարում է ինձ. հաճախ ես սկսում խելքը գլխին մի գործ անել և հանկարծ. այդ անտանելի, այդ անզգայի երեխան...

— Մինչդեռ,— ասում եմ ես,— նա լուրջ, խոհուն ու ծանր մարդ է...

Ո՞վ։

— Նա,— և ցույց եմ տալիս առաջից գնացող մար-դուն։— Նրա միջից երեխան վաղուց է հեռացել։

Մենք բաժակները բարձրացնելիս դիտում ենք շրջապա-տը, հետո մեղմիվ մոտենում իրար և վստահ, թե մեզ դար-պասող չկա, խփում ենք մեր գլուխները մեկ-մեկու. Բաժան-վելիս իմ խոնավ աչքերի միջից արցունքներ եմ նշմարում նրա աչքերում...

* * *

Մի ընկերուհի ունեմ, Ազնիվ Արարյանը, ճանաչում եմ Ջուլֆայից, այժմ նա սփյուռքահայ առաջին ուսանողուհին է մանկավարժականում։ Մենք վերջերս երեք ընկերներով հյու-

բաժրեցինք նրան։ Ընկերներիցս մեկը՝ Գրիշա Գրիգորյանը, Լենինականի Ղուկասյանի շրջանի Թազնալի գյուղից է, հեռակայում է ինձ հետ միասին Հայկական պետական հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի լեզվագրական ֆակուլտետում, նա էլ էր մեզ հետ։ Երեկոյան Գրիշան ընկերացավ Աղնիքին հանրակացարան տանելու համար։ Մենք ուրախ բաժանվեցինք իրարից։

Առավոտյան վաղ զարկին մեր տան դուռը. Գրիշան էր։

— Սիրելի՛ս,— ասաց,— ես մեկնում եմ այսօր, բայց եկել եմ, որ քեզ մի հուզիչ նյութ հաղորդեմ, անպայման մի պատմվածք կգրես և կհիշես ինձ էլ…

— Ասա,— խնդրեցի ես։

— Գիտե՞ս, որ Աղնիքը մի պատիվ ունի Հայկյոսում։

— Գիտեմ։

— Ուրեմն այդ պատիվը, անցյալ ամառ, երբ Աղնիքը սփյուռքահայ ընկերներին բերել էր հայրենիք, խնդրել է, որ վերադարձին իրեն՝ ծերունին, միայն մի բուռ հաց ու մի ափ հող բերի հայրենիքից…

— Հետո՞,— ընդհատեցի ես։

— Հետո Աղնիքը մտածում է տանել հացը, կամ մտածում է թե մինչև տեղ հասցնի կչորանա և Սաղկաձորից հետո է վերցնում մի բուռի տեղ մի փոքրիկ տոպրակ հող միայն։ Հին երգ է, հին պատմություն, ինձ վաղուց ծանոթ. ես էլ երբ 1957-ին եկել եմ հայրենիք և վերադարձել, մի շոշափելի քանակ հող եմ տարել հետս Օշականից և բաժանել շատերին։ Ու լսացի, անշուշտ, այդ բոլորը, միայն հարցրեցի.

— Հետո՞.

— Հետո, պապիկը դառնալով, որ իր թոռնիկը մոտեցել է հացը. հողը առնում է ափի մեջ, բռնում աչքերին և մոտեցնում դնում բերանը։ Նա զանազան ծամում է և ուտում հողը, հասկանու՞մ ես, պապիկը լափ ուտում է հողը՝ մոռացված հացի ու անհագ կարոտի տեղակ…

Լցվել էին Գրիշայի աչքերը։ Ես շարունակում եմ լսել անտարբեր։

— Ես խոստացա Աղնիքին մեր շրջանային թերթերում մի բան գրել այդ մասին, բայց անշուշտ դու ավելի լավ

կանես այդ բանը։ Ինձ մեկնելուց առաջ հաղորդելու քեզ, կգրե՞ս...

— Տեսնենք...

— Ի՞նչ ասել է տեսնենք...

— Նման բաներ շատ եմ գրել։

— Բայց սա ուրիշ է, սիրելիս, չե՞ս զգում, պատկերը հացի տեղակ հող է ուտում։

— Կաշխատեմ, թե որ կարենամ։

— Եթե ուզես անպայման կստացվի, բայց տեսնում եմ անտարբեր ես։

— Անտարբեր չեմ։

Գրիշան հանկարծ վեր կացավ տեղից ու մեկնեց ձեռ՝ թե.

— Գրիշա...

— Հիմա գալիս եմ։

Եվ եկավ, ձեռքում մի շիշ օղի...

— Սա ի՞նչ է, առավոտ կանուխ։

— Թուքս ցամաքում է կոկորդումս, երբ հիշում եմ պատկերին, հողը ուտել հանդարտորեն, ափ-ափ... բայց դու բոլորովին չհուզվեցիր։

Ես լուռ լցնում եմ բաժակները.

— Եկեք, Գրիշա,— ասում եմ,— եկեք խմենք Աղասիի պատկերի կենացը, բայց ոչ սովորական ձևով, գե, ահա այսպես, և մոտեցնում եմ գլուխս իրենին...

Ինքն ապշած նայում է ինձ։

— Հետո՞։

— Այսինքն փոխանակ բաժակները իրար խփելու, մեկ-մեկ մոտենանք իրար և մեր գլուխները խփենք մեկ-մեկու։

Մոտեցնում է գլուխը և ուժով թափ տալիս իմինին, անակնկալ ցավը ուշքի է բերում ինձ. մինչ նա, զգաստացած իր պատճառած ցավից, ուզում է արդարանալ...

— Անխելք ես,— ասում է,— այսօր անխելք ես, ների՛ր ինձ. երեկոյան, ես չեմ քնել լավ գիշերը, դու ինձ ձեռ ես առնում... Դե, ես գնացի, տոմս եմ վերցրել ավտոբուսի համար, գնացի,— ու դառնացած հեռանում է Գրիշան...

Ես պատմվածքը չգրեցի, և չեմ էլ կարող գրել, մինչև

չի հաջողվում գրել այդ մասին։ Ես չեմ կարող լռանալ, այդքան լռությունը չի կարողանում տանել իմ սիրտը։ Կարոտի ու պանդխտության դառնության բոլոր երանգները տարած ու տեսած իմ սրտի համար բաժակը խփելով լուրջ կենաց խմելը այնքա՜ն շատ է ինձ համար, սիրելի Գրիշա, իմ անուշ լենինականցի ընկեր, Բաղնալի գյուղից։

Հետևյալ օրը բանաստեղծ ընկերս զարմանքով նայեց իմ ճակատին։

— Երեկ լավ քեֆ ես արել, երևում է,— ասաց մեղմ։

Մենք կոտորվեցինք ծիծաղից։

Է՜հ, շատ բաներ շուռ են եկել մեր կյանքում, ուզում ես լաց լինել, ծիծաղում ես ամբողջ հոգով, երբ կոտորվում ես ծիծաղից, ո՞վ կասի թե լաց ես լինում սրտի խորքից։

⁂

— Ախր, դու լավ տղա ես,— ասացի ընկերոջս,— և գիտես, կյանքում ամենալավը մարդու ընկերն է, ընկեր մարդը, դա կնոջից էլ, զավակից էլ թանկ է…

— Ես չեմ հավատում ընկերոջ,— ասաց մեղմ,— ես հուսախաբվել եմ այդ բոլոր պատմություններից…

— Բայց ինչո՞ւ։

— Մի ժամանակ,— սկսեց պատմել,— մի շատ լավ ընկեր ունեի, տարիների փորձառության բովից անցած մի ընկեր։ Մենք նրա հետ խմում էինք, կիսում մեր ցավերն ու տառապանքները, նա իմ տանն էր միշտ, ես՝ իր տանը։ Է՜հ, վատ օրեր էին, մի քիչ կորցրել էի ես ինքս ինձ, խմում էի և կինս զզվում էր իմ վիճակից, խռովում, բարկանում, աշխատում ի գին ամեն ինչի ետ պահել ինձ այդ կործանարար փորձությունից, բան դուրս չէր գալիս։ Վերջիվերջո որոշեց գնալ իմ ընկերոջ մոտ և ասել, համոզել նրան, որ գոնե ետ կկանգնեցնի ինձ այդ մոլությունից։ Չէ՞ որ ես նրան կարող էի լսել…

— Հասկացա,— ընդմիջեցի նրան։

— Ի՞նչ հասկացար։

— Կինդ գնացել է և սակայն… Է՜հ, այսինքն, հավանաբար…

— Ինչ հավանաբար։

Ես չուզեցի շարունակել։

— Պատմի,— ասաց։

— Դե ինչ պատմեմ, սիրելիս, գնացել և հավանաբար սառցվել է այլ բան.

— Ճիշտ է,— ասաց տխուր,— ես այդ բոլորը շատ ուշ լսեցի։ Երբ ամիսներ հետո էլի գովում էի նրան, կինս ասաց, թե ես իզուր եմ այդ կարծիքին, նա այդ մարդը չի, նա մարդ չի առհասարակ։ Եվ ես այլևս չեմ հավատում ո՛չ մարդուն և ո՛չ էլ ընկերությանը...

Հանկարծ մեզ կանգնեցրեց ինձ անծանոթ մի մարդ, բարևեց ընկերոջս, և սկսեց միասին քայլել մեզ հետ։ Նա մեղմիվ թե՝

— Սիրելիս, լավ կլինի ճանապարհես այդ մարդուն։ Ձեր խոսում ենք, դրուցում, հիմա էլ խմելու ենք։ Ինչո՞ւ մի օր էլ ազատ չլինենք մենք մեզ հետ, հասկացրու, և գնանք։

— Հենց էս րոպեիս,— ծիծաղեց ընկերս և դառնալով ընկերոջը՝

— Վատ կացության մեջ եմ,— շարունակեց տխուր շեշտով,— ախր մի հիսուն ռուբլու կարիք ունեմ, հիսուն ռուբլին ի՞նչ է որ, բայց ենթադր տես, որ չենք կարողանում ճարել, հո դու մի բան չէի՞ր կարողանում անել...

Ես շշմած նայում եմ ընկերոջս, չէ, վատ խաղ է սարքում, ի՞նչ կարիք կա այդպիսի կոշմնալի համփաներին, առա միանգամից, թե երկուսով ենք գնում և վերջ։ Կանգնեցինք երեքով. նա, որից ուզում էինք պոկվել, կանգնել է լուռ և.

— Ո՞ւր եք գնում,— հարց է տալիս մեզ.

Ընկերս թե՝

— Ուզում էինք մի տեղ գնալ և խմել մի քիչ, բայց փող չունենք։

Սա էլ մի ուրիշ սուտ, որ ավելի է շփոթեցնում ինձ. չէ՞ որ ավելորդ են այս բոլորը.

— Գնացեք անկյունի կաֆեն, ես մի տաս րոպեից կգամ,— և բաժանվեց։

— Ահա,— ասաց ինձ ընկերս,— պոկվելու լավագույն

ձեր, և ես քեզ վստահեցնում եմ, նա չի՛ գալու, ես իմ կյանքով եմ վստահեցնում քեզ, իմ տարիների փորձառությամբ։ Ուզո՞ւմ ես մի մարդու փորձել, ամենից առաջ խոսիր փողի մասին։ Իսկ դու դեռ ինձ խոսում ես ընկերությա՞ն և ընկերոջ մասին... Ի՞նչ կասես։

— Ախր,— ասացի ես,— բայց այդ մարդու հետ իմ մտերմությունը ի՞նչ աստիճանի է։

— Սովորական, մեկ-մեկ զրուցում ենք, նստում, հիմարի մեկն է։

Մենք քայլեցինք դեպի սրճարանը։

— Մտնե՞նք։

— Մտնենք,— ասաց ընկերս։

— Թե որ գա։

— Նախ նա չի գալու, իսկ երկրորդ, ես քեզ կյանքում փաստած կլինեմ մի ճշմարտություն։

— Բայց դու իրավունք չունես այդպես խոսելու, հանդիպում ես մի մարդու և միանգամից նրան վատ կարծության ես մատնում։ Նա ինչո՞վ է հանցավոր, եթե ասենք այդքան փող չունի...

— Ուրեմն թող ասեր իրականությունը։

— Այն ժամանակ էլ պիտի պնդեիր, թե տեսա՞ր հիսուն ռուբլին ինչ էր, որ մերժեց, մինչդեռ, որ հիսուն ռուբլին մի բան է ներկայացնում, չէ՞...

Մենք նստել ենք սրճարանում, զրուցում ենք. անցել է ժամը և անցնում են րոպեները, մարդը չկա ու չկա։ Բայց մեկ էլ՝ եկավ քրտնած և հևալով.—

— Ախր,— ասում է շփոթված, ես միշտ սև օրվա համար դրամարանի գզրոցի մեջ այդքան փող պահում եմ, և գաղտնի կնոջիցս։ Մոռացել էի տեղը, թափ եմ տալիս էլ Բալզակի հատորները, էլ Րաֆֆու տասհատորյակը, չկա ու չկա. վերջում գտա մի հին հավաքածուից։ Ներեցեք, ձեզ շատ սպասեցրի, չէ՞...

Ես նայում եմ ընկերոջս, նա աչքերը խոնարհել է ցած, չի նայում իմ կողմը։ Ես անհարկի հասել եմ ինձ անծանոթ մարդու դեմքին տարօրինակ, բայց սրտիս մի ժպիտ

շրթունքից. Նա երկարել է կանաչ հնաոճ ռուբլիանոցը և սպասում է, որ վերցնի ընկերս.

— Վերցրու,— ասում եմ կամաց,— անհարմար է...

Ինձ անծանոթ մարդը մեղմիվ ռուբլիանոցը սահեցնում է նրա գրպանը և ուրախ դառնում է ինձ.

— Ի՞նչ կխմեք։

— Սուրճ,— պատասխանում է հանկարծ ընկերս,— միայն սուրճ։

— Միայն սուրճով չի լինի, մի չոր կոնյակ, մի՛ քաշվեք, ես փող ունեմ։

— Ոչ,— կրկնում է ընկերս,— գինին այլայլում է,— ինձ չի կարելի, կնոջս խոսք եմ տվել և առհասարակ չեմ էլ ուզում խմել, խմիչքն ի՞նչ բան է, որ...

Մարդը շվարած նայում է մեզ.

— Բայց,— ասում է,— չէ՞ որ ասացիք, թե խմել էիք ուզում և փող չունեք։ Հետո, հանկարծ կարծես ինչ-որ գլխի է ընկնում և նայում ժամացույցին,— վա՜յ,— շարունակում է,— մոռացա ես էլ մի ժամադրություն ունեի... լավ, ոչինչ. դուք խմեք ձեր սուրճը, ես գնացի, կներեք ինձ։ Կանգնում է ոտքի, մեկնելիս մեղմիվ աչք է քթթում, թե՝ ոչինչ, դուք ինչ-որ գործեր ունեք, ես չխանգարեմ, և հեռանում է արագ ու կորչում մթության մեջ...

Իսկ ես մտածում եմ, մտածում, դուրս կգալուց, մտածում եմ տխուր բաների մասին... Աշխարհում ցավով ու վշտով ապրելը, դառնացած ապրելը լավ բան չի, բայց առանց ցավի ու վշտի, առանց դառնության ապրելն էլ բանի նման չի, իսկի բանի նման չի...

Հաջորդ օրը ուրախ գնացի ընկերոջս մոտ։ Արթնացել էր իմ էլ ամիջի երեխան։ Տեսա թե չէ, ասացի.

— Խմենք գլուխ-գլխի։

Ինքը թե՝

— Խնդրում եմ լուրջ լինես, ընկեր, ամեն բանի չի կարելի կատակել, լսեցիր վերջերս։

Ա՜յ, ինչ մարդ ես դու...

ՀԱՅՈՑ ԹԱՂԸ

Ջո՛ն գրոցս Եղբայրներին, որը հազիվ յոթ տարեկան էր, երբ անցավ անապատի ավազներով, իր վեց տարեկան եղբոր՝ Մինասի հետ: Ի՞նչ նրանց հարազատը, լսեցի այդ բոլորը շատ ուշ, ես ուշ ծնվեցի և այդպես էլ ինձ համար իմ պապս ու եղբոր ճակատագրերը մնացին անհայտ... Հայրս, սառած են՝ սիրտս մի թաղ ունեք ձեռն սրտի վրա...

Գեղամ Սևան

Ջե՛, տարօրինակ չէ, ես դարձել եմ Թուրքական բանակի պահեստի ենթասպա և գնում եմ Դարդանել... Անկարայում, զինվորական ուսումնարանից, երբ հազար թուրքերի մեջ հազիվ մի տասը հայեր այդպիսի կոչում ստացանք: Եվ սա պատահում է երկար տարիների ընդհատումից հետո, առաջին անգամ: Հույս չունեինք բնավ: Ուշ ամիս է, դասավանդման ամբողջ ժամանակաշրջանում տատանվում էինք, թե արդյոք մի բան չի՞ պատահի մեզ հետ: Երևակայեցեք չպատահեց:

Թեպետ պարտավորիչ զինվորական ծառայություն էր, բայց որպես համալսարանականների, օրենքի սահմաններում խրախուսվում էր տրվում մեզ պահեստի ենթասպա լինելու:

Այդ օրենքը գրքում կար վաղուց, բայց ո՞վ էր նկատի ունենում: Մեզանից նախորդ սերունդները նույնիսկ չէին խորհում այդ մասին: Հասավ զինվորական տարիքդ, շալակում էիր սպիտակ տոպրակդ, սափրում գլուխդ և գնում բանակ: Ինչքա՞ն էիր մնալու, այդ էլ «աստծու» գործն էր. երե՞ք տարի, երկուսի՞, թե՞ չորս... Բայց ամեն ինչ փոխվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Սովետական բանակի հաղթանակով Կասկածելի տարր նկատվող հայերը և առհասարակ փոքրամասնությունները դարձան լիիրավ քաղաքացիներ: Այժմ ես լիիրավ քաղաքացի եմ, այսինքն առաջվա նման պիտի վճարեմ իմ ուղղակի և անուղղակի տուրքերը պետությանը, պիտի կռվեմ տեղի-անտեղի գյավուր, և երբ բանակ գնամ, որպես համալսարանականի,

որոշ ժամանակաշրջանից հետո, իրավունք ունենում սպայի ուսադիր կրելու։ Նախապես զենք էլ չէին տալիս իմ զորակից-ներին, այլ բահ ու բրիչով երեքից-չորս տարի ճամփա էին սարքում, ձրի աշխատում հանքահորերում և եթե ողջ մնային, փառք տալիս ալլահին։ Հակառակ այն բանին, որ անձնագրում ազգության դիմաց գրված էր թուրք, իսկ թե ես, օրինակ, ի՞նչ կրոնի հետևորդ էի, մահմեդակա՞ն թե քրիստոնյա, այդ մասին ոչինչ չկար նշված անձնագրիս մեջ։

Կրո՞նը... գրվում էր անձնագրում, և դիմացը պատաս-խան սյունակում լրացվում՝ հայ։

Այդ այդպես էր Թուրքիայում իմ ծնած ժամանակ՝ 1926-ից... մինչև 1949-ը, այդպես է և հիմա 1965-ին։ Բայց թե հարց տային՝ ի՞նչ է իմ կրոնը, ես անմիջապես պատաս-խանում էի՝ քրիստոնյա։ Չէի կարող ասել, թե մահմեդական եմ, իսկ քրիստոնյա չեմ ասելը, մի տեսակ անպատեհ էր, որովհետև այդ կարող էր նշանակել, թե անկրոն եմ։ Հո վերջիվերջո բուդդայական չէի՞ կարող լինել։ Իսկ անկրոն լինել նշանակում էր, այո, նշանակում էր, ոտով գլխով ընկնել փորձանքի մեջ։ Անկրոն ես, ուրեմն կոմունիստ ես։ Իսկ կոմունիստ լինել, նշանակում էր բանակի շարքերից ուղիղ գնալ... արտաքսավայր։ Անկարայում նույնիսկ ֆաշիստ փաշաների տղաները պարտավոր էին ապացուցել, որ իրենք կոմունիստներ չեն։ Իսկ ինչպե՞ս էինք ապացուցում այդ մեկը, առանց բացառության բոլորս։ Նախ որևէ մեկը մեզա-նից բեխ չէր թողնում, հետո ազգային քայլերգից կամ զինվորական հայտնի մարշերից այլ որևէ մարտական երաժշտություն հիշեցնող նույնիսկ խաղ չէինք թողնում մեր շրթներից։ Ասում էին, ինչ-որ «Ինտերնացիոնալ» խորագրով քայլերգ կա, և որևէ անծանոթ երաժշտություն, կարող էր նկատվել... Ինտերնացիոնալ։ Հակառակ այն փաստին, որ մեզանից և ոչ մեկը նվազագույն գաղափարն իսկ չուներ այդ երգի մասին։ Տակավին լիաթոք բղավում էինք ռասադ օյո և լրիվ օրը մեր զինվորական հաստ կոշիկների ներբանները դոփում գետնին։ Այդ բոլորի մեջ մի փոքր դանդաղություն կարող էր շղաշնացնել վերադասը, և պատրաստ էր ահավոր տարափը... Հո դու կոմունիստ չե՞ս... Եվ եթե դեթ մի ան-

գամ քո հայցին ասվեց՝ նման աճարկու բան, դե եկ ու ապրիր դուրս եկ։ Փաշայի, մինիստրների տղաները սարսափում էին այդ ամենից, որ մնաց մեզ... «կիլիկաշ» քաղաքացիները։ Երևակայեցեք նույնիսկ Սև ծովի ափերից եկած տրապիզոնցի տղաները կտրում և արմատից ածիլում էին իրենց բեխերը, բեխը որքան էլ լիներ առնականության նշան, բանակում նկատվում էր կոմունիստական։ Ի՞նչ որոնգի՞ց էր գալիս այդ, ես իմացա հետագայում. դա այդ օրերին Ստալինի բեխերի սարսափն էր, մինչև... Անկարայի ազակից աստմենարանը հասած։

Միայն մի հայ տղայի չհաջողվեց մեզ հետ լինել, նրան հախողեցին բնություններից և այլ «ձախողածների» հետ տարին... պրորպավայր։ Նա «կոմունիստ» դուրս եկավ։ Մի անգամ Պոլիս յողայիններին նամակ էր ուղարկել և իր հարազատ մորը դանդատվել էր բանակում տիրող «անհանդատական» պայմաններից։

Հետագայում ես հասկացա, որ այդ բոլորը կատակերգություններ էին, մեր մեջ կոմունիստներ, իսկական կոմունիստներ լինել չէին կարող։ Նրանք Թուրքիայում, Պոլսում, Սամսունյան խանի զնդաններում էին, Անատոլիայի պարապապատ խուլ բանտերում և կամ լավագույն պարագային խոր, խոր ընդհատակում։

Եվ երբ մի օր հնչեց ահազանգը և մեզ բոլորիս հավաքեցին ընդարձակ մի սրահում, այն էլ գիշերային ուշ ժամերին և ընթերցեցին կենտրոնական շտաբից ուղարկված գաղտնի հրամանը, ես թեթևս վախով, բայց շատ ճիշտ ծիծաղեցի։ Հրամանում ասված էր. «Զգուշացեք կոմունիստներից, նրանք սիրիական սահմաններից մտել են գործել մեր անմեղ երկիրը, ճանաչեցեք նրանց և հանձնեցեք իշխանություններին։ Արտաքին նշանները՝ դիմագծի վրա հաստ բեխ և շրթներին ...«Ինտերնացիոնալ»»։

Միայն Տրապիզոնից եկած մի տղա մեղմ շշնջաց... «Զավակս, մեր Տրապիզոնում բոլորը կոմունիստներ են»։ — Բայց նա ասաց շատ մեղմ, հազիվ լսելի։ Արհեստանոցում նա խիզախ տղա էր...

Հիմա տեսնում եք, թե «տարօրինակ չէ», որ ես գործել

եմ Թուրքական բանակի պահեստի նեֆերպա և գնում եմ Դարդանել... Այստեղ պիտի ասել, արդարությունը լրիվ գործադրվեց: Մեր նշանակումները կատարվեցին անաչառ կերպով: Յուրաքանչյուրս շարքով մոտենում էինք ամբիոնում թուրքական դրոշով ծածկված ու նրա վրա զետեղված տուփերին, ու դուրս քաշում նշանակման մեր թուղթը: Օրինակ՝ իմ առաջից անցնող տղան քաշեց և կարդաց բարձրաձայն՝ Էրզրում: Իմ սրտից անցավ անասելի մի դող: Ես մոտեցա և... կարդացի Էզինե: Չէի իմանում, թե որտեղ էր գտանվում ինձ անծանոթ այդ քաղաքը... Ետևիցս լսեցի... Սարըղամիշ:

Գնում եմ հսկա քարտեզի մոտ և փնտրում: Ուշադրությունս կենտրոնացել է արևելյան նահանգների վրա՝ Էրզրում, Սարըղամիշ, Էզինե... Իսկ իմ Էզինեն մաձ ձախ արևելքում: Ես ընկել եմ արևմուտք, Դարդանելից բավականին ներս, ինչ-որ խուլ մի անկյուն: Դե, ինչ անել, գնա՛ մոտ կլինեմ ծննդավայրիս: Թեպետ պիտի ասել, Պոլսից, իմ նստած շոգենավով մինչև Դարդանել հասնելը տևեց քսանչորս ժամից ավելի: Հակառակ դարձում, հեղձուցիչ շոգ էր նավի խցիկում, որ չորս հոգիանոց տեղում լցվել էինք տասով:

Ինչպես Անատոլիայի բոլոր քաղաքները, այստեղ Դարդանելում էլ, ինչ-որ խոր թախիծ ու տխրություն կար: Կրպակներ՝ խոնավ ու խճողված, ամենուր տիրող մի հոտ և թշվառություն: Հետո՝ գինետներ, հյուրանոցներ մութ ու յուղոտ և սևազգեստ կանայք: Էշեր ճանապարհների վրա, ջան ոտնոց և հսկա մի պատմություն անցյալի: Դարդանել... անցմ ներքևից այն կողմ՝ բացվող հեռանկար, սար հարթ-դաշտերի կարոտ, բանտարկված լինելու անհուն տառապանք: Մի ինչ-որ զինվոր բարևեց ինձ: Մոտեցել էր, ես ննջացրա-եմ, ուսերիս փայլում է դեղին, փոքր երկաթյա գծիկը. Մի-մի հատ յուրաքանչյուր ուսիս: Մի զգուշացու հարց եմ տալիս:

— Ինչքա՞ն ժամանակ է հարկավոր Էզինե հասնելու համար...

Մի սիգարետ փաթաթել ու ծխելու չափ, որդիս...

Զբաղվե՞մ արդյոք... Ավելի լավ է, ավտոբուս նստեմ, արագ հասնեմ տեղ, հանգստանամ։

Մի սիգարետ փաթաթելու և ծխելու չափ ճանապարհ։

Հինգ ժամից ի վեր գնում ենք, հա՛ գնում, ուր որ է պիտի մթնի, իսկ Էգինեն չկա դեռևս...

Թուրքիայում, եթե լինես Անատոլիայում, չփորձվես հարց տալ որևէ հասցեի, կամ քաղաքի հեռավորության մասին, պատասխանը մեկ է.

— Տեհա՞, մի սիգարետ փաթաթելու և ծխելու չափ, որդիս...

Ժամանակը կանգ է առել Անատոլիայում... Երկա՜ր, երկա՜ր ժամանակներից ի վեր, ասում են մոտավորապես մի հիսուն տարի...

***

Ճանապարհները այս կողմերում ասֆալտապատված չեն, գլխավոր ուղիներից դուրս է մնում Էգինեն։ Գետի ամեն Էկեղյանի ափերից բավականին հեռու կորսված ու խուլ մի անկյուն է սա։ Բայց զարմանն է, օդի մեջ զգալի է ինչ-որ ջրի աղի բույր, որ հեռուներից է գալիս. հակառակ այն փաստին, որ ավտոբուսում աղի քրտինքի, ամիսներից ի վեր ոտքերից չհանած գուլպաների, ջուր չտեսած մարմինների, մարդկային քրտինքի գարշ հոտն է։ Սիգարետի ծուխ, որը փաթաթում են իրար ետևից, ծծկեր երեխաների կանչ և մեքենայի մի անկյունից լսվող թրքական սիրո մի երգ։ Թրքական մի երգ, մարդկային այդ խուլ տառապանքների և ճղպտած գյուղերի ցավն ու վիշտը արձագանքող։ Մեկ-մեկ, բոլորս վեր ենք ցատկոտում, ավտոբուսի անիվը դեմ է առնում ճանապարհների ուղիղ մեջտեղը թաղված մի քարի, և մեկ էլ կարծես ինչ-որ մեքենաների մեջ պայթյուն է տեղի ունենում։ Կանգնում է ավտոբուսը, շարժավարը իջնում է իր խցիկից, հայհոյում, նայում է չորս բոլորը, կրկին հայհոյում և շարունակում ճանապարհը։

Բայց ծանր են, անվերջ ու անհատնում ծառեր չորս դին։ Ձիթապտղի, ընկույզի անվերջ ու անհատնում ծառերը Կարող ես և պատկերացնել, որ ինչ-որ ընկեր են պատ-

մության հին, հին, անհիշելի ժամանակների մեջ. մեկ-մեկ րա ճանապարհին դեմ են առնում ուղտերի քարավանները, ուղտեր, որոնց սապատների վրա երփներանգ գորգեր և գույնզգույն լաթեր են փաթաթված։ Կապույտ ուլունքներ, հետո փոքր-փոքր զանգակիկներ վզերից կախ։ Առջևից, քարավանի առջևից գլուխը կախ մի իշուկ...

— Գնում են կիրակի օրվա մենամարտին մասնակցելու,— ասում է իմ կողքը նստած և ժամերից ի վեր ձեռքի համրիչի հատիկների հետ թեթև տակից ինչ-որ բաներ մրմնջացող մարդը։ Հայհոյո՞ւմ է, թե աղոթում, չկարողացա հասկանալ։

— Ի՞նչ մենամարտ,— հարցնում եմ ես մեղմիկ։

— Ուղտերի մենամարտ, եղբայրս, մերձակա գյուղերի միջև։ Ինչ է, այստեղացի չե՞ս։

— Պոլսեցի եմ,— ասում եմ սուտ։

Իմ դպաչարանների ու մարմնի վրա չորած տխրությունը իմ կամքից անկախ է, ինչ էլ անեմ, ուրախ լինել չեմ կարող Անատոլիայում։ Ներքին, սիրտ պրկող անասելի մի ցավ ճնշում է ինձ։

Ճանապարհին մեկ-մեկ ծառերի միջից դուրս են գալիս գյուղացի փոքր տղաներ, նրանց աչքերի մեջ կարդացվում է ինչ-որ անհասցե մի սարսափ, որ չգիտես որտեղից է ծնունդ առնում, բայց և այնպես այդ «սարսափը» արգելք չէ, որ նրանք ավտոբուսին և ճանապարհորդներին քարեն յուրահատուկ ձևով։

Առաջին անգամ չէ որ հանդիպում ենք նույն գռեհիկ դրսևորմանը։ Ցնցոտիապատ ու կիսամերկ, իրենց մարմինների սևավուն անդամները ցուցադրում են ներքին անհուն մի հրճվանքով և հաճույքով։ Բայց անտարբեր են ուրիշը, ոչ մի ընդվզում, ընդհակառակը, նույնիսկ կան, որ ծիծաղում են։

Յուրաքանչյուր կանգառում, որոնք հազիվ քառասուն-հիսուն տուն հաշվող փոքր գյուղեր են, աթարից շինված, թիթեղյա տանիքներով և ծուռ ու մուռ կեղտոտ փողոցներով, մեր դեմ են վազում լաճեր, առանց բացառության ոտաբոբիկ և քուրջերի մեջ կորած։ Տղաների դեմքերին, մանավանդ

ոջլոտնի սափրված գլուխների վրա, վերքեր են կեղտի ու մրի մեջ կորած. Թիթեղյա ամաններ են շալակել և միաբերան գոչում են.

— Թա՜ն խմեք, թա՜ն, սառը թան. Հինգ գրուշի թան. Թաա՜ն...

Գյուղի մուտքին, բավականին հեռու, մեզ դիմավորողները միշտ լինում են շները, ամեն հասակի, որոնց ընկերանում է անհունի հաչոցը. Երկի ժամանակ նույն պատկերն է, շներն են ճանապարհ դցում մեզ նույն ոռնոցներով...

— Այս գյուղում մի ընկեր ուսուցիչ ունեի,— պատմում է կողքիս մարդը համրիչի հատիկները ափի մեջ գլորելով,— ուսուցիչ Քյամիլը. լավ տղա էր. ի՜նչ անել, որ ուսուցիչ էր, խրված էր պարտքերի մեջ, վերջերս, ամսվա սկզբին ստանում է ռոճիկը, հաշվում, հաշվում է, տակից դուրս գալ չի կարողանում։ Իր պարտատերերին տալիս է մաս առ մաս ինչքան որ կարողանում է, հետո մտնում ուսուցչական հակիչ խցիկներից մեկը և ատրճանակը պարզում ուղիղ սեփական կոկորդը...

— Թա՜ն խմեք. թա՜ն, սառը թան, հինգ գրուշի, թա՜ան...

Ծառեր անվերջ. ձիթապտղի և ընկույզի անվերջ, անհատնում ծառեր։ Գարուն է, և գարունը կարծես Անատոլիայում ամոթն ու թշվառությունը ծածկող միակ քողը...

— Պատկերացնո՞ւմ ես,— շարունակում է նա,— սիրելի տղա, մարդը, որևիցե մարդը իր ատրճանակը դատարկի իր իսկ կոկորդը և ինչի՞ համար. հավանաբար նրա պարտքը այս տեսած ծառերից մի հատի իսկ բերքովը կարելի լիներ փակել։ Մինչդեռ այս ծառերը...

Ես նայում եմ ծառերին, ոլորապտույտ ճամփաների ամբողջ երկարության վրա հազարներով շարքի են կանգնել նրանք։

— Այո՛, այդ ծառերի մի հատի իսկ բերքովը... Մինչդեռ նրանց ձեռք տալ չի կարելի. Քյամիլը նրանց հսկողությանն էր կանգնած. նրանք, այդ բոլոր ծառերը Իսմայիլ պեյինն են, Իսմայիլ պեյին դու ճանաչո՞ւմ ես...

— Ե՛ս... որտեղից։

— Հապա դու որտեղացի՞ ես։

— Ասացի, չէ՞, պոլսեցի եմ։

— Հա, պոլսեցի ես, ասել էիր, բայց նա չէ։ Խամայիլ պեյը Անկարայից է, մեծ մարդ է, ավելի ճիշտ՝ մեծ մարդու եղբայր է, բայց դու մեծ մարդուն ճանաչում ես...

— Ե՞ս... որտեղից։

— Ինչ թե որտեղից...— ու սղոցում է համբիչը, հայհոյո՞ւմ է թե աղոթում, չեմ հասկանում։— Ձիթապտուղ է արտածում բոլոր երկրի համար և արտասահման... Այվազովի ձիթայուղ խմե՞լ ես...

— Այո՛։

— Հենց այդ է որ կա։ Հազարավոր ծառեր, որ պատկանում են մի մարդու, մի կարճլիկ, թզուկ մարդու։ Նրա եղբայրը բարձր պաշտոնի է Անկարայում, բայց մեր գյուղերը ջուր իսկ չունեն...

— Հապա այս կանաչությունները...

— Այդ կանաչությունների ջուրը Խամայիլ պեյինն է, ծառերը՝ Խամայիլ պեյինը, ծառերի շվաքն իսկ Խամայիլ պեյինն է, եղբայրս...

Ոլորանի մի անկյունում ցնցվում է մեքենան ու կանգ առնում։ Լսվում է շարժավարի թաց հայհոյանքը. իջնում է ցած։ Ծառերը դուրս են թափվում ավտոբուսից. կանգնում ծառերի տակ կռնակ դարձրած մեզ և... վերադառնում։

— Սիրտս ցավում է, սպաս...

— Ի՞նչ բանի համար,— միամիտ հարց եմ տալիս ես։

Նայում է աղշած աչքերիս մեջ և...

— Գիտես,— ասում է,— ես Փշամիլին բավականին պարտք ունեի...

— Ինչքա՞ն, ինչքան մնաց մինչև Եղինե,— խոսքը փոխում եմ ես։

— Եղինե՞... Հա մինչև Եղինե,— պատասխանում է դրված,— մի սրդարեմ փաթաթել ու ծխելու չափ, սպաս...

Ճիշտ էր ասում, եթե մի ժամից ավելի չկանգնեինք այդտեղ մեքենան վերանորոգելու համար։ Երեկո էր, երբ հասանք քաղաք։ Ոտնոցներից և մեզ դիմավորող ջրերից հայտնի էր, որ հասել ենք արդեն։ Մութ էր։ Նախ բարձրացի լամպերն էին աթարից շինված անների վառք ու նեղ պատա-

հանների, հետո ինչ-որ լամպերի դժգունությամբ լուսամփոփներ և ցնդևափոխից հալածական, փողոցային լապտերներ։ Զով գարնան գիշեր է, անձրև է եկել, ինչ-որ հեռու, հեռուներից եկող ծովի էլի բույր կա մթնոլորտում. թե՞ ինձ այդպես է թվում։ Լացս չի գալիս, ուզում եմ փախչել, փախչել եմ, ո՞ւր. ես էլ չգիտեմ։ Կթռչում են ոտքերս։ Ավտոբուսից դուրս են թափվում ինչ-որ մարդկային կերպարանքներ, և անհայտանում մթության մեջ։ Շարժավորն է, որ հայհոյում է անընդհատ, չգիտես ում հասցեին...

— Որտե՞ղ է կենտրոնական հրապարակը։

— Հենց այստեղ, տղա։ Իսկ ո՞ւր ես գնում։

— Հյուրանոց։

— Հենց դիմացն է, որ կա։

Քայլում եմ այդ քայլերով։ Մտնում եմ ներս, տաքացած սենյակի ու ալյուրի բարկ հոտն է և բացված գինու ինչ-որ բուրմունք և սիգարեթի թանձր ծուխ...

— Սենյակ ունե՞ք։

— Ձեզ համար անպայման, տղաս։

— Մի բաժակ գինի...

— Աֆինե՞ն...

— Թող լինի... խմում եմ,— մի հատ էլ...

Պտտվում է գլուխս, խառնվում է ստամոքսս, զզվելի բան է աֆինեով գինին։

— Ցույց տվեք սենյակը։

Սենյակի լույսի՞ց է, թե սավանների ու բարձի կեղտից, ցնցոտիակ է սրճագույն բծերով պատած ինչ-որ սավանակությունն է։ Նայում եմ դուրս՝ քաղաքին։ Մի կամուրջ է գետս, գարնանային զով քամին է, երկնքում աստղեր են, դեղին կիսալուսին, հեռվից, շատ հեռուներից ինչ-որ արձագանքներ տխուր մի երգ կարոտի ու սերը մասին։ Երգին միախառնվող ինչ-որ ջրի կարկաչ և ալիքի կծու մի հոտ... Հետո այս բոլորին հաջորդող շան տխուր մի ոռնոց...։

Երազումս մի մարդ կապար էր պարզում իր սեփական կոկորդի մեջ, ինչ-որ ուղղեր փայլերը ձեռքերին թափ են տալիս ձիթենու ճյուղերը. մի մարդ՝ ծերուկ ու ճաղատ, ուշագնաց լինելու սարսափած ծիծաղում է, ասում են՝ երկինքից

կտավներ իրենց սաղավարտներին, զանգերի ղողանջ։ Դարդանելի ալիքներն են, որոնք խուժում են վրաս, սաստիկ, սաստիկ ծարավ եմ զգում...

Թա՜ն խմեք, թա՜ն, սառը, հինգ ղրուշի, թա՜ն...

Զրնգեղ է, բայց տարօրինակ, ձիթայուղ է հոսում փողոցներից և խեղդում մարդկանց, քշում տները, կարասները լողում են դեղնորակ յուղի ալիքների մեջ, և այդ բոլորի վրա, խոշոր-խոշոր, յուրաքանչյուրը կարծես մի ձմերուկ լինի, համրիչի անվերջ հատիկներ են։ Մի այլ մարդ, ո՛չ նման Թզուկին, ուղտի սապատի վրա հեծած, գլխին կանաչ փաթթոցով, հեռանում է այնպես, կատարվում ծիծաղելի։ Ու լսում են աղեկտուր մի ճիչ... հետո, նույնպես տարօրինակ է, ավտոբուսում կողքիս նստած մարդը, մի բշտիկի վրա նստած, հավաքում է համրիչի հատիկները, նայում եմ դիմացինին, շրթների վրա մի հատ խալ կա, նա ինչո՞ւ չգրավեց ուշադրությունս։ Նա հավաքում է համրիչի խոշոր խոշոր հատիկները և շարում ուղտի սապատի վրա հեծած փաթթոցավոր մարդու գլխին։ Ոչ մեկը չի կանչում իր ճիրախին, հաշտվում է, բայց ինչ-որ սարսափելի է, նա մեկ-մեկ առնում է, աղեկտուր, սիրտ մաշող ձայնով։ Սաստիկ, սաստիկ ծարավ եմ զգում...

***

Ինձ հաջողվեց իմ նշանակված նույն գործուղման մեջ ծառայելու կոչված և Անատոլիայի հյուսիսային նահանգներից եկող մի ենթասպա սպայի հետ սենյակ վարձել քաղաքում։ Նեղ, շատ նեղ մի փողոց է, այնպիսիներից, որ երեք չորս հոգի կանգնեն կողք-կողքի, կարող են և փակել երթևեկությունը։ Իսկ մեր սենյակի պատուհանից երկարեր ձեռքդ և դրեթե կհասնես դիմի տան պատուհաններին։

Հանդիպակաց տները կարծես թեթև խոնարհվում են փողոցի վրա և իրար գլուխ տալիս։ Այնպես, որ մայթերի չորս հոգիանոց լայնությունը դեպի վեր գնալով նեղանում է և ցերեկվա լույսի տակ իսկ ինչ-որ խորհրդավոր մի մթություն պատում փողոցը։

Պատուհանները վանդակապատ են, բայց այդ արդեն

ների պատճառ չեն եղել, որ ընկերս հենց առաջին բաժակն խմի, տեղեկանա թե, ով է ապրում հանդիպակաց տան մեր պատուհանի ուղիղ զուգահեռ սենյակում:

— Առանձին մի աղջիկ է, ուսանողուհի և... Գեղեց,— արդեն տալիս է ծանրաստանությունները:

— Ո՞րտեղից գիտես:

— Մեր տանտիրուհուց... այսինքն, եղբայր, երևի ազատ կարող ենք անցնել:

Հաշիվը արված է արդեն խելք: Մեր տանտիրուհին տարիքն առած թիթեռ է, պառավական մի կին: Երբ հանձնեց բանալիները, չգիտեմ ինչու սկսեց համարել հանդստավորներ մեզ:

— Փոքր ալյանքին, բոլոր թաղը մուսուլմաններ են...

Ես լսեցի, և ՚գիտեի տակից լսեց և... ընկերս: Նա զարմանում հասկացավ, որ նա հայ է:

— Երեկ գիշեր բոլ տեսա հյուրանոցում գինի խմելիս, ներս մտավ և հաջորդաբար երկու բաժակ թանդ գինի պատվիրեց, լավ մարդ ես երևում, եկ միասին սենյակ վարձենք:

Իմ բախտից չափանիշը գինի խմելն էր: Իսկ ինձ ծանոթ է նրա հետ լինելը: Համամենաց և պաշտպանողական բարոր է, լավ է երևում, մանավանդ, որ ինքն էլ թաթար էր Անում, որ հանդարտ աղջի իմ համագործակցին հայտնելը կարող է լավ չիմանալ այսպես: Որևէ մեկի մասին չի ասվում, անշուշտ, որ նա կարող եմ հայ լինել և քրիստոնյա: Նախ լավ թրքերեն եմ խոսում և չեչոտավորման մեջ ոչ մի կասկած առաջացնող նշան չկա: Հարցերը ավելի բարդացրեց մեր տանտիրուհին.

— Փոքր ալյանքին, բոլոր թաղը մուսուլմաններ են...

Իսկ ընկերս, որ Թիֆլիս է կոչվում, հենց որ մտանք սենյակ, վառեց լույսը և սկսեց հանվել: Հետո թե.

— Եղբայրս, երևի գիտե՞ս...

— Ոչինչ, երգում եմ մեկ-մեկ...

— Խնդրում եմ երգիր... էն էլ արդար, մի քիչ առանձնանք ու գնանք մեր տուն:

Սրտս հետ բացվում է տրամադրությունս, որ վատ էր չափից դուրս:

Խոսում ենք կյանքի, ապագայի մասին: Թեֆիկը պատմում է իր ծրագրներից, հեռացած բարձր պաշտոնների հնարավորություններից: Տնտեսագետ է, ավարտել է Պոլսի համալսարանը, բայց նրա բոլոր նկրտումները հանգում են կյանքում լավ անվելու և բազմազան կանայք ունենալու հնարավորության: Միակ նյութը կինն է, անսպառ, անհատնում նյութը, որ խլում է ժամեր՝ երբ հանգստի է ուղեղը. խլում է ժամեր՝ երբ մշուշված է գինուց: Գրականությո՞ւն, գրականության հաջողված գործերը նրանք են, որ հրահրում են սեռային ախորժակը, գրգռում են կիրքը, և տաղտկում ես, երբ նա համարձակ պատմվում է գրքեր...

— Գիրք տվեք,— ասում է նա գրավաճառին,— վեպ:

— Ի՞նչ վեպ...

— Բան ասացի՞ր...— պատասխանում է զարմացած,— էնպիսի գրքեր, աղբերս, որ բան հասկանաս, էն բաներից...

Իսկ էն բաներից բան հասկանալու մասին գիրք է... գրավաճառը:

Գիշերները ման ենք գալիս ծուռ ու մութ, նեղլիկ փողոցներով: Մութ, խոնավ ու թախծոտ փողոցներ են: Փաշան է ձեռքս ու կանգնեցնում մի պատուհանի առաջ:

— Տե՞ս, հե՞...

Ես ամաչում եմ և քայլում առաջ: Փողոցը շրջապատված է լանջերով ու ձորերով, վայրի մի ձոր կա, խշխշան մի գետ է անցնում այդ ձորի միջից: Օձերի ձոր է կոչվում... և երբ լուսնյակ գիշեր է, սարսափ է ազդում մարդու վրա...

— Երգի՛ր, աղբերս, լավ ես երգում, սրտով, հո՞ սիրահարված չես...

Ե՞ս, սիրահարվա՞ծ, թերևս. բայց չգիտեմ ում...: Կարոտը ճնշում է հոգիս, ասիական ռոմանտիկական կյանքն ու շրջապատող խեղճությունները խելագարեցնելու աստիճան ընկճում և ճզմում են զգայարաններս...: Սիրահարվա՞ծ... չգիտեմ ում վրա... կյանքին թերևս, թերևս սիրո վրա եմ սիրահարված: Պարզ է ամեն ինչ: Մի՛ աղջիկ է անցնում փողոցներով, ծածկված սև վարշամակի ու քողի տակ... տրոփում է սիրտս, բայց հուսահատությունը պատում է էությունս... երբ խորհում եմ

Թեֆիկի մասին։ Նա չպիրչ ու ծայրահեղ զոհիկ խոսքեր է պցում աղջկա հասցեին։

— Թեֆիկ,— ասում եմ,— ամոթ է, փչացնում ես ամեն ինչ...

— Քո գործը չի, աղբեր, իմը փորձված եղանակ է,— պատասխանում է հանգիստ։

Եվ խռոված է դուրս գալիս։

Զախալվեցի՞, որ նրա հետ սենյակ վերցրի։ Բայց բոլորն էլ այդպիսին են։ Այժմ խուսափում եմ և աշխատում որքան կարելի է առանձին մնալ։ Աշխատանքից հետո, վերցնում եմ ինձ տրամադրված ձին ու մտնում դաշտը լեռներով ու ձորերով։ Ամեն, ամեն ինչ ճնշում է հոգուս վրա...

Երեկո է, ընկնում եմ տխուր ու ընկճված մի փողոցից-լըված և առանձնացման մեջ։

Մտածում եմ, որ բախտի չար քմահաճույքով ինձ վիճակվել է ծնվել ու ապրել այդպիսի երկրում, հեռու և օտար իմ հայրենիքից։ Մշուշավում են աչքերս, գեթ մի հայ մարդ լիներ. մի քրիստոնյա հայ մարդ, որի հետ կարելի լիներ կիսել սրտիս տառապանքը... և հայտնվում է նա... այդ կինը։

Գեղեցիկ է, ոլորկի հասակով. վեր է հանել երեսի քողը և ամփոփել ճակատի վրա, որտեղից դուրս է հորդում ածխանման մազերի փունջը։ Հագնված է երկար, քրանվել հազիվ նշմարելի հատիկներ կան քունքերի ազվամազերի և վերի շրթունքի վրա, հոնքերը ինչում են աղեղնաձև աչքերին, և արտևանունքները թեթև շուք են գծագրում այտերի վերին մասում։ Այտերի վերին մասում, ծոծրակում, փոքրի՞կ-փոքրի՞կ մի խալ կա, այնքան քնքուշ, այնքան խելագարեցնող։ Թայուկ են շրթները և սարսռում են ինչ-որ ներքին հուզումից։ Սթխատկ, սթխատկ մի մորթ ունի, և այդ մորթը նազվածքից դիմացի այդ ազնվականությունը կարող է ակրավորվել ու իջնել խորը, խորը իր հոգվույն մեջ։ Քայլելիս նազանքով օրորում է մարմինը բնական և անբռնազբոս և կարծես կարավում է... Տեսավ ինձ, և վարդագույն մի այտ անցավ ամբողջ մարմնիցը. խալի սեր չքշավեց առավել։ Անակնկալ էր, ամայի այդ փողոցում մի օտարականի, այն էլ

սպայի անցքը այդպես, հապճեպ վար առավ երեսի քողը և թաղվեց մթության մեջ...

Ուզոյի ազդեցությո՞ւնն էր, թե պահի ընձեռած արտասովոր ցնցումը, իմ մեջ զարթնեցրին ինձ համար էլ անսպասելի հանդգնություն: Քայլերս դարձան ես ինքնաբերաբար, անսանձ մի հուզմամբ հետապնդելու նրան։ Իր կրունկների զարկյունը, այնքան մեղմ, բայց սրտիս այնքան ուժգին արձագանքող, իր կրունկների զարկյունը փողոցի քարերին՝ ավելացրին սրտիս տրոփը և երիտասարդական զարթնող և հետզհետե բազմապատկվող բուռն մի տենչով քայլերս հարմարվեցին իր քայլերին:

Համոզված, որ հետապնդում եմ, կանգնեց մի պահ, շատ կարճ մի պահ, ստուգելու համար քայլերիս արձագանքը և զգաց, որ իրեն շատ մոտ կանգ առա և ես: Առաջին անգամն է կյանքումս, որ այդպես անսովոր բան է պատահում ինձ հետ: Ի՞նչ եմ անելու և ի՞նչ եմ ասելու: Իսկ եթե ամուսի՞ն ունի, եթե տեսնեն ինձ և ստուգեն իմ հայությունը... վախում եմ փորձանքի հետևից, բայց անկարելի է կամքիցս այդ բոլորը: Կանգնել է, և ես դանդաղ մոտենում եմ:

— Քույրիկ, մի րոպե...

Նա քայլում է արագ, հեռու, վազում է կարծես ահաբեկված. և ես այդ նեղ, հազիվ երկու մետր լայնք ունեցող փողոցներում հետապնդում եմ նրան: Եթե ուզենամ կարող եմ և բռնել թևից: Բայց ի՞նչ կստացվի: Նա թեքվում է, մտնում առավել լայն ու լուսավոր մի փողոց, առաջին կարգին փողոցը ցարդ էգինեում իմ տեսածների մեջ, և կանգնում մի երկհարկանի, ցածրիկ տան առաջ: Բանալիով, որ ափի մեջն է, բաց է անում դուռը: Ես իր մոտն եմ, շվարած, զղջահար, բայց նա մտնում է ներս և դուռը փակում հապճեպ և աղմուկով կողպում, մեկ... երկու... երեք անգամ: Ես սառել կանգնել եմ այդպես և զգում եմ, նրա մարմնի դողն էլ անցել է ինձ: Հիմարությունը... կանգնել եմ շվարած ու պարտված... և ի՞նչ... և վերջ: Ուշքի եմ գալիս և արագ հեռանում: Ուզում եմ սակայն ստուգել հասցեն, սա էլ մի այլ հիմարություն: Փողոցի եզրին, որ բավականին երկար է, վերջին տան պատուհանների կից, մի փոքր կապույտ

ցուցանակ կա, և ես կարդում եմ. և սխալ չեմ կարդում. այո՛, կարդում եմ ուղիղ, հատ-հատ յուրաքանչյուր գիրը ծանրատառով... «Ermeni mahallesi»[1], բառերը պատում է ճակատս, ակոսում է երկրորդ դողը: Չախալյանցի՞ արդյոք: Չէ՛, ճիշտ ու ճիշտ Ermeni mahallesi»... դանդաղ-դանդաղ հեռանում եմ և մտնում մի խուլ գինետուն: Հիմա եմ հասկանում, թե տանտիրուհին ինչու ասաց «Փառք ալլահին», բոլոր թաղը մուսուլմաններ են...

— Մի մեծ բաժակ գինի:

— Հայուհի՞ է արդյոք, անցնում է մտքիցս, բայց ինչո՞ւ են այդ լաչակը գիմացթին,— ի՞նչ գեղեցիկ էր: Մի բաժակ, մի մեծ բաժակ գինի...

Թեֆիկը տանն է:

— Ի՞նչ է, աղբերս,— ասում է,— խելագարվածի տեսք ունես, հո հիվանդ չես...

— Մի կին տեսա,— փախցնում եմ ակամա բերանիցս:

— Է՜հ, երջանիկ աղբերս,— կրկնում է ուրախ,— ո՞նց էր...

— Չխոսեցի նույնիսկ...

— Ա՞յ հիմարի մեկը,— ավելացնում է,— ո՞րտեղ տեսար, լա՞վն էր...

— Հորի, ելակայան հողի, հայոց թաղում,— պատասխանում եմ, անհամբեր սպասելով իր հակազդեցությանը...

— Հայոց թաղո՞ւմ,— կրկնում է շվարած,— ի՞նչ է, տակավին հայոց թա՞ղ կա Էդիրնեում. ի՞նչ ես ասում, լավ է: Տեսնես ովքեր են ձերոնք, հո՞, ես տակավին չեմ փորձել, գիտե՞ս...

Դեղնեցի հավանաբար...

— Լավ, է՞հ,— ասում է, և շոյում բեղերը,— դե, աղբերս, եկ մի հատ երգիր...

— Թո՛ղ, անպետքի մեկը,— ջղայնացած պոռում եմ հանկարծ:

Զարմանք է կարել...

— Լա՛վ, լա՛վ, հո սիրահարված չե՞ս...: Ասա տեսնեմ

[1] Ermeni mahallesi (թրք.)— Հայոց թաղ:

ո՞նց էր,— շարունակում է հաշտարար տոնով և ավելացնում,— նկարագրիր, բայց մանրամասնորեն, տղերք...
— Լսում եմ...

— Գիտե՞ս ինչ խորհեցա այսօր,— փոխում է նյութը, զգալով տրամադրությունս,— ա՛յ, որ մարդ հարուստ լինի, պիտի լինի Խոմայիլ պեյին պես...

— Ո՞վ է Խոմայիլ պեյը...— դժվարավ հարց եմ տալիս։

— Չե՞ս իմանում, այ տղա, այս երկրամասի տերն ու տիրակալը։

— Հա, հիշեցի,— ասում եմ,— մի մարդ ճանապարհին ավտոբուսի մեջ, պատմեց ինձ, իսկ հետո...

— Հետո, ո՞նց թե ա՛յ տղա, որ մարդ այդքան հարուստ լինի, ամեն օր մի տաս հազար հետ կարող է լինել... Վարչապետի եղբայրն է մարդը...

— Ո՞ր վարչապետի...

— Քանի՞ վարչապետ ունենք. 1948-ին, ա՛յ աղբեր,— ասում է զարմացած,— չէ, դու ճիշտն ասա, ավելի կարդե՞լ ես, թե անլուրն է դեռ...

***

— Հայոց թա՞ղը։

— Է՜հ, դա վաղուց էր, տղամեր, շատ վաղուց,— պատմում է մեր տանտիրուհին,— հիմա անունը կա, ինքը... Այն վաղուց, շատ վաղուց էր, ինչ ասեմ, լավ էլ չեմ հիշում, պատերազմի տարիներն էին, այն ժամանակ ամուսինս՝ քարտ Աշոտը, երիտասարդ տղա էր, երիտասարդ հասնում մի տղամարդ։ Նա ինձ շատ էր սիրում. ես իմ կյանքի երջանիկ օրերը նրան եմ պարտական։ Ճիշտ է, դաժան բնավորություն ուներ, փախցրել էր ինձ տանից, բայց հարգում և պաշտում էր։ Մի խոսքս երկու չէր անում, շատ էր ուզում ինձանից մի զավակ ունենալ. բայց ինչ անել, չհաջողվեց... Մեր օջախի չքավորությունը խանգարողը միայն դա էր։ Բայց պիտի ասել, լավ տարիներ էին այն օրերը, առատ էր ամեն ինչ, հացն ու կարագը, յուղն ու մեղրը։ Այն ժամանակ Ջիթնիի այս անհատանում անտառները մի հոգու սեփականությունը չէին։ Մարդիկ այդքան անկուշտ

չէին զարմած։ Մենք փոքր այգի ու դաշտ ունեինք, իր հայրն ու մայրը ողջ էին, ապրում էինք մեր աշխատանքով։ Աշխատանքը բավարարում էր։ Քաղաքն էլ այդպիսին չէր այդ տարիներին, կանաչապատ էր, խանութում թանձր ու խիտ անտառներ էին, բարեկեր անասուններ... Դեռ մեր կողմերը, ուշինչ, բայց պատմում են, արևելքում այդ խիտ ու հսկա անտառային տարածություններից այժմ ոչ մի բան չի մնացել. մարդիկ կտրել, կտրել ու փչացրել են, անտառները վերածել բաց-բաց տափաստանների։ Հիմա թշվառություն է ամենուրեք, մենք մի կերպ այս կողմերում յոլա ենք գնում։ Չգիտես ինչը փոխվեց։ Այն տարիներին էլ մարդիկը նույն մարդիկն էին, սովորականությունն ու պինդավարականությունը նույնը։ Բայց ամեն ինչի մեջ համ ու հոտ կար, կարծես ինչ-որ արհնված մի մաս։ Ի՞նչ ասեմ, աղանդրա, ասեմ, թե այդ բոլորը դյութիչների հրաշքից էր, ասա խաղած կլինեմ, բայց որ դյութիչները վատ մարդիկ չէին, ի՞նչ մեղքս պահեմ. թող ների ինձ Մուհամմեդը. ճիշտ եմ ասում։ Օրինակ, հենց մեր տան կողքին ապրում էր Կարապետ անունով մի մարդ. նա մի շատ սիրուն կին ուներ. նրանք չորս աղջիկ ունեին։ Ամենամեծը՝ տասնհինգ տարեկան, երկրորդը՝ տասներեք, երրորդը՝ տասը։ Սպասում էին մի մանչ զավակի, Կարապետը մի օր ասել էր Քարտ Աշնանին, թե Աշնեդ, թե, որ էլի աղջիկ ծնվեց, նա կխելագարվեմ...

Աշնետն էլ թե՝ Կարապետ, թե որ աղջիկ ծնի, կսպա ինձ...

Խոստացել էր, և դա ասես որ շարունակն էլ մի կասնի նման աղջիկ ծնավ։ Ձախ այտի վերին մասում շատ սիրունիկ մի խալ ուներ, մի տաս օրվա, արտևանունքները շուր էին տափս առողին կոպերի վրա։ Հարցն այն չէ, որ նա՝ այդ չորրորդ աղջիկը, շատ էր գեղեցիկ, վերջիվերջո ինչ էլ որ լիներ, զավակ էր էլի, արյունից ու մսից սարքված։ Ո՞նց կարելի է սրբերին սալ... Այդ օրերին էր, որ ծագեց համաշխարհային պատերազմը, շանցավ մի տարի, և մի օր գաղտնի հրահանգ եկավ վերևից։ Իրարանցում էր, տարտափ։ Գյավուրներին՝ կին, տղամարդ, երեխա, հավաքեցին մի գիշերվա մեջ, ասրի կանգնեցրին Հալեպ թափը և տարան... Բոլորին

ջարդեցին «Կապույտ ձորի» մեջ։ Աղեկյանի ձիերը լծված էին այստեղից։ Տեղահան եղող ժողովրդի մեջ Կարապետն ու իր սիրունիկ կինն էլ կային։ Կարապետը արցունքն աչքերին թախեց մեր դուռը, թե՝ Աճեմ, սիրելիս, դու մի աղջիկ էիր ուզում, ես տալիս եմ չորսը։ խնդրում եմ պահիր տանդ, նրանց բան չպատահի, ես լավ բան չեմ սպասում այս բալրից։ Թե որ սատկած կամեցավ ու վերադարձանք, վերադարձրու երեքին, չորրորդը թող քոնը լինի։ Թե որ ուրիշ բան պատահեց, նրանց բախտը դու անօրինիր։

Շատ մտերիմ էինք, աղ ու հաց էինք բաժանել տարիներով, չմերժեցինք։ Բայց երբ Աճեմը լսեց գյավուրների հետ պատահածի մասին, նա աղջիկներին տարավ մառան ու փակեց այնտեղ։ Տեսար լաց էին լինում։ Կարապետի սիրուն կինը սպանելուց առաջ, մի տաս-տասնհինգ հոգով բանտարկել էին, մարդը տեսել էր այդ ամենը։ Էհ, շատերին էին արել նույն բանը սպանելուց առաջ։

Թեֆիկը պատմության այս մասում չարժվեց։ Բայց իմ ներկայությունից կաշկանդեց նրան։ Տանտիրուհին պատմում էր այդ բոլորը առանց դույզն վարանման։ Նա երբևիցե չէր կասկածում, որ ես հայ կարող էի լինել։ Թեֆիկը նույնպես չէր կարողանում զգուշացնել նրան։ Հարմար չէր զգուշացումը այլևս։ Նետը նետել էր աղեղից։ Ես աշխատում էի անտարբեր տեսք ընդունել, բայց չէր հաջողվում։ Ինչ որ տաք արյան մի հոսք խեղդում էր սրտիս վրա և ինձ մղում դանդաղ զգուշավորության։

— Աճեմն էլ բավական օգնած կլինի ավարից,— ընդհատեց Թեֆիկը...

— Քարա Աճեմս այդպիսի մարդ չէր,— առարկեց կինը,— Նա սիրող, խելական ուղղամարդ էր։ «Կապույտ ձորը» էդ օրվանից հետո կոչվեց «Օձերի ձոր», բայց չեմ հասկանում թե ինչու «Հայոց թաղը» մնաց էլի նույնը։ Երբ ժողովուրդը լսեց, որ այլևս չկան գյավուրները, սկսեց թալանը, դատարկվեցին տները, պիտի ասել, մենք անմասն մնացինք այդ բոլորից։ Մի երկար ժամանակ լրիվ ամայի էին հայոց տները։ Հետո ինքնակոչ մարդիկ սկսեցին մեկ-մեկ սեփականատերեր դառնալ... Հետո, էլի վերևից խոսք հրա-

հանդ նկատվ, թե՝ ովքեր որ հայ են պահել, ենթակա են աքսորի և նույն ճակատագրին։ Իմ մեջ գլուխ ցցեց սարսափը։ Աշխենը նույնպես վախեցավ։

Հո չէր կարելի էդ աղջիկներին երկար պահել մեր տանը։ Ասենք մի օր, տասը օր, մի ամիս պահեցիր մնացածը, վե՞րջը... Թշնամիներն էլ անպակաս էին։ Աշխենի հայրը թե՝ մի ճարը տես էդ յախսիների։ Լրտեսներն էլ վխտում էին չորս դին։ Ու մի գիշեր Աշխենս փողոց գնաց ու վերադարձավ շատ ուշ, թանդ հոգնած։ Մտավ ներս և ասաց, թե՝ աղջիկների հայրն ու մայրը ինչ-որ տեղ ապրում են, և ինքը հարկ է մեկ-մեկ տեղ հասցնի նրանց։ Առավոտյան նախ վերցրեց ամենամեծին, գնաց դուրս, բավական ժամանակ հետո վերադարձավ ու տարավ երկրորդին, հետո էլ փոքր ընդմիջումով երրորդին։ Ամեն անգամ, որ ներս էր գալիս, ավելի էր մթագնած լինում դեմքը։ Չէի հասկանում, թե ինչ էր կատարվում, բայց զգում էի թե, ինչ որ ծանր բան էր տեղի ունենում։ Զարթնածին, փոքր երեխային, որ ձախ աչքում մի սպիտակ խալ ուներ և որի արտևանունքները դեռ այդ օրերին խիտ շար էին տալիս սարքին կոպերի վրա, վերցրեց գիրկն ու.

— Այսքն,— ասաց,— չէի ուզում որան էլ տանել, բայց կատարվածից հետո, ինչ արած, այլևս ուշ է, չեմ կարող...

— Բաս ի՞նչ արեցիր մյուսներին,— ասացի ես դողահար...

Խմած էր ասածիկ.— Ես ու հայրիկը վերջացրեցինք հաշիվը,— պատասխանեց։

Կանգնեցի սարի և կատաղած նայեցի աչքերին.

— Հո, այդ լաճերի հետ չանդրադարձի՞ր ինձ...

Մի կողմ հրեց ինձ կատաղած...

— Այդ էր պակաս,— ասաց։

Բայց ես չէի հավատում, մեծը գեղեցիկ էր, ճիշտ մորը նման, հասուն կին էր դարձել արդեն։

— Հապա ինչո՞ւ առաջինի հետ երկար տևեց պատմությունը...

Վար կախեց աչքերը և հազիվ փսփսաց...

— Հայրիկն էր, չկարողացա նա պահել,— ասաց,— մայրիկին բան չասես...

— Իսկ հետո՞։

— Հետո տարավ մորթեց մեկ մեկ...

Իմ աչքերին մշուշ իջավ, ալեկոծվել և դողում էի ամբողջ մարմնով։ Թեֆիկը նայեց ինձ և կախեց գլուխը։ Տանտիրուհին շվարեց։

— Ես կնիկ վիճակով ապրողի, բայց դու այր մարդ ես, նույնիսկ չե՞ս կարող լռել,— ասաց մեզ, խոսքը ուղղելով ինձ։

Ես կանգնեցի ոտքի և զսպելով հուզումս.

— Գնամ մի քիչ ման գամ,— ասացի,— բայց չասացիք, ի՞նչ է արել ձեր ամուսինը այդ փոքրիկ երեխային...

— Տվել է անծանոթ մի մարդու, ի՞նչ ասեմ, վերջինս հայի լակոտ է, ինչ ուզում ես արա...

— Իսկ ի՞նչ է արել նա...— դողում էր ձայնս։

— Չենք իմանում և չիմացանք էլ։ Ամենևին էլ չէր հիշում այդ մարդուն, շատ է հարբած եղել էդ գիշեր, հավատացեք նա կյանքում այդ գիշերվա նման հարբած չէր։ Նա լավ մարդ էր, չար, սիրող ամուսին, պատվախնդիր ու պարկեշտ...

Ես գրեթե խուճապահար դուրս նետվեցի տանից, գրկված էր գլուխս։ Քայլերս ակամայից ինձ առաջնորդեցին այնտեղ... «Հայոց թաղը»... Մութ էր փողոցը, ամայի, անկերպ աղոտ լույսեր միայն դուրս էին տալիս իրենց դեղնավուն ցոլքը։ Մի տեղ ինչ-որ տանջալի մարդիկ միաբերան մի բան էին ընթերցում։ Մոտեցա դռանը և ականջ դրի... աղոթում-էին հառաչանքներ էին հնչում։

Չգիտեմ ինչպես, ներքին ինչ-որ դրդմամբ, ոտքերս կանգ առան մի տան առջին, և ես սեղմեցի զանգը։ Ոչ մի շշուկ, դռան կողքին մի փոքրացային գաղջավուն լապտեր հազիվ լուսավորում էր շրջակայքը։ Երբ ձեռքս բարձրացավ ու հանգչեց զանգի կոճակի վրա։ Բացվեց դուռը և...

— Ա՞յ, ո՞վ ես,— ասաց մի անտական ձայն, ինձ չլսված որակից ծանոթ։

— Այո՛, ես եմ,— բայց ո՞վ եմ ես, ո՞րտեղից է այս մարդը ճանաչում ինձ...

— Անցի՛ր, տղաս, անցի՛ր ներս, ի՞նչ հով քեզ այստեղ գցեց, աղբերս:

— Վարձու սենյակ եմ ման գալիս,— պատասխանեցի զգուշավոր... և ճանաչեցի մարդուն: Նրա ձեռքին նույն համրիչն էր և տեսա, որ բեխեր ուներ շուրթերի վրա, ճերմակ ու խիտ բեխեր...

— Համեն,— ասաց նա,— Համեն, ե՛կ, մեր տունը,— և թևից բռնած ներս քաշեց ինձ...

— Նստի՛ր, ալ տղա,— ասաց,— ի՞նչ է, չճանաչեցի՞ր ինձ, եկ մի արաղ խմենք...

Մինչ շտապեցինք, երբ տեսավ ինձ. նա ճանաչեց անմիջապես, այս անգամ տեսածին ավելի չափազանց էր, նույնպես հավաքված իր ճակատի ամբողջությանը: Հետ ունեց հակառակություն կազմող անխնամ մազերի վրա: Անմիջապես ձեռքը տարավ ճակատին, ապա թանկ կարող և ծամծել շուրթերը տարբեր...

— Աղբեր տղա է,— ասաց մարդը,— չորայրինի պես պահիր քեզ, կարիք չկա ծամծմելու:

Իսկապես գեղեցիկ էր նա, ձախ աչքում սիրուն, սիրուն փոքրիկ մի խալ ապրում էր իմ աչքերը, իսկ արտևանունքները սենյակի աղոտ լույսի տակ առավել շոր էին տալիս տարրին կողերին...

— Ի՞նչ է, աղբերս, դեռ հյուրանոցո՞ւմ ես:

Զգաստացա.

— Չէ՛, մի տեղ գտել եմ, բայց գոհ չեմ,— ասացի ես:

— Բա՛, դու ինձ ո՞րտեղից գիտես:

Զգում էի, որ զգում էր նա. հեռացավ սենյակից:

— Պատահմամբ մի դուռ բախեմ ասացի...

— Լավ ես արել, աղբերս, լեռը լեռան չի հանդիպի, բայց մարդը մարդուն կհանդիպի: Համեն,— գոռաց,— սիրունիկս, օղի բեր ինձ ու տղային:

Ու մինչ նա գեղեցիկ զրված թախտի վրա նստում էր

ջարդել ամաններն ու խոհանոցից բերած աղամանդեղենները, մարդը դարձավ ինձ.

— Ծանոթանանք, տղերք,— ասաց,— մենք դեռ կարգին չենք էլ ծանոթացել... Իմ անունը Սարգիս է, սա էլ կինս է՝ Հաթճեն, և այսքանը։ Մարդ ու մարդասանք չունենք։ Մինուճար մարդիկ ենք։ Մի ծերուկ հայր ունեի, լուսավորվի հոգին, լավ մարդասեր մարդ էր. մի քանի տարի առաջ մահացավ, հիմա դուք էլ իմ տղերքն եք...

— Իմ անունը,— ասացի,— Լևոն է,— ավելին թարգմանելու մեջ իմաստ չէի գտնում, և շեշտեցի դիտմամբ,— ես հայ եմ, ինչպես գիտեք պոլսեցի...

Տիրեց երկար լռություն։ Ես անթարթ նայում էի Հաթճեին։ Ոչ մի շարժում, մնում էր կանգնած, անտարբեր ու վերացած իր վստահությամբ. բայց գաղտագողի դիտում էի, որ զննում էր ինձ։ Վախեցա ակամա։

— Ուրեմն կենացդ. բարի եկել ես. գալդ բարի լինի, տղերք,— թնդաց Սարգիսի ձայնը։

— Ոչ՛ ոչինչ, Հաթճե, տղերք տղա է, այն էլ տղա, ոչինչ. կարող են գալ և նստել մեզ հետ։

Տարօրինակը Սարգիսի վստահությունն էր իմ նկատմամբ։ Իսկ ավելի զարմանալին, մի գյավուրի առաջ իր կնոջ չթաքցնելը և նույնիսկ սեղանին մասնակից դարձնելը լայնամտությունը։ Սա փոքր բան չի Անատոլիայում։ Ես ակամա սիրով ու հարգանքով լցվեցի նրա նկատմամբ, բայց ապրում էի խոր հետաքրքրություն, արդյոք այս բոլորը պարզ ու սովորական մի զուգադիպություն էր։ Հաթճեի նմանությունը, ձախ այտի խալը և արտևանունքները։ Տակավին աչքերի հեզ ու մեղմ նայվածքը...

— Սարգիս աղա,— ասացի,— վաղը կիրակի օր է, չգնա՞նք ուղտերի մենամարտին։

— Չէ՞ք տեսել բնավ,— մեջ մտավ կինը։

Սա էլ էր հանդուգն քայլ. առաջին անգամ նա խոսում էր ինձ հետ, բայց այդ չէր կարևորը, կինը միջամտի խոսակցությա՞նը։ Ես լսեցի նրա ձայնը։ Նա հնչում էր անապատում կորած ու սառնորակ մի աղբյուրի զուլալ ջրի նման...

— Որտեղի՞ց։

— Ուրեմն կգնանք միասին, — ասաց Սաթրին.— Հաթեմն չի կարող գալ. գամփռների հարց է...

— Երեխաներ ունե՞ք...

— Հազար ինչ, երեք աղջիկ, առավոտ մեր բախտը աղջիկով է բացել,— պատասխանեց մարդը... Ինչ անել, շատ ենք ուզում մի մանչ զավակ ունենալ, չի ստացվում...

Նա կրկին շարունակեց։

— Իսկ դու ամուսնացա՞ծ ես,— հարց տվավ Սաթրին։

— Ո՛չ առայժմ։

— Իսկ եղբա՞յր, քո՞ւյր...

— Ես ունեցել եմ, բայց կորել են ջարդերին,— շփոթված պատասխանեցի ես...

Տիրեց կրկին մի ճնշող լռություն...

— Նրանց հոգուն, թե որ մահացել են. իսկ թե ողջ ապրում են, առավոտ թող միացնի ձեզ,— ասաց Սաթրին և շարունակեց,— Ես սիրում եմ հայերին, լավ աշխատասեր ժողովուրդ են, մայրս շատ է պատմել նրանց մասին, ի՞նչ անել... Եվ, առհասարակ, գիտե՞ք, Վան ալեյ, ես ինքս եղ-ջինի ազգային պատկանելության շատ էլ կարևորություն չեմ տալիս, ինձ համար մարդն է կարևոր, աղբերս, եկ, խըմենք մարդու կենացը, խոհականի՞ն, լավի՞ն...

Հաթեմն զարմացրած նայվածքով նայեց ամուսնուն... Իմանո՞ւմ էր նա իր անցյալը, թե այդպես սիրում էր մարդուն, խոհականին, լավին... Բայց ինչո՞ւ... հա աշխարհում ձախ աչքի վրա խալ ունեցող մի՞թե մի աղջիկ է ծնվել... Սաթրին կրկնում է հարցը։ Ես տարվել էի.

— Իմացիլ աղջին ճանաչո՞ւմ եք...

— Այո, պատմեցիք ավտոբուսում,— հարևանի պատասխանեցի։

Մենք սկսել խոսում ենք հեղինակի թեման։

— Հա, տեսնում եք, էդ է, որ կա, է՞հ, ինչ անեմ, որ նա թուրք է. նրա ձեռքը, որ գա, նա քեզ էլ կտար, ինձ էլ, աղբերս...

— Իսկ չի՞ ասում որ...— մեջ մտավ կինը։

— Ճիշտ ես ասում,— ասաց Սաթրին,— նա ասում է մեզ. կամաց, կամաց, քիչ առ քիչ և մենք չենք զգում այդ։ Բայց թողնենք, Վան ալեյ, երգել իմանո՞ւմ ես...

Մեկնելուս առաջ կինը արծաթյա ափսեի մեջ տաք ջուր մատուցեց ձեռքերս լվանալու համար և երկարեց սրբիչը... Ես միշտ հիշում եմ այդ պահը, այնքան ջերմություն և հյուրասիրություն կար նրա շարժուձևի մեջ։ Չգիտեմ ինչու լցվեցին աչքերս. նա այդ րոպեին փոքրանում, փոքրանում և դառնում մի ութ տարեկան աղջիկ,— մի ութ տարեկան աղջիկ, որի անունը Եղիսաբեթ էր և որ հիմա չկա...

— Շնորհակալություն, քույրիկ,— ասացի ես։

— Լավ էիր երգում,— ասաց Սաթենին.— մարդ, որ սիրտ ու կարոտի երգեր է երգում, վատ մարդ լինել չի կարող, ուր էլ գտնվի, ինչ ազգի տակ էլ, որ ծնված լինի... Ցտեսություն, եկ վաղը, կգնանք անպայման, իսկ անծանոթից համար մի բան կխորհենք, չմտածես...

«Հայոց Թաղ»-ից անցնելիս զգում էի, որ մենակ ու առանձին եմ աշխարհում, մենակ, լքված ու առանձին...

Տանը Թեֆիկը ինձ դիմավորեց սառը։

— Աղբերս,— ասաց,— վաղը պիտի դուրս գաս էս անկյունից, տանտիրուհին կասկածել է իմ կապը ուսուցչուհու հետ, էլ չի ուզում մեզ պահել իր տանը, շատ խոսեցի, չհամաձայնվեց...

— Հասկանալի է,— ասացի,— հանցավորը դու ես, ես ասում էի քեզ, այդպես չէր կարելի...

Երկուսս էլ հասկացանք իրար. բայց նա հաշտվում էր անպայման, և այն էլ ինչպե՜ս... հաշտվում էր թերևս այն բանի համար, որ ես որքան էլ տարօրինակ, սպա էի և մի սպայի երեսին, երբ նա համազգեստ է կրում, չի կարելի ասել այն, ինչ որ խորհում ես...

***

Չեմ կարծում, հարկ կա՞ նկարագրելու ուղտերի մենամարտը։ Տոնական մթնոլորտ էր. շրջակա գյուղերից հազարավոր մարդիկ ու կանայք էին լցվել դաշտի շրջակայքում։ Գույնզգույն լաչակներ պարզում էին ամենուրեք։ Կանաչ, կարմիր, կապույտ, դեղին լաչակներ։ Կենտրոնում ու դաշտի զանազան մասերում յուրաքանչյուր գյուղից բերված ուղտեր

ու գունատ էր, և առնչվել էր մի քաոս, մի արտակարգ իրարանցում: Դաշտից դուրս, սաղարթների մեջ, հանգչում էին ուղտերը՝ պճնված, բազմագույն զարդերով, ուլունքներով և զրնգուն զանգակիկներով: Դեղ ու գունավոր թամբ ապարանջանի վրա հրապարակ էին դուրս գալիս երկտար՝ մեկերից պարաններ կապված: Պարաններից կախված զամբյու-ղներն էին, որոնք քաշում ու կենտրոն էին բերում ուղտե-րին: Առաջին բաղձերին անտարբեր ու անհոգի, առանց աղ-մուկով ուղտերը կարծես ոչ մի մասնակցություն չունեին ընդհանուր աճ ու զույնին: Հետո մի այլ տեղից էլ մի ուղտ էին բարձ տալիս, նույնպես վզից կախ պարանից: Էգը արագ անց էին կացնում մենամարտի համար նախատեսված երկու արու ուղտերի արանքից, և այստեղ պարզվում էր ինձ համար անսովոր մի տեսարան: Արուները վրա էին տալիս էգին, բայց փորձված գյուղացիք հավենք հեռացնում էին էգին և թողնում, որ արուները փաթաթվեն իրար: Հետո թուլացնում էին պարանները և հանում: Հատուկ ուղտեր էին մեծ ածում անշուշտ, հատուկ կերակրում և էգերի նկատմամբ զգաստ պահում: Սկսում էր մենամարտը: Տիրում էր խորը լռություն: Երկու ըմբշամարտիկների նման, զրեթե ուշիմությամբ և տակտիկայի նույնպիսի փորձվածությամբ ուղտերը ջանում էին գլուխ ու վիզ ոլորել, ոտից վար գցել ախոյանին, և յու-րաքանչյուր արված հաջող քայլի հետ թնդում էր ծափն ու կանչը, զուռնան ասես էր ածում: Հրճվում և ողբախառնում էին մարդիկ: Մի պահ իմ աչքերը հեռացան մարտադաշտից և հանգչեցին հանդիսական բլուրների վրա: Երբ մարդկան-ցով հեռացող դաշտից հետո, խոլ սաղարթների միջից տե-սա Թեֆիկին, որ արագ դուրս եկավ ու խառնվեց բազմու-թյանը: Ակնարկս պահեցի սաղարթներին. քիչ անց դեղին լուսակամար մի աղջիկ հետևեց նրան և արագ վազեց յուրա-յինների մոտ: Ինչպե՞ս էր այդ տղան այդքան հանդուգն դարձել: Բոլորի ուշադրությունը կենտրոնում էր սակայն: Սարդին ճչաց ուրախ և այս այն պահերին էր, երբ ուղտերից մեկը սկսավ փախչել մենամարտի դաշտից: Այդ պարտու-թյունն էր նրա: Մարդիկ վազում էին նրա ու հաղթողի ետևից պարաններով, որպեսզի կրկին գցեն նրանց վզներին և տա-

նեն հանգստանալու։ Թնդում էին էլի դհոլն ու զուռնան, իրար խառնում ամեն ինչ։ Հաղթանակ տանող գյուղացիք հրճվում էին ուրախությունից և պարեր կազմակերպում, հաղթվողները գլխիկոր հեռանում դաշտից։ Յուրաքանչյուր ոքը պատկանում էր մի մարդու, բայց խորհրդանշում էր այդ գյուղացու պատկանած գյուղը։

— Միամիտ ու բարի մարդիկ են մեր գյուղացիք,— ասաց Սարգիսը։ Ուրախ մենամարտ, ազնիվ մենամարտ, ըմբշամարտ. ա՜նց են կացնում ժամանակը։ Դհոլն ու զուռնան ինչքան բարձր են հնչում, հասկացիր, տղերս, որ այդքան խորն է ցավը։

Պատահում էր, որ երկարում էր մարտը, և ոչ մեկը չէր զիջում մյուսին, ընկնում էր ու բարձրանում, հետո իր հերթին մյուսին դնում գետնին, երբեմն հարցական նշանների նման իրար մեջ ոլորվում էին երկար վզերը ու բազուկներով մնում այդպես։ Նման դեպքերում գյուղացիք պարանները կապում էին ուղտերի ոտքերին և տասնյակնե-րով ձեռք-ձեռքի տված շղթայակապ դատապարտյալների նման պարաններից կախ, աշխատում էին բաժանել կռվող անասուններին։ Ոչ ոքի էր հայտարարվում. այդպիսի դեպ-քերում, հաղթանակի համար հարկ էր, որ մեկը լքեր դաշտը և փախչեր... սկսում էր կրկին զուռնայի կանչը...

— Գնանք մեր մոտ,— առաջարկեց Սարգիսը.— գնանք. Հաթճեն տաք ճաշ է պատրաստել քեզ համար. հետո անձյալի համար էլ պիտի ման գար այսօր. տեսնենք ինչ արեց...

— Ես արդեն կարգադրել եմ,— ասացի,— բանակա-տեղից եմ վերցրել, իմ ինչի՞ն է հարկավոր քաղաքում սեն-յակ վարձելը։ Ճիշտ է, մի քիչ պայմանները լավ չեն, բայց ոչինչ։ Փողն էլ դրամանոցում կմնա...

— Ձեզ գալու տուն...

— Այսօր ժամը չորսից պիտի հերթապահությունս վերց-նեմ, մեր հերթն է այսօր,— ասացի։

Տխրեց և ինձ համար էլ անհասկանալի։

— Հաթճեն կտրախանար, տղերս,— վրա բերավ։

Մի շաբաթ հետո, անակնկալ հրաման եկավ կենտրո-նական շտաբից։ Ինձ ու բաժնեցի մի այլ ենթասպայի կար-

դադրել էին հալածել տեղափոխվել Բայրամիչ Էզինեից մի քսանհինգ կիլոմետր ներս, գինեգործական արտադրանքների համար մի պահեստում ծառայելու:

Մեկնման նախօրեին գնացի Սարգիսենց տուն... «Հայոց Բաղչ»-ում: Երկար համառեցի դռան շեմքի վրա: Արձագանք տվող չեղավ: Ներքին մի նախազգացում ստիպեց, որ շարունակեմ զանգ տալ... Լսեցի մեղմ ոտքերի շշուկ, բացվեց դռան վրա հազիվ աչքեր տեղավորվելու չափ փոքր մի դռնակ:

Նա էր. նրա աչքերն էին, սև ու դողդղուն և խոնավ... մի պահ կոպերը փակվեցին և ես նշմարեցի, որ արտևանունքների վրա գիշերային ցող էր իջել...

— Սարգիսն այստեղ չէ,— ասաց,— նրան տարան երեկ,— ձայնը դողում էր,— իսկ ես առանձին եմ զավակներիս հետ, ներիր, դուռը բանալ չեմ կարող...,— Կանգնեց մի պահ այդպես և ես տեսա, որ կոպերից մի շիթ սահեց վար... Ձախ այտի խալին...— ներիր աղբերս,— և փակեց դռնակը:

«Հայոց Բաղչ»-ում առանձին եմ ու մենակ: Քայլում եմ դանդաղ և լսում եմ դանդաղ քայլերիս արձագանքը: Շտապ ու արագ իջնում եմ ցած, կանգնում պատի մի անկյունում. քայլերիս արձագանքը շարունակվում է մի քիչ էլ և կանգնում: Տարօրինակ... Հավանաբար առանձին չեմ «Հայոց Բաղչ»-ում: Հետո, անտարբեր շրջանցում եմ Բաղը և մտնում մի գինետուն: Դատարկ մի սեղան կա միայն:

— Տապակած սաձուկ և մի մեծ բաժակ գինի...

Մի մարդ է մտնում ներս. երիտասարդ մի մարդ ու նստում դիմաց:

— Տապակած սաձուկ և մի բաժակ գինի...

Իմ աչքերում փայլում մի դուռ է, և դռան վրա փոքրիկ մի դռնակ, հետո երկու սև ու դողդղուն աչքեր... արտևանունքները այդ աչքերին շուք են տալիս ստորին ծնոտի վրա... Փայլփլում մի շիթ, գիշերային ցող է իջել արտևանունքների վրա...

Իմ դիմաց երկու աչքեր են, անգղի երկու գիշատիչ աչքեր, սիգարեթի ծուխ և գինու բաժակ... Իմ դիմացի աչքերում արցունք կա խռնված:

Դրսում, ինչ որ մի տեղից զուռնայի ձայն է գալիս, և ինչքա՜ն սուր ու ճչան է այդ ձայնը: Մի շուն ոռնում է գիժ ու ջղեր է խանգարում, ոռնում է անընդհատ ու կծկում սիրտս: Ես մրսում եմ, և գինին իսկի չի ազդում վրաս. Ես մրսում եմ սաստիկ... Դրսում գարնանային անձրև է, դըր-սում գիշերը:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

Մեռնի՜լ, մեռնի՜լ, անծանծաղ մահվան մեջ
Մեռնի՜լ..., գեղից գուղ, այսպես մեր սեռն
անցեր՝
Անձանձին մեջ ծառայրենց ոտքերին։

Ռ. Սևակ

Լոզանի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետների դասընթացներից, 1911 թվականի շրջանավարտների վկայականների բաշխման պաշտոնական հանդեսն էր։

Ամֆիթատրոնը լիքն էր մարդկանցով, այնտեղ էր Շվեյցարիայի գիտական ընտրանին. նախկին շրջանավարտ-բժիշկներ, Եվրոպայում իրենց մասնագիտությունների մեջ հռչակ ձեռք բերած վիրաբույժներ, ֆրանսիական, բելգիական և գերմանական համալսարանների ներկայացուցիչներ, գիտնե գրքի ու գրականության մարդիկ և մեկ-երկու հանրածանոթ, արվեստի այլ բնագավառի աշխատողներ։

Ծանր էր մթնոլորտը, լուրջ ու զգուշավոր. Գիտական մարդու այսպես սառը չորությունը չէր զիջում նույնիսկ ամռան վերջին օրերի շոգերի բերմամբ Հոյանի թեթևով ու մանյակաղապարդ լանչերով կանանց ներկայությունը։ Այս վերջինները ընդհանրապես հռչակավոր մարդկանց զգայնի, հիմնականում կիներն էին։ Ներկա էին նաև Շվեյցարիայի առաջջադահությունն և Արտաքին գործերի մինիստրները։ Բոլորն նրանք տեղ էին գրավել առաջին խորքում դրված ամբիոնի վրա, համալսարանի ռեկտորի և ֆակուլտետի դեկանի կողքին։

Խայտաբղետ հանդիսականների մեջ առանձին իր քսանամյա կուսական գեղեցկությամբ և սպիտակ, սեղմ շրջազգեստի մեջ շողշողում էր գերմանացի մի օրիորդ, որը իր ձախ ուսով հակված հենած զինվորական բարձրաստիճան մի

սպայի, անտարբեր նայվածքով հետևում էր երեկույթի ընթացքին։ Աչքադիր մարդը սակայն կարող էր զգալ, թե այդ «անտարբեր» նայվածքի տակ խորը փաթաթվող մի միտք կա, որ սպասում է ինչ-որ բանի, որ կատարվելու է։ Նա հորդառատ դեղին վարսեր ուներ, որոնք իջնում էին քուն-քերին և ամփոփվում էին երկնագույն բաց կապույտ մի ժապավենի սեղմանի մեջ, աչքերը նույնպես կապույտ էին, գարնան առավոտների գունությամբ լի... սպիտակ էր դիմա-գիծը, թեթև մի վարդագույնով երփված։ Ականջներին մար-գարտյա գինդեր կային, այլ զարդ չէր կրում նա։ Սիլան նույնպես գերմանացի էր. նա արհամարհական դիտում էր շրջապատը և կարծես չկամությամբ ընդառաջում իրեն ուղղված ողջույններին։ Սա էլ անհանգիստ էր իր տեղում և հայտնի էր, թե ոչնչով չէր հետաքրքրվում և չէր կապված այդ երեկույթով։ Եթե չլիներ զույգի մեջ տիրող պաշտո-նականությունը, հակառակ մեկ-մեկ աչքիս կողմից ցու-ցաբերվող ջերմության, անծանոթ մարդիկ կարող էին մի պահ կասկածել, թե նրանք կամ սիրահարներ են և կամ ամուսիններ, որոնք դժգոհ են ինչ-որ բանից, և այժմ աղջկա կամ կնոջ ջանքերը չեն կարող հալեցնել սառեցված սառույցը։ Այսուհանդերձ ծանոթ մարդկանց համար էլ հանելուկ էր նրանց ներկայությունը։ Արդյոք շրջանավարտ մի ուսանող բարեկա՞մ ունեին նրանք, ինչո՞ւ չէ, կարող էր պատահել։ Չէ՞ որ բազմաթիվ գերմանացի ուսանողներ կային Շվեյ-ցարիայում։ Ճիշտ է, տարվա ցուցակներում նրանց ազ-գանունը հիշեցնող ոչ մի թեկնածու չկար, բայց ի՞նչ իմա-նաս։ Շատերը ճանաչում էին նրանց, գիտեին, որ տղան, հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, բարձր դիրք ունի գերմանական կայսերական բանակում, և այդ դիրքի համար կպարտի որքան ընածին իր տաղանդին, նույնքան և այն արյունակցական կապին, որ նրան կապում է Գերմանիա զորավորագույն մարդուն՝ Բիսմարկին։

Աղջիկը նրա քույրն էր, ամենակրտսերը։ Ակներև փաստ էր, որ զինվորականը, որ գործով գտնվում էր Շվեյցարիա-յում, զիջել էր քրոջ թախանձանքներին և Ժնևից եկել էր Լոզան, իսկ այժմ էլ նստած էր այստեղ նրա պաշտո-

դյանքում։ Այդ փաստը կարող էր թվալ անհերքելի, եթե հետաքրքրասերները նշմարած լինեին, թե ինչպես երիտասարդ գեղեցկուհին բռնեց իր եղբոր թևը, երբ ամֆիթատրոնի բեմի վրա երևաց իր կյանքի առաջին քառորդ դարը հազիվ բոլորած, թևով մի երիտասարդ։ Դեղնավուն ընկերը իր սև, արծվային աչքերով հանդարտ ժպտաց ամբիոնին և հպարտ կանգնեց հանդիսականների առաջ։ Նրա հագին սև կոստյում էր, որը ավելի շքեղ հանդիսության մեջ, առնված բարձր օձիքով և նույնագույն սև գույնի փողկապով, երիտասարդին դարձնում էր առավել նիհար ու երկարահասակ։

Ծնոտի սև ու խիտ մորուքը, որը հասնում էր մինչև այտերի ստորին մասերը և թավ բեխերը անսովոր մի հմայք էին տալիս ենթակային և նրան դարձնում առավել հետաքրքրական ու գրավիչ։

— Ռուբեն Զիլինկիրյան,— հնչեց համալսարանի ռեկտորի ձայնը։ Մի ձայն, որ հարգված ու սիրված էր նրա ամբողջ տարիների վաստակի, և ոչ միայն կոչումով, այլև նվիրումով իր ձեռք բերած արդար համբավի բերմամբ։

Սրահում մի շշուկ անցավ…

Ռուբեն Զիլինկիրյան, ատրոփեուկ էր հնչում անունը և առաջացնում էր հարցասիրություն։ Կարող էր գերմանացի լինել նա, գերմանացիների մեջ մեկ-մեկ պատահում էին այդպիսի վերջավորությամբ ազգանուններ, բայց անունը ինչ-որ օտարոտի էր հնչում, հետո թխությունը, արծվային այդ աչքերը, որոնք ինչ-որ հեռու, հեռավոր լեռների, վեհ ու սիրապատիժ լեռների կարոտն էին թողնում դիտողի հոգում։ Անհատական, բայց կիրթ իր շարժումները, հոնքերի ազնվաձև աղեղը, սուտ ու խիտ, ալիքավոր, սև ածխանման վարսերը, մի քիչ անսովոր եվրոպացի այդ մասում, կարող էին և պատկանել մի խալդացու։ Բայց անունն ու ազգանունը կապ չունեին Խալդիայի հետ։ Արդյոք մի ասիացի…

— Ռուբեն Զիլինկիրյան, շնորհավորում եմ Ձեզ և հանձնում եմ ավարտական Ձեր դիպլոմի հետ նաև 1917 թվականի մեր համալսարանի ոսկյա մեդալը, ձեր ավարտն որակյալ գիտական աշխատանքի համար, որը այս նույն

որտեղում պաշտպանեցիք դարձանը: Ուրախ եմ հրապարակավ հայտարարելու, որ դուք ձեր համալսարանական ամբողջ տարիների ընթացքում աչքի ընկար ցուցաբերված համեստ նկարագրով, գերազանց վարքով ու բարոյականով և առավել ուսանելի, համառ աշխատասիրությամբ: Ձեր և Ձեզանով ձեր ազգի անունը արձանագրվում է մեր համալսարանի, Եվրոպայում հեղինակված լավագույն համալսարաններից մեկի, ոսկյա մատյանում: Հաջողություն եմ ցանկանում Ձեզ, ի փառս մարդկության և Ձեր ազգի, որին ծառայելու համար էլ Դուք այժմ ստանում եք մասնագիտությունների մեջ ամենամարդկայինի դիպլոմը: Դուք այսօրվանից կոչվում եք բժիշկ Ռուբեն Զիլինկիրյան:

Սրահում տիրում էր պատվական մի լռություն: Ռեկտորը դիպլոմն ու մեդալը հանձնեց առողջապահության մինիստրին և այս վերջինս այն տվյալ երիտասարդ բժշկին: Կարծես վերջացավ ինչ-որ անասելի սիմֆոնիա, ու մարդիկ, հանդիսականները ուզում էին պոկվել տպավորությունից... «Անծանոթ» մի ժողովրդի զավակ Եվրոպայում վերցնի ոսկյա մեդա՞լը... Առաջի՞նն էր ինքը, թե իր հետ համընթաց պայթեցին ընդհանուր հավանության ծափերը:

— Գրեթհե՞ն, դո՞ւ էլ,— ասաց աղան ջղայնացած, հակվելով դեպի քույրը,— դադրիր անտեղի խանդավառությունից, դա վայել չէ գերմանական, առավել կայսերական քո դաստիարակությանը... Գիտես պետք ասեմ, որ նա, այդ աղան, ինձ բոլորովին էլ դուր չեկավ...

Աղջիկը ցնցվեց և.

— Հենրիխ, ես սիրում եմ նրան...— շշնջաց մեղմ և շառագունեց ներքին ինչ-որ անզիմադրելի մի հուզումից:

Տղան զայրացրական ու բարկացած հեռացրեց ուսը և կարողացավ հազիվ վրա բերել.

— Դա ծա՞նր, շատ ծա՞նր ու թանկ կնստի քո վրա, դու մոռանում ես քո արիական արյունը... Ես քեզ վաղուց ասել եմ այդ մասին: Ուրեմն քո թախանձանքները այս համակրության համա՞ր էին միայն...

Աղջիկը չպատասխանեց, նա իզուր հույսեր էր դրել իր եղբոր վրա, բայց չպատասխանեց. մնաց լուռ, սրտմտած

նայվածքը մեխվել էր ամբիոնում կանգնած սևամորուս և սևաբեխ տղայի աչքերին, իսկ նրա աչքերի արծվային խոյանքը ինչ-որ հուրհրում էր ներքին, անդուսպ մի կրակով և խանդավառվել էր հլու, հպատակ։ Նրա աչքերը ասում էին, թե նա էլ սիրում է նրան և կյանքում սիրո առաջ ոչ մի աշխարհային արգելք չի կարող արգելք հանդիսանալ։

Բայց այդ բոլորը տևեց մի պահ, և աղջիկը հասկացավ, որ ինչ-որ անտանելի մի սրտի ցրկում, այդ րոպեին ներքին չխոստովանված մի ցավ մթագնեց տղայի դեմքը։ Նրա սրտի ու հոգու աչքերում հայտնվեց մի փոքրիկ, մի թանձր ու մռայլ փոթորիկ։ Դրեթեհենց խոնարհեց գլուխը։ Նա ճիշտ էր հասկացել, այժմ երիտասարդ բժշկի հոգում մրրիկ էր, նրա ականջներում հնչում էր վայն՜ւնն էր կույսերի, կույսեր, որոնք իր հարազատ քույրերն էին. գեթե նրա աչքերի մեջ հայանի թևերով և մանկահասակ յանցերով կանանց գլուխների վրայից նա ներքին աչքերով տեսնում էր անշեջ բոցերը, կարմի՜ր, արնաբույն, որոնք լափլիզում էին տներ, դպրոցներ, իր հարազատների օջախները։ Քանդում և հրկիզում ու այրում էին համեմնում սերերը։ Նա տեսնում էր քաջիկ երեխաների, զարդոց ծերունիների զանգե՜ր, զանգե՜ր, որոնք քանդանում էին այստեղ, հենց իր աչքի առաջ։ Նա մարդով զնացել էր հետո նրա աչքերի առաջ 1909-ի Ադանայի հայկական կոտորածների պատկերն էր ու մտքում հնչում էին իր իսկ գրած տողերը…

«Մի՜ գա՛ն, ո՛վ գեղափառ երկնի տղերներ,
Որ արյանն առաջ չամաչեցած մեջ
Ձե՛ռ դաղաններու խաղքին վայրենի,
Ու համայնապատու՛ռ թշնամու անձեր,
Անիծո՛ւ, գերա՛կու, երկիր հայրենի…»

Նա սեղմեց ափի մեջ իր գիրքուկը, որով պայքարելու էր պատրաստվում, բայց այդ րոպեին էլ զգաց, որ դա քիչ էր զենքը, փխրացրած իրենք։ Սակայն էին, ծանրիկ սրտահոսոծ, և այդ ծանրերը իր համար էին։

— Ներողամտություն,— ասաց մեղմ։— Ես այսօրվանից երդվում եմ ծառայել մարդկությանը և իմ ժողովրդին, ես արժանի կլինեմ Ձեր գնահատանքին,— դեմքին մի գայր

ժպիտ կար, այսուհանդերձ զուսպ, բայց խորունկ հուզեց խոսքը։ Աղջիկը հասկացավ այդ նախադասությունների մեջ թաքնված խորհուրդը, թերևս։ Գրեթհենը լավ էր ճանաչում նրան։ Նա գիտեր, որ իր սիրածի հոգում ինչ-որ ցավ կար, խոր վիշտ, և երկու տարի շարունակ այդ վիշտը որդի նման կրծում էր նրա էությունը։ Նա հաճախ խոսել էր իր հետ, խոսել էր Լեմանի ափին, երբ գինով ու խնկաբույր քայլել էին միասին, քայլել էին երջանիկ, բայց և մի թաքուն խոր տրտմությամբ։ Հեռուն Ալպյանների ձյունեղեն գագաթներն էին, անշշունչ անտառների խորհուրդը, և կանաչ դաշտերը, որտեղից Ռոնն էր անցնում։ Եվ Լեմանի ափին, երբ մի տաղավարդ երեկո իրենք դիտում էին սպիտակ կարապներին, որոնք բերան բերնի, վիզը վզին, անբարբառ, մնում էին այդպես, հանդարտ բոցավառ ջահի, լո՜ւռ, քարացած, ոտան ծածկել էր դեմքը ափով և լաց եղել, հետո փակել էր ականջները...

— Գրեթհեն,— ասել էր,— ես խելագարվելու եմ, իմ սե՞ր, ականջներիս մեջ վայունն՞ր են աղջիկների և աշխարհատաց խելահեղորեն փախչող բազմությունների աղիողորմ ճիչեր...

Լուռ երեկո է Լեմանում, տաղավարդ, պայծառ երեկո...

Ինքը գրկել էր նրան և համբուրել շուրթերից, երկա՜ր, երկա՜ր...

Հետո նա խոսել էր իր հետ, խոսել էր ինչ-որ հեռու հեռավոր Աղանայի մասին, ուր կիտրոնի ու նարնջի հսկա տարածություններ կային, ուր սպիտակ վարդերի նման բամբակն էր քաղվում դաշտերից, և հիմա այնտեղ կրակ էր ու ավար, ավա՜ր, արյո՜ւն, կոտորած։ Նա պատմել էր իրեն կատարված բարբարոսությունները։ Ընդվզել էր, նզովել Եվրոպական պետություններին, որոնք մնում էին միայն ականատես լուռ վկաները կատարվածին։ Տաղանդավոր, աշխատասեր մի ժողովուրդ կուլ էր գնում օրը ցերեկով և քրիստոնյա պետությունները միայն դիտում էին ձեռնածալ։ Աղջիկը հասկանում էր նրան, ընդվզում նույնպես, և այժմ նա ըմբռնեց, զգաց, որ իր սիրածը, հենց իր կյանքի ամենանվիրական րոպեին իսկ, երբ հայրը կանգնած էր եկեղեցա-

կան ազգերի բախտավոր ներկայացուցիչներով։ Հարդուն այս սրտի առաջ, չկարողացավ պահվել այդ ցավից։ Նա զգաց, որ նրա սրտում արյուն լցվեց մի պահ, և աղջկա ցավը, իր սիրած, պաշտած աղջկա ցավը, համակեց իրեն։ Նա խոնարհեց իր աչքերը և տեսավ, մարգարտաշար փոքր թաշկինակը մատներից ընկավ....

— Ախ, լա՞ց ես լինում,— հարցրեց եղբայրը վիրավորված, դառը ձայնով,— ի՞նչ է, խայտառակելո՞ւ ես դու ինձ, չի բավում, որ ստիպեցիր թույլ տալ մեզ հետ։ Հազար անգամ մերժածս բանը մի անգամ ես ուզում ես, որ չեղա՞մ։ Դու լավ գիտես, որ դա լինելու բան չի. նրանք դեմ են ամբողջ մեր ցեղատեսակով... Վերջիվերջո, դու մոռանում ես, թե ում զավակն ես դու և ինչ պարտականություններ ունես անելու Գերմանիայի համար։

— Ես գերմանացի լինելուց առաջ մարդ եմ և սիրում եմ նրան,— կրկնեց աղջիկը մեղմ, սառը տոնով։

— Դրանք քո խոսքերը չեն,— նույնպես մեղմ, վերին աստիճանի ցնցված պատասխանեց հայրը,— յուրաքանչյուր գերմանացի նախ գերմանացի է, հետո մարդ, և քո ասիական բարբարոս զավակները պետք է արմատից խլել։ Այժմ խնդրում եմ, անմիջապես հեռացիր ինձ, ես մեկնում եմ Հյուրանոց և վաղը առավոտ իսկ վերադառնալու ենք Բեռլին, դու այնտեղ հաշիվ կտաս և կմոռանաս Հարդունին։

— Ես խոսք եմ տվել և ժամադրվել նրա հետ և պետք է գնամ, Հենրիխ,— ասաց վճռական Գրեթհենը։— Իսկ հետո առանձին կգամ Հյուրանոց...

Այսպես բորբոքված և ներքին ջղային [illegible] ոտքի կանգնեց և առանց որևէ բառ ավելացնելու արագ հեռացավ սրահից։ Նա վերին աստիճանի վիրավորված էր քրոջ արարքից, իսկ Գրեթհենի համար այդ բոլորը նորություններ չէին։ Երբ իր սիրո մասին նախազգուշացրեց ծնողներին, հենց առաջին րոպեին իսկ հանդիպեց խոր ընդդիմության։ Հայրը զայրացավ և քիչ մնաց ապտակեր նրան։ Բայց չհամարձակվեց։ Իսկ ինքը խորհել էր, որ ազատվելով եղբոր Շվեյցարիայում գտնվելուց, կարող է նրան մեղմել առանձին ներկայացնելով Թուրքենին։ Ստացվեց հակառակը։ Եղբոր սրտակտոր-

վա փառքն իսկ չօգնեց եղբորը, ընդհակառակը՝ հրահրեց նրան։ Իսկ Ռուբենը իր նամակներում խնդրում էր ամուսնություն։

«Կգաս,— գրել էր նա Գրեթհենին,— կգաս Լոլան և միասին կվերադառնանք Գերմանիա, կներկայանամ ծնողներիդ։ Ես որոշել եմ պաշտոնապես խնդրել քո ձեռքը նրանցից և ամուսնանալ քեզ հետ, իմ սեր։ Միառժամանակ կապրենք Գերմանիայում կամ Շվեյցարիայում, ես մասնագիտություն ձեռք կբերեմ և հետո, կմեկնենք իմ ծննդավայրը՝ Սիլիվրի-Վասակ եմ, միրանք քեզ գրկաբաց կընդունեն։ Հետագայում կապրենք Պոլսում, աշխարհի գեղեցկագույն քաղաքներից մեկում»։ Այնուհետև նա նկարագրել էր Բոսֆորի գեղեցկությունները ու խոսել իր այդտեղ սիրո մասին դեպի իր Գրեթհենը։ «Մենք երջանիկ կլինենք,— ասել էր վերջում և հիշեցրել նրան այն առեծ գիշերը... մոռացա՞ր, իմ սեր, ներքևում Ռոնն էր,— իսկ վերևում, Աշայանների փրփրակոլ կողը։ Պատշգամբից երկարում էր մի վառ ձեռք, որի վրա անհամարձակորեն երկնային երկու անհագահոր շրթներ փակվում էին... մոռացա՞ր, իմ սեր, չէ՞ որ այդ ձեռքը իմն էր, իսկ շրթները՝ քոնը...»

Գրեթհենի մարմնից ջերմ սարսուռ անցավ։ Ինչպե՞ս կարելի էր մոռանալ այդ բոլորը։ Ինչ միամիտ էր նա...։ Բայց այժմ ինչպե՞ս պատմել այդ բոլոր նորությունները նրան։ Ինչպե՞ս ասել, թե հայրիկը նույնիսկ սպառնաց ժառանգությունից և գերդաստանից զրկել իրեն, իր հարազատ աղջկան, եթե երբևէ փորձի ամուսնանալ նրա, այդ բարբարոս արևելցու հետ։ Թե մայրը լաց եղավ օրերով, քույրերը խռովեցին իրենից, իսկ եղբայրը, իր ամենասիրած եղբայրը լքեց սրահը հենց քիչ առաջ և առանձին թողնելով մեկնեց։ Եվ ասել այդ բոլորը այժմ, այս պահին, երբ նրա սերը խայտում է ցնծությունից։

— Չէ, կարիք չկա,— վճռեց Գրեթհենը։

Եվ երբ քիչ անց նրանք թևանցուկ, երկու կարապների պես իջնում էին այգիներով, ասաց՝

— Գրեթհեն,— հարցրեց,— ինչքա՞ն կարող ես մնալ Շվեյցարիայում։

— Վաղը պիտի մեկնեմ,— պատասխանեց աղջիկը:

Ցնցվեց տղան:

— Վա՞ղը, հենց վա՞ղը,— կրկնեց մտահոգ,— բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, չէ որ...

— Կհանդիպենք Գերմանիայում, Ռուբեն,— պատասխանեց աղջիկը քնքշորեն, կպատմեմ քեզ, այժմ թո՛ղ, սիրելիս...

— Բայց ի՞նչ կա, իմ սեր, թե չէ՞ այսպես...

Աղջիկը սպիտակ, դողդոջ ափովը փակեց նրա շրթները.

— Եղբայրս,— պատասխանեց,— ինձ հետ է, հայրենիք ուզում է մեկնել, և այժմ ինձ սպասում է հյուրանոցում...

Փաթաթվեց տղայի վզին... չհավատաց աղջկան:

— Ամեն ինչ կպատմեմ, երբ գաս Բեռլին և տեղեկացնես ժամանումդ, այժմ գրկիր ինձ, Ռուբեն, գրկիր ինձ, մրսում եմ...

Բարդիներ ու ուռիներ կային լճակի ափերին, երեկոն իջնում էր հանդարտ, մանուշակագույնին էին տալիս հորիզոնում ամպերը, զգալի էր աշնան մոտալուտ գալուստը: Գրեթհենը սպիտակ շրջազգեստի վրայից կապույտ մի վերարկու էր գցել, որը պարփակել էր թևերը: Նա ինչ-որ անծանոթ մի աշխարհից եկած ոչ երկրային էակի էր նման, տղան ձեռքը բարձրացրեց աղջկա վարսերին ու մատները մոտեցրեց շատ մեղմ, բաց կապույտ ժապավենին, որը սեղմում ու գրկում էր աղջկա հորդառատ, շեկ մազերի փունջը: Վարսերը ոսկյա հասկերի նման թափվեցին տղայի ձեռքերին, կարծես նա լճի ափին քարացած մի ուռենի էր, իսկ ինքը սրտատրոփ մի բարդի, որ կանգնել էր չվար, միայնակ ու անզոր... Հետո նրանք մոռացան, երբ տղայի շուրթերը մոտեցան Գրեթհենի այրող շուրթերին:

Ո՞վ երջանիկ սատրը, որ մարդ կրնա գեթ
Տար համբույրի մը անհունին մեջ մտնել
Թույլ թեքեն այլ, տենդե՞րն այլ, ինքինքն այլ,
Ու աշխարհին մարդիկ անփույթ ու անգետ:

Նա մնաց անդամ չվար ու միայնակ մի բարդու նման, մնաց միայնակ ու անօգնական, մրրկոտ սիրով ու բաղձական արթնացած անասելի կարոտից:

Պոկվեց աշնանային մի տերև և սահեց կանաչների մեջ...

***

> Ու կերթա՛մ մի՜նա, անծայրածի՛ր
> Դամբաններ են ամէնս մեռեր,
> Քեզ սիրող մեզի սրտէ մը պիտի լա՞
> Դուն փորսկի՞ն կուրծքդ չափի...
>
> Ս. Սեմա...

Երեք տարի էր անցել Լողանի հանդիպման այդ օրից՝ Սպասումներով, տառապանքներով, պայքարներով լի երեք տարի։ 1914-ի գարունն էր։ Չարագուշակ մի ճշմարտություն. Գրեթհենի ծնողները մնացել էին անդրդվելի իրենց համառության մեջ, նրանք պատրաստվում էին հրի ու սրի մատնել աշխարհը, նրանք Գերմանիայում տիրող դասակարգն էին։ Ռուբենը իր ուսանողական տարիներից արդեն ըմբոստացել էր Եվրոպայում իշխող դասի դեմ. Նա տեսել էր, զգացել, որ նրանք միայն ձոխ, ուտուցիկ ու դատարկ խոսքեր ունեն իրենց շրթներին, ճառեր, զուր խոստումներ, որը կեղծիքը միայն համերժացնել իրենց իշխանությունը։ Նա ատում էր նողկանքով բոլոր տեսակի «փրկիչ»-ներին, նա զզվում էր ամեն տեսակի քաղաքագետներից, որոնք հազարանց թույնի սպառում էին մարդկանց։ Նա գիտեր, որ աղքատը քաղցած կմնա։ Նա ճանաչել էր Եվրոպան, զգացել, որ նրա շքեղ պողոտաների կողքին կա թշվառությունը, հարուստ ու փարթամ արդուզարդերի մեջ թաղված կանանց կողքին խուլ անկյուններում վաճառվող կենդանի միսը։ Կյանքի հակադիր եզրեր... Միշտ քով առ քով, կյանքի հետ մահ և հարուստ սեղանների համադամների ու խորտիկների կողքին՝ սով։ Նա ճանաչեց վիշտը, ճանաչեց պայքարը բազմությունների, որոնք նման էին օվկիանոսի, մի օվկիանոսի, որ մռնչում էր... «Հա՛ց, հա՛ց, հա՛ց» և մի գիշեր նա իր աչքերով տեսավ «բոցկլտուն» պես շքեղ, տեղի պես հսկայող անհամեմատ մասսաների կարմիր դրոշակը։ Նա հասկացավ, որ իր ու մարդկության ուղին, բախտը նրա հետ է կապված, շողշողուն այդ կարմիր դրոշակին։ Ինքը վաղուց հասկացել էր, որ ընդհանուրի ճակատագրից է կախված և՛ իր ժողովրդի ճակատագիրը, և՛ իր ան-

փակած բախտը։ Նա գիտեր արդեն, որ Ադանայի ջարդերը եղածի դեպքում չէին աշխարհի համար։ Զգում էր, որ մինչ այդ-նոր, հրեշային ջարդերի սարսափն է կախված մարդկության գլխին, բայց ի՞նչ իմանար նա. չէ՞ որ նա բանտարկված էր, ի՞նչ իմանար, թե ինչ կարող էր կատարվել վաղը։ Վաղուց, շատ վաղուց, դեռևս Պոլսի Բերբերյան վարժարանի ուսանող, նա զգացել էր իր մեջ գրականության սերը, նրան տպել էին դեռևս 1905-ին «Մասիս»-ում, բայց նրան գրավեց բանտարկված տառապանքը, Գրեթհենի սերն ու Եվրոպայի ընդհատակը։ Ընչազուրկների, թշվառների, աղքատական հակասությունների մեջ ավալրող բազմությունների կանչը։ Բժիշկ էր, ամենուրեք զգում էր մարդկանց սրտի տրոփյուն, կոչվում էր Ռուբեն Չիլինկիրյան, չաշահեց և կյանքի՝ բաղկերանը, դարձավ Ռուբեն Սևակ։ Երիտասարդ էր դեռևս ինքը, երիտասարդ էր և նա... Գրեթհենը, իր սերը։ Նա ևս գերմանացի էր, բայց ժառանգել էր իր ժողովրդի վեհն ու մարդկայինը։ Հայնեի, Գյոթեի, Շիլլերի, Բեթհովենի Գերմանիայի զավակն էր, և նրա համար էլ գնաց սիրո ետևից...Թողեց, լքեց իր ընտանիքը, արհամարհեց փողն ու ժառանգությունը և միացավ իր... «բախտակցին», իր անմոռաց և սևաչիկ բախտակցին։

1914-ին երբ նավը մոտեցավ Պոլսո քաղաքին, Սևակի հարազատները իրենց գրկերին սեղմեցին նաև երկու երեխաներ, որոնք արդեն ինքնուրույն կարողանում էին քայլել, հաց չէ՞ թե նրանց թուրք հանելով մայրիկի, չեկ մայրիկի սիրտը։

Նա եկավ իր գերմանուհի կնոջ հետ Պոլիս ծառայելու իր ժողովրդին, որպես բանտարկված և որպես բժիշկ։ Եվ եկավ 1914-ին... Ի՞նչ իմանար...

Օրերն անցնում էին հորդուն ու չէ՞ր Յուրաքանչյուր օր, պարապած իր հիվանդներից, վազում էր դասախոսություններին։ Նա նույնիսկ մոռացել էր նրան... Գրեթհենին...։

— Սևակ, իմ սեր,— ասում էր հաճախ կինը,— մոռացար դու ինձ, հայերը, քո նախանձոտ աղջիկներդ խլեցին քեզ ինձանից...

Մի պահ համառում էր նա կնոջ դառը ակնարկին ու ընդվզում։

— Գրեթհեն,— ասում էր հուզված,— ի՞նչ ես ասում, իմ սեր...

Եվ նրանք փաթաթվում էին... քարանում ինչպես Լեմանի սպիտակ կարապների նման։

— Հիշո՞ւմ ես Ալպյանների ձյունապատ գագաթը։

— ...Եվ դաշտերը կանաչ.

— Իսկ Ռո՞նը, իմ սեր։

— Լեմանը, կարապները սպիտակ.

— Լողանի այգին։

— Բաղձությունների կանչը։

— Meine Liebe Mutter (իմ սիրելի մայրիկ) ձայն էր տալիս փոքրիկը։

Սեմկը խոժոռում էր դեմքը... Կինը հասկանում էր ամուսնուն։ Հասկանում էր, որովհետև սիրում էր։

— Վաշե,— ասում էր,— հայերեն ասա, տես, հայրիկը խոժոռվեց,— Գրեթհենը հայերենը խոսում էր մի տարօրինակ առոգանությամբ և ծիծաղում։

Զգում էր Սեմկը իր սխալը։

— Գրեթհեն,— կրկնում էր,— Գրեթհեն, Meine Liebe (սիրելիս) ich liebe dich (ես սիրում եմ քեզ)։

— Ծալինկա, — դիմումը բարկացնում էր նրան-կինը...

— Եվ ո՞ւր ես ասում դու ինձ, ո՞ւր գերմանացին,— հարձակվում էր Սեմկը,— դու իմ ժողովրդի համար, որ աշխարհի ամենեն համամարդկային, ամենաանվիրված ազգն է, թերևս։

— Չհասկացողին պետք հասկացնել և ուշ այնես...— և համբուրում էր նրան։

Հաշտությունը, անխարդակելի, երբեմ չխախտված կենդվում էր։ Գրեթհենի ամենաերջանիկ պահերն էին կյանքում։ Նա լրիվ երջանիկ էր, և իր անխիմանալի երջանկությունը ըմպում էր լիաթոքը։ Նա սիրում, պաշտում էր իր ամուսնուն, զավակներին, Սեմկի հարազատ ընկերներին՝ Դանիել Վարուժանին, տարօրինակ Սիամանթոյին և շարժատկրատ Զոհրա-

գին, պատմում էր, որ իշխանական արտաքինի տակ, կի-ների սիրելի այդ «բուրժուա»-ն ամենամեծ բարեկամն էր գեղջուկների և համալսարանի մարդկանց։ Նա մեծ հոգու տեր մարդ էր... Զոհրապը։ Նրա հետ չքացին էր Սիամանթոն, նման իր գրականությանը, բուռն. հեզ ու ամաչկոտ էր Ռեթանոս Վարուժանը։ Այո, Գրեթհենի երջանկությունը չթաղվեց, երբ... պայթեց պատերազմը... 1915... Նոր էր թաղված իր Թալեա-տոցից ձմեռը, աղջիկյան արևի առաջին ճառագայթները հազիվ էին տաքացնում Բոսֆորի ջրերը, օդի մեջ ինչ-որ սիրության մի հրաշալի կար։ Գիշերը մինչև ուշ առավոտ վիճել էին, խոսել բանակցերով և բաժանվել։ Նա, Գրեթհենը գրադարանից հանել էր «Հայ հեղափոխության» օրերի հիշատակները։ Նկարներ, նամակներ, որտեղ սիրո վեղարն, բայց անկեղծ, անկրկնելի հույզ կար երիտ. սրտերի, այնպես հանդուգն ու համարձակ... Նա, Գրեթհենը, իր կապույտ գիշերազգեստի մեջ, թափանցիկ իր վեզով, նստել էր սենյակի բազմոցներին, երբ ուժգին հնչեց դռան զանգը...

Զոհրապը չկար այդ գիշեր, չէր եկել, արդյոք Բերա-Պալասի իր զվարճություններից հետո ուզեցել էր անակնկա՞լ անել նրան. բայց այդպես ուշ գիշերո՞վ։ Ոչ, նա տակտ ունեցող մարդ էր, «ջենթլմեն» մարդ... Գրեթհենը մոտեցավ պատուհանին, մի կողմ քաշեց վարագույրը։

— Սևակ, մարիր լույսը,— և անմիջապես մարված լույսի հետ նա տեսավ փողոցում համազգեստների փայլուն կոճակներ։ Դրանք բազմաթիվ էին...

— Ո՞ւմ եք ուզում։

— Տիկին բեյին, մի րոպեով,— հնչեց մեկը խոժոռ ու խռպոտ ձայնով։

Մի դող անցավ Գրեթհենի մարմնով, նա փշաքաղվեց։

— Ովքե՞ր են, իմ սեր...

— Ոստիկաններ...

— Ի՞նչ են ուզում։

— Չգիտեմ, հարցնում են քեզ...

Այդպես Սևակին թուրքերը տարան այդ գիշեր։ Ճակատագրական դավ գիշեր էր, պարման մռայլոտ օրերի հեքիաթ էր...

Առավոտ վաղ Գրեթհենը գնաց փնտրելու Մեսիի ընկերներին։

Թուրքերը տարել էին Սիամանթոյին։

Թուրքերը տարել էին Վարուժանին։

Թուրքերը տարել էին...

Դեղին, հողագույն վարսերն էին անկողնի վրա, անգույն գանգատուն մարմինն էր իր և ականջներում չէր դադարում որտեղից որտեղ արձագանքող իր եղբոր ձայնը... միայն թե անխացու բարբարոս գաղափարները պետք է պոկել արմատից...։

Հագնվեց, վազեց գերմանական դեսպանատուն։

— Իրավունք չունեն,— ասաց դեսպանատան ծառայողներից, որ Գուստավ էր կոչվում և Վեյհեյմ եղբայրների ազգականն էր։ Գրեթհենը նրան լավ էր ճանաչում և ուզեցել էր անձամբ նրան հանդիպել,— դուք կարող եք խոսել դեսպանի հետ և նա կարող է կանխել իմ ամուսնու աքսորման վտանգը, նա իմ ամուսինն է, և ես գերմանացի եմ...

Կցորդը դառը, զուսպ ժպիտով նայեց Գրեթհենին և...

— Մենք իրավունք չունենք այլ պետությունների ներքին գործերին միջամտելու, տիկին,— ասաց և կանգնեց ոտքի,— իսկ այլ ասելիք չունե՞ք...

Նա այն մարդն էր, որ հետագայում հայտարարեց, թե թուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ։

Ամիսներ հետո, երբ պարզ էր ամեն ինչ, Գրեթհենը կրկին եկավ դեսպանատուն, ներկայացավ դեսպանին և պահանջեց միջամտել իր ամուսնու ազատմանը։ Նա լաց եղավ...

— Այդ մասին մտածեիք Գերմանիայում և չամուսնանայիք,— պատասխանեց երդվյալ հայատյաց դեսպան Վանգենհայմը, չնայած արտահայտությամբ և ավելացրեց,— իսկ այժմ դուք դժվար թե նկատվեք գերմանացի...

Այս անգամ ինքը Գրեթհենը ցասումով կանգնեց ոտքի և գոռաց.

— Երկու զավակ ունեմ, հեր Վանգենհայմ, ծնված գերմանացի մի մորից, և գիտե՞ք ինչ, նրանցից երկուսին էլ ինքս, անձամբ, դաստիարակելու եմ այնպիսի ոգով, որ պայքարեն նրանք մեկը ձեր գերմանական իմպերիալիզմի, մյուսը ձեր դաշնակից և հոգեհարազատ թուրքական ազգայնամոլության դեմ

զրույցը, և վստահ եղեք այդպիսին էլ կլինեն, դա...գերմանացու խոսք է... Իսկ ինչ ո՞վ է խոսկան գերմանացին, և՞ս ինչ դուք, այդ մասին արդեն կասի ժամանակը...

— Ինչու եք զարմանում, տիկին,— ինքն իրեն զսպելով վրա բերեց դեսպան Վանգենհայմը,— դա պատասխանն է։ Գերմանիան տիրելու է աշխարհին, Գերմանիան, դա ժամանակն է...— և ծիծաղեց զիլի, տարօրինակ ձայնով,— իսկ այժմ հրամայում եմ դուրս գալ անմիջապես...

Հետագայում իմացանք Գրեթհենի հավատքն ու վճիռը. իմացանք, երբ ինքը Գրեթհենը, սիրո համար աշխարհ եկած այդ կինը, չկար կյանքի համար...

Նա... փամփուշտին բացեց կուրծքը։

❁❁❁

Ո՞վ կոտրի արդյոք խղճահարիս չեմ լին.
— Ծա՛ղր, դարիքն է, բա՛ց։
Վեա՞իմ մը կանգնի գտանն բաղադին.
— Ոտ՞քն է, դուռ բա՛ց։
Տաճա՞րն է շախչախ դրանքը կարծիքին.
— Զա՞րդն է, դուռը բա՛ց։

Մ. Պեաճ

Հունվարի 1915, օգոստոս...

Նման չոր օր էր, կենտրոնացման ճամբարի № 17 բարաքի դուռը բաց անելով ներս մտավ Ռուբենը։ Վարսամանյ տխուր նայեց նրան։ Անակը անխոս մոտեցավ բարաքի երկհարկանի ծառի կուտակերից շինված անկողինների շարքին և բարձրացավ վերև։ Անկողինները վաղուց իրենց սպիտակությունը կորցրած ցնցոտիներ, հարդով լցված տոպրակներ էին։ Նա անխոս կուչ եկավ ձախ կողմի վրա։ Նիհարել ու կծկվել էր դարձել։ Անտափ վրա մի ժամանակ պատկառանք ներշնչող իրան մարմինը կարծես ինչ-որ սուր էր՝ խրված գետնին։ Մթագնել էին աչքերը, և դեղնավուն տեսք էր ընդունել դեմքը։ Տանջ էր տանում նա ճամբարային կյանքը, արդեն հինգ ամիս է, մնում էին նույն տեղում, անորոշ և անստույգ օրերի շարքը թավալում էր, ոչ մի նամակ ու երկար Փարիզ

Ի՞նչ էր անում Գրեթհենը, ի՞նչպես էին իր երկու երեխաները, ի՞նչ ճակատագիր էր վերապահված նրանց։ Արդյոք ճի՞շտ էին այն շշուկները, որ տարածվում էին ամեն օր, ամեն ժամ, յուրաքանչյուր բաղև ազդելով մարդկային ջղերի վրա։

— Ի՞նչ է, ազա, ի՞նչ է պատահել,— կանգնելով Սևակի անկողնի կողքին հարցրեց Վարուժանը։— Նո՞ր բան ես լսել...

— Վարուժան,— ասաց Սևակը,— ո՞րտեղ է Սիամանթոն։

— Գնացել է զվարթ անելու,— կիսահեգնական պատասխանեց Վարուժանը։

— Կանչի՞ր, բան ունեմ ասելու...

— Ասա՛, սիրելիս...

— Ինձ կանչեց Հազարապետը, մտամոլոր առաջարկով...

— Քեմա՞լը...

— Այո՛։

— Եվ ի՞նչ։

— Առաջարկում է Թուրքանալ և ընդունել մահմեդականություն։ Նա խոստանում է, որ կփրկի ինձ, մեզ այստեղ անհավոր ճակատագրից։ Նա ասաց, այո՛, ուղղակի ասաց, որ ոչնչացնելու են մեզ, որովհետև հայություն չէ մնացած ամբողջ երկրում, տեղահանված և քշված են հեռաստան, Վարուժան, նա ասաց, որ արդեն մեկ միլիոն հայեր այժմ ապրում են երկնային դրախտում, և ասաց, շնական մի ժպիտով, հանգիստ, իսկ վերևից որոշում կա, չխնայել և ոչ մի հայի, լինի նա օրորոցի երեխա, թե անկողնում կաթվածահար պառավ, և այդ բոլորը Թալեաթի գաղտնի հրահանգն է... ո՛չ մի հայ մտավորական չէ մնացած ողջ Թուրքիայում. իսկ մենք, որ ապրում ենք դեռ, դա նրա մարդասիրության շնորհիվ է, մեր կյանքը, աշխարհն, նրան ենք պարտական, բայց չէ՞ որ վերջիվերջո ինքը սոսկ մի պաշտոնյա է, հրահանգների ստրուկ և ստիպված է գործադրել որոշումը, որ խիստ է և անբեկանելի։

— Իսկ ի՞նչ է առաջարկում քեզ Թուրքանալուց բացի, Սևակ,— մեղմ հարցրեց Վարուժանը։ Նա անցնող հինգ ամիսների ընթացքում պահում էր իր ջղերի հավասարակշռությու-

նր, միայն մի օր կորցրեց ինքն իրեն, երբ լսեց, որ նույնիսկ ձերբակալել էին Զահրային...

— Ուրեմն մերը,— ասաց տխուր,— չեն խնայում նույնիսկ կղերականներին և նկատի չեն առնում խորհրդարանական անդամների անձեռնմխելիությունը։ Խեղճ Զահրան,— կրկնել էր դառը ծիծաղով և աչքերից արցունքներ էին հոսել։ Սիամանթոն նայել էր խոժոռ իրեն և մնացել էր լուռ։ Նա առհասարակ լուռ էր մնում, և երբ զգում էր, որ ջղերը ցավեցնում են, սկսում էր ինչ-որ աշխատանք՝ լվացք, բարաքի մաքրություն։

— Ուրեմն դեռևս մնում ես միամիտ, Վարուժան,— հարցրել է Սիամանթոն։— Ուրեմն այժմ ես միայն համոզվում, որ լավ բան չեն խոստանում այս բոլորը։ Հակառակ ինչո՞ւ պիտի լիներ անցնող ամիսների այս արհամարհանքը հանդեպ մեզ, չհիշեցի՞ր մեզ գիտող թուրքերին, որոնք յուրաքանչյուր քայլի ինչ-որ բանի են սպասում։ Միամիտներ ենք մենք,— կրկնել էր նա,— և խաբկանքի ազդարիկ, բայց մենք, գոնե մենք պիտի վերապահ լինեինք նրանց, այդ երիտասարդ թուրքերի ճառերի ու ստամպատի խոստումների... արդարությո՜ւն, ազատությո՜ւն, հավասարությո՜ւն— — Adalet, hürriyet, müsavat— ադալեթ, հյուրրիեթ, մյուսավաթ։ Մենք չհասկացանք, որ նրանք ավելի խորամանկ էին, քան սուլթանները, նրանք ավելի արյունարբու, քան Աբդուլ Համիդը։

Սևակը հիշեց Լոզանը. 1911-ի Լոզանը. հիշեց գերմանական խելագարված ամբոխները և գրոշակը կարմիր... բայց լսեց։ Իրավունք ուներ Սիամանթոն։ Զոհ էր գնում աշխարհի երեսին ապրող մի հերոս, մի ազնիվ, արի ժողովուրդ, կույր էր գնում գազանների երախին, անհագ երախին և ենթական լուռ էր, ինչպես եղել էր միշտ, որովհետև ճակատագրային տառապանքը, նույնիսկ տառապանքը երբ բացատրվում է ուրիշին, իր մեջ պիտի ունենա արիություն. տառապանքը, իր տառապանքովն իսկ շահ պիտի բերի օտարին։ Իսկ հայի տառապանքը հայուն համար էր միայն, այդ տառապանքից չէր առնում կամ օգտվում ուրիշը։

— Զառանցիր,— ասաց Վարուժանը,— չառանցիր, Սևակ,

Թե ինչ էր առաջարկում Քեմալը փոխան իր աջակցության։
Ընդվզեց Սևակը և մեղմ պատասխանեց.
— Առաջարկում էր կնության վերցնել իր աղջկան... Այշեին։
— Ի՞նչ... նո՞ւյնիսկ...
— Այո՛,— կրկնեց Սևակը և ընկավ խոր մտածմունքի մեջ։

* * *

Այշե՞ն... երեք ամիս առաջ էր, հունիսին, Հազարպաշա Քեմալ բեյի հարազատ աղջիկը ծանր հիվանդ էր... Թավրիզից, Զանգրրում դիմել էին թուրք բժիշկների և նրանք մնացել էին անզոր հիվանդության արագ ընթացքի առաջ։ Տասնութամյա սիրուն թրքուհի էր Այշեն, նոր էր ավարտել ուսումնարան, երբ վրա հասավ հիվանդությունը։ Ասես, մինչև կոնքերը իջնող հորդուն սև վարսեր ուներ նա, հիվանդության ներքին տենդից վարդագույն տեսք ընդունած նիհար այտերի խորքում պաղում էին արտերի և դաշտերի կարոտ արթնացնող աչքերի հուզող կանաչը, և կարծես գարնան առավոտների այգաբացի նշույլը լինեն իջած այդ կանաչին, անսպառ խոնավ էին արտասուքները... Մի թաքուն ցավ ուներ այդ աղջիկը, որ օրե օր ուտում էր նրան, մաշում... Հոգեկան մի տագնապ, որի անունը իզուր փորձել էին տալ քաղաքի թուրք բժիշկները։ Նա մերժում էր որևէ դեղ ընդունել, մերժում էր առաջարկված ճաշերը և հյուծվում օրեօր։ Ծնողքը ընկել էին խոր մտատանջության մեջ, նրանց մեկ հատիկ աղջիկն էր Այշեն և ահա օրից օր, ժամից ժամ մահվան ուրվականը կախվել էր կյանքի գարնան սեմին նոր ոտք դրած աղջկա գլխին։ Հայրը որոշեց Պոլիս տանել նրան։ Բայց վրա հասավ տեղահանությունը, և բանակը միացավ գործողություններին։ Կենտրոնից վերացրեցին բոլոր տեսակի արտոնությունները, շարժվելը դարձավ անհնար։ Թանձր հուսահատության մեջ թաղված, Հազարպաշայի մտքում մի կայծ բռնկվեց։ Չէ՞ր կարող արդյոք տեղահանված «գյավուրներ»-ի մեջ մի մասնագետ բժիշկ լինել։ Առաջին փնտրտուքն իսկ՝ ավարտվել էր դրական

արդյունքը։ Հայտնի դարձավ, որ մասնավորականների շարքում կար Շվեյցարիայից բժշկավարտ, Եվրոպայում մասնագիտացած մի երիտասարդ բժիշկ, Ռուբեն Չիլինկիրյան անունով։ Քեմալ բեյը իսկույն կանչեց նրան և առաջարկեց նույնը աշխատանքը։ Սևակը Այշեի մեջ գտավ իր դառն օրերի փրկության լաստը, նվիրվեց բուժման գործին։ Ճիշտ էր ախտաճանաչումը, թոքախտ էր աղջիկը, սարսափելի մի հիվանդություն, որ առաջին հերթին պահանջում էր ցերեկի զորավոր լույսում, կլիմա, տաք ու կանոնավոր սնունդ, մաքուր օդ։ Հայրն ու մայրը մտածեցին, որ «դրախտավայր»-ի, մանկան պատսպարված մի հայու հետ գործ ունեն, խնդրեցին, աղաչեցին, որ անի ինչ որ կարելի է... Արտոնություն, հատուկ արտոնություն տրվեցավ Սևակին ման գալու Զանգեզուրում, լինելու տեսարան Քեմալ բեյի տանը։ Նա գիտեր, որ նման հիվանդությունների ժամանակ առողջանալու խնդիրը կյանքի սեր, ապրելու կիրք ու կամք պարտադրելն է հիվանդին։ Նա համակրում էր աղջկան։ Այշեն իրեն հիշեցնում էր իր խեղճ անցյալը, նրա աղաչող նայվածքի մեջ իր Դրեթհենեն մնացած ինչ-որ նշույլ կար, թե՞ իրեն էր այդպես թվում։ Հետո, քաղաքում ման գալը, կյանքի, առօրյայի հետ կապվելը թեթևացնում էր նրա անձնական տառապանքը։ Թեպետ նա համոզվեց, որ իրենք աքսորյալներ չեն, ասես Զանգեզուրում ամբողջ խմբովին ախորժակը, թարսի փափագները հասնում էին իր ականջին։ Նա յուրաքանչյուր օր տխուր լուրեր էր առնում Սիամանթոյին ու Վարուժանին։ Քեմալ բեյն ու կինը անսովոր լավ էին վերաբերվում իր հետ, դարձնում նրան նույնիսկ ընտանիքից և նա օրվա մեջ երկար ժամեր մնում էր աղջկա մոտը։ Իր մասնագիտության հանդեպ տածած սերը, խոր մարդկային իր սերը հակառակ ներքին իր ալեկոծումներին, աշխատում էր, որ գործեր հրաշք ու բուժեր աղջկան։ Հիվանդ աղջկա անկողնին, Այշեի այրող ափը իր ձեռքի մեջ, նա խոսում, պատմում, անվերջ զրուցում էր նրա հետ, կյանքի, ապրելու կոչ անում նրան։ Եվ հետաքրքիրն այն է, որ Այշեն ախորժում էր մորուսավոր և սևահեր, գալով այդ երիտասարդ բժշկի ներկայությամբ։ Նրա կանաչ աչքերը խանդավառվում էին, երբ բժշկի մեկնելու ժամն էր գալիս։ Նա խնդ-

յում էր նրանից, որ մնար գնուն, խոսեր, պատմեր նրան։ Առաջին անգամ Սևակն էր, որ նրան երեխայի նման կերակրեց, դպչում մեկ-մեկ շուրթերին մոտեցնելով տաք թանապուրը։ Այշեի շուրթերը դողում էին, արտասվում էր մարմինը, և իր բազկին կռթնած նրա աղաղակն մարմնի ջերմությունից ինչ-որ հեռու հեռավոր հիշատակների զարթնումն էր ապրում ինքը։ Զապվեց Սևակը նրան, կապվեց հարազատ մի եղբոր նման և որից որ իր ամեները վերադառնող աչքերում նա տեսնում երանություն, հրճվանք։ Օրերը նվիրել էր նրան և այդ մեղմացնում էր իր վիշտը։ Հաղորդակար դոհ տղայանցից, թվում էր, որ նա չարժվի ինչպես որ կամենում է։ Մի ամիս անց, արդեն Այշեն մոտ էր գալիս անվտանգում։ Նա նրա ստեղծագործությունն էր։ Ինքն էր կյանք տվել նրան, թվում էր, որ մայրն էր նա, և անհոգ զգում էին, որ երկնառաք բժիշկը արտակարգ ներգործում է իրենց աչքերի վրա։ Մայրը սկսեց մտահոգվել և նախազգալ ինչ-որ թաքախտից ապավել վատ արդյունքների մասին և մի օր փախուց իր ամուսնու տանցին...

— Այշեն սիրահարված է, Քեմալ,— ասաց նա,— ի՞նչ ես կարծում, հո մի բան չի պատահի...

— Կայանենք,— գոռաց սպան և հաշվեց այն խոկ քաղաքավարի, ինչպես թուրքական դիվանագիտությունն էր թելադրում, երբ սպանելու բացեն չէ հասած, սիրալիր շնորհակալություն հայտնեց Սևակին և ասաց թե, այլևս կարող է հոգնություն չստանձնել։ Այշեն լավացած է բավարար չափով։

Գոհ մնաց և բժիշկը։ Նա զգում էր, որ աչքերի խոնավությունը և դեմքի սպիտակությունը հաճախ ծածկող կարմրությունը ներքին այլ հույզերի արդյունք էին։ Նա զգացել էր, որ Այշեի բույրերով հաչելու ասաչ կանչելը, վարսերի պարը, հետո նույնիսկ հաճախ, երբ նա լսում էր նրա շնչառությունը, հեքը կրծքերի միայն հիվանդության արդյունք չէին։ Աղջիկը տխուր նայվածքով երկար նայում էր իրեն, անհանգստություն պատճառելու չափ երկա՞ր ու թախծոտ...

Բժշկի բացակայությունը սակայն անհուն հակազդեցություն գործեց աղջկա վրա։ Նա երկու օրվա մեջ կորցրեց ամեն

ինչ և Քեմալ բեյը խելագարվածի նման կանչեց Սեադին...

— Դուք,— ասաց,— խնդրում եմ սխալ չհասկանաք ինձ. անհրաժեշտություն էր նրա համար, հավանաբար մենք անտարբերեցինք. տոքթոր բեյ, չարաճճիություններ գալ և առաջվա նման...

Երբ Այշեն տեսավ Սեադին, ընկավ նրա բազուկների մեջ և լաց եղավ...

— Դուք իմ փրկարարն եք,— ասաց նա հեկեկալով,— առանց ձեզ ես չէի կարող ապրել...

Բայց քաղաքում բամբասում էին արդեն, մեղադրում հայրապետին... Երկու սարի մեջ ընկած.

— Այշե,— ասաց նրան հայրը,— հասկանո՞ւմ ես, թե դու ինչ ես անում:

— Ես սիրում եմ նրան, հայրիկ,— ասաց թրքուհին,— ազատիր ինձ, կա՛մ նա, կա՛մ մահը: Նա միայն կարող էր ինձ փրկել, առանց նրան ես չկամ, հայրիկ...

Տիրեց խոր մտատանջություն: Օգոստոսի սկիզբն էր: Եկել էր վերջնական գաղթի հրահանգը: Երեկ, երբ հայի միայն տեղյակ էին կատարվելիքի մասին: Ճամբարայիններին հանել ճանապարհ և ճանապարհին հանձնել հրոսակախմբերի ձեռքը...: Չքնեց Քեմալը այդ գիշերը և առավոտյան Սեադին կանչեց իր մոտ.

— Տոքթոր բեյ,— և ասաց ողբալի,— աղջիկս սիրում է ձեզ:

Ենթադրեց Սեադը, նա գիտեր այդ, բայց հեր կարծեց նման խոստովանություն և այնպիսի պայմանների մեջ, որ ինքն էլ չէր սպասում: Փորձեց միամիտ ձևանալ.

— Ի՞նչ եք ասում,— պատասխանեց,— ես նույնպես սիրում եմ նրան, բայց հարազատ եղբոր նման և մի բժշկի, որի համար բոլոր հիվանդները իր քույրերն ու եղբայրներն են:

— Ո՛չ այդպիսի սիրով,— շարունակեց հայրաբար,— նա սիրում է ձեզ խելակորույս կնոջական սիրով... Ես չէի համարձակվում նման բան, բայց լսեք ինձ, ինչ որ ասելու եմ: Ձեզ բոլորիդ, առանց բացառության լավ վախճան չի սպասում: Դուք չգիտեք անշուշտ, թե եղածը, կատարվածը սոսկ մի անզգամություն չէ: Ոչնչացնելու են Ձեր ազգը երկրի

երեսից։ Նույնիսկ Բիսմարկն է ասել այդ, թե միայն մի հայ է թողնելու աշխարհի երեսին, նա էլ որպես թանգարանի նմուշ։ Թալիաթը հրահանգել է բոլոր վիլայեթներում չխնայել ոչ մի երեխայի և ոչ մի ծերունու... բնաջնջել անխտիր բոլորին։ Մի միլիոնի չափ հայեր արդեն այժմ ապրում են երկնային դրախտում,— Քեմալը ժպտաց այլատեղ,— իսկ եթե Զանգեզուրում տակավին հանգարտ է կացությունը, դա շնորհիվ իմ մարդասիրության,— այստեղ ասաց Հազարապետը, նա վաղուց դեռևս երեկ էր լսել վերջնական որոշումը, իսկ այսօր ստացել էր ինքը, ստացել էր առավոտ շատ վաղ,— այժմ, սիրելի ասքյար, պարզ է, թե ինչ է սպասում ձեզ բոլորիդ... Ես անշուշտ օրենքի, հրահանգի հակառակ և պատասխանատու խախտում եմ կատարում հաղորդելով և անկյալ պահելով ձեզ։ Սակայն դուք փրկեցիք իմ աղջկա կյանքը և աղ ու հաց կերաք իմ սեղանից, նա դեռևս ձեր կարիքն ունի։ Եկեք հատուցեմ ես էլ ձեզ։ Գրեցեք մի գծում ինձ ուղղակի, թե դուք ձեր երազում, հենց երեկ գիշեր, տեսել եք Մուհամմեդին, և նա ձեզ առաջարկել է հետևել մարդկության իսկական ու իրավ կրոնին, շարադրեցեք, դուք, կարծեմ, գրող էլ եք։ Մեծ եք, երիտասարդ մարդ եք, փայլուն ապագա եք խոստանում, և հիանալի գեղեցիկ գլուխ ունեք,— Քեմալը այստեղ նա ժպտաց,— եկեք, դարձեք մահմեդական և թուրքացեք...

Դողում էր Սևակը նողկանքից և ատելությունից. լսածներից դեղնել էր դիմագիծը, բայց կարողացավ տիրել իրեն և հանգիստ ասաց.

— Իսկ ի՞նչ եմ ստանալու փոխարեն...

— Փոխարեն կստանաք ձեր կյանքը,— չոր պատասխանեց Հազարապետը,— և կդառնաք եթե աստված ուզի իմ փեսան, տեսնենք, Ռուբեն բեյ, տեսնո՞ւմ եք, ես կատարում եմ իմ աղջկա ցանկությունը, նա սիրում է ձեզ...

Քեմալ բեյը ևս զգաց իր դողը, որ իր ատամների հեռանկարից էր գալիս, բայց եղավ սառը, գնաց դեպի պատուհանը, դարձրեց կռնակը Սևակին և նույն չորությամբ.

— Այժմ գնացեք և մի քանի ժամից, քանի ուշ չէ, տվեք ձեր պատասխանը։

***

Բացվեց № 17 բաժանի դուռը և ամէին երևաց Արամեա-
նը... նա էլ յանկ պատմությունը և չգային.

— Արմէն, եթէ Բիսմարկը որոշել է երկրի երեսին թող-
նել մի Հայ, դա կլինես դու. եղբայրս, կփրկվես պարմանը,
բայց Համադասական Հաշտնցող սերունդներին, որոնք Հակառակ
Բիսմարկների գալու են դեռ, կպատմես մեր ժողովրդի Գողգո-
թակարը։ Կպատմես երբ Բիսմարկին թշած կլինեն այս աշ-
խարհից։ Եվ Բիսմարկի Հաջորդներին եթէ Հանդիպես մի
օր, կհիշեցնես իր ստոծը, դա բնդ կստորի, որպէս նորա սի-
րած փնացը։

Վարդանը մնաց լուռ ու տխրահած։

Անակի ներկայացավ Քեմալ բեյին և տվեց պատաս-
խանը.

— Բիսմարկին խոսք է տվել այսպես, Քեմալ բեյ, բայց
իմ վճիռը ահա Համեյալը, և երկարեց մի փոքրիկ թղթիկ.

Քեմալ բեյը վերցրեց, դեմքին սառնարյունան ժպիտ և...
մնաց ասած։ Հայերին ինչ-որ բանաստեղծություն էր, և
այդ բանաստեղծությունը ասում էր...

Ո՛չ, ո՛չ, արցունքով իրենց պտիտ դա...
Ու եթէ չի դա ավարտ ապագա
Գիտ, կավկին... մինչ ե՞րբ, մինչև Համբերանս
Ու երբ դեռ երկրի վրա Արդարություն
Համար մեռնին ավ մի մարդիկ չկային.
Սնանք պիտի՞ բլյան Մարդկության վերջի՛ն
Վերջին Հայերը......

1915 օգոստոս 13-ին Զանդարդի Հրապարակ ...ում, Բրանայում, անապատային խոր մի վայրում աքսորի ճանապարհին թուրք ու քուրդ հրոսակախմբեր թալանեցին և սպանեցին Հայ Հարավային մարդկանց, նրանց մեջ երեքի Հանդես եկան ավելի հրեշավոր. երեքը, որոնք կոչվում էին Աստվ Յարճանյան, Դանիել Զաղարբրյալյան, և Ռուբեն Չիլինկիրյան...

Հետո եկավ ամբոխը և մեռելներին թալանեց մի անգամ ևս...

ՏԵՐ ՈՂՈՐՄՅԱ....

Ապրիլն էր... 1915 թվականի ապրիլի 12-ը։ Բոսֆորյանից նոր էր քաշվել ձմռան սպիտակ քողը, և մանկամարդգեստոր կույսերի նորաբույրուշ ալ պտուկների նման սկսել էին պայթել ձյան տակ, ամիսներ թաղված ծառերի վաղահաս ծիլերը։

Դողում էր հողը գարնանային արտունքից և մրսում իր մերկությամբ հանդգնող կրծքով շաղոտ քամիների հերոս շնչից։ Եվ կյանքի, հավիտենական վերանորոգման, զարթոնքի այդ պահին, երբ ամեն ինչ փոխվում, հնչում էր ապրելու, սիրո մասին, երբ Մարմարայի կապուտակ ջրերն խոլ ու էին գալիս տարփոտ և խելագար ու փարվում ափերին, անասելի մի գնացք սողում էր Անատոլիայի ամայությամբ...

Անսովոր էր այդ գնացքը այն պատճառով, որ հակառակ հասարակացյալ ուշ ժամին, նրա ոչ մի պատուհանում չէր երեվում հանգստանալու պահէնչյալ։ Փակ էին գնացքի բոլոր դռները ու պատուհանները, և անցքերում կանգնել էին սվինավոր, խոժոռդեմ ու դաժան ժանդարմներ։ Գորգավոր սենյակի վրա թափվել չորեկամրի անկյունների մոճակալ ամոթալիությունից խոնարհված էին դաշտերում կանաչին տալով ծիլերին ու մատաղաշ ծառերի ապագան իրաններ և կարծես պղտոր էին վերակենդանացման այդ անմեղ ու մեջ կենդանի վկաները թարմվել իրականությունից։ Այդ բոլորի միայն հանդգն վկան կանգնել էր այնտեղ, վերևում, որպես գեղին, խելագար մի կիսալուսին, որպես մահիկ և անամոթ ժպտում,

Հեղնում էին իր ներքին հրճվանքի թափը շաղ տալիս բյուրավոր աստղեր ցանելով գարնանային գովությամբ օծուն Մարմարայի ծովակապույտ ջրերին:

Գնացքում, գնացքի յուրաքանչյուր կառաշարում, անտարբեր կյանքին ու սիրո, չորեք էր անտանելի մի տառապանք: Գնացքում մահվան սովորական էր, բնության գրկում կատարվող կյանքի խոլական վաղքին զուգահեռ: Գնացքում իր կյանքը չնկերն ու ժանգոտած ատամներն էր ցույց տալիս դեղին մի մարմար և նրա համար էլ նա, սեռազգեստ այդ արտաքնոցը արտաքին աշխարհը դիտում էր մի այլ ակնոցով...

Նա ծառերի նորաբողբոջ ծիլերի մեջ տեսնում էր մատաղատի ծառերի ցեղասպան հասակների տեսքով արդարեց գեղջկուհիների, որոնք, ինչպես խելառ քամիներից անպաշտպան ու միայնակ, բաց էին արել կուսական իրենց լանջերը և չէին խմանում, որ կարող էին և թաղվել, անապատի մի ձյան բուքի տակ, մահանալ՝ դեռևս չանցած գարնան օրերի սիրատատ ջերմությունը...

Նրա կրծքից մի սրտակեղեք օ՜ֆ, օ՜ֆ դուրս թռավ:

Նա ամաչեց իր ձայնից: Գնացքում տիրում էր մեռելային լռություն: Նա նույնիսկ զարմացավ, որ քիչ առաջ կարողացել էր խորհել կյանքի ու սիրո մասին, ինքը, կյանքի ու սիրո մեծ երազողը, ինքը, որ կյանքում որպես կնոջ փարվել էր միայն իր մոր թևերին և որպես մեծ սիրահար, իր դողդոջուն ափերի մեջ ճմլել էր իր մեջ արևների ջերմությունն ու փայլը:

Նա... Մեղանչե՞ց արդյոք, արտաբե՞ց խոլական այդ տենչը, կյանքի փայլատ այդ անպատմելի սերը մահ ու անորոշություն գնացող այդ գնացքի մեջ:

Տղամարդիկ, ծանոթ աղամարդիկ էին բոլորը, Պոլսի հայ ընտրանին. գրողներ, ուսուցիչներ, խմբագիրներ, կղերականներ, այլ մտավորականություն: Երեկ գիշեր էր, ուշ գիշեր, անակնկալ հավաքեցին բոլորին, ոստիկանները վայել դաժանությամբ պահեցին 24 ժամ բանտի խցիկներում, բոլոր տեսակի հաղորդակցություններից կտրված, սոված ու ծարավ, առանց որևէ հարցաքննության և հետագայում փակ ինքնաշարժերով բերին բոլորին... Սարայպուրնու Ինքն ու շատերը

մի պահ մտածեցին, թե այստեղ էլ վերջ է գտնելու ամեն ինչ... օսմանյան դաժանությունը բազմաթիվ վկաներ ունի Սարայպուրնուի հոսանուտ ջրերի մեջ: Այդ ջրերում ինչքա՞ն ազատության ճիչ է խեղդվել, խափանվել ինչքա՞ն արդարության կանչ... Բայց քարափում կանգնել էր Բոսֆորի ջրերում երթևեկող ծանոթ մի շոգենավ և... Հայդար փաշա, 225 են իրենք, մի հինգ հարյուր անպաշտոն ու պաշտոնական ոստիկաններ կլինեին միասին, նավում մեջ: Այսպես է միշտ բռնադատությունը. կարիք ունի բազմաքանակների ավելի ոստիկանների... Եվ հիմա այդ գնացքը մութ, լուռ, լուռ ժանդարմներով և... սվիններ ու դարանակալ տարածք, չեն իմանում գործված ո՞ր հանցանքի համար, կատարված ո՞ր մեծ դավաճանության հաշվին...

Մեռելային մի լռություն էր գնացքում, յուրաքանչյուրն ապրում էր իր ներքին վշտով, իրենց հետին թողնված սիրելիներին, զավակների, հարսների մարմարը կրծում էր յուրաքանչյուրի կուրծքը և ինչ լսում էր ականջ խլացնող, անողոքի սրտի այդ տրոփը, լսում էր և կարծում, թե հիմա ու որ է կպայթի իր թմբկաթաղանթը: Սադայելական ղողանջ, որ ձայն չուներ, չուներ անուն, չուներ հեր և որ արձագանքում էր միայն ռելսերի վրա թավալվող անիվների համաչափ տեմպով...

Թըըը-Թըըը, Թըըը-Թըըը...

Ներքին ջերմից շագանակագույն պատուհաններից այն կողմ էին մնացել վաղուց Իշխանաց կղզիները, գարնանային երեկոյի ցինց մթնոլորտի մեջ հազարումեկ հեքիաթներ հյուսենող փայլփլուն լույսերը: Հորիզոնը ժամեր առաջ նախ կարմրին էր տվել, հետո տակավ անսովոր մի մանուշակագույն իշխել էր անհունին և հիմա մութ, մութ լռվարդ էր ամեն ինչ... Անցել էին Նիկոմեդիան, որ գիշերային տեսականթիվ անցորդներ և մեծ մասամբ հերթափոխի շտապող հայ բանվորուհիներ կասկածոտ զարմացումով ակնապիշ դիտել էին մթության մեջ սողացող անսովոր այդ գնացքը... Անցնում էին ժամերը և անցնող ժամերի հետ անտարբեր անորով գնացքին իր սառած աչքերն էր ուղղել հայ կյանքի խարտիշահեր կապուտաչյա Փարաքիլակը, կարծես նախա-

գալով ինչ որ բան, իր հերթին խաժ աչքերը չռել էր սրի Ալեքսանդրին: Քեռին հետո էին մնացել Բյուզանդիոն կանաչապատ ու բերքի դաշտերը, գիշերային սառ բողբջ ընձրին ու աշխարհի անդրադարձին ոմանքյան, Հայ քաղաքացիների նման, ծովերի ու կիրճերի մեջ կորսված, քարյոտի խալաթներինեի տակ լռելով աչք էին քթթել ճանապարհի Հայրենավոր գյուղերը... Մի պահ երկնքից իր ծովի մեջ չտես տեղած կապույտով Սարատովյան կոհակավորել էր իր ջրերը և փոթորկել իր ընդերքը ի նշան պատմանքի, հետո որպես ասած բաղդ, աչքը հառել էր... ատամոն:

Մեղանչե՞ց տղոցը... Բայց գործված ո՞ր մեկ մեղքի համար, կատարված ո՞ր մեկ պարտադրանցության:

Մաղկագարդ էին մրգատուները, բայց ինքը դգում էր. Նախազգում, որ արտերն բարդիների ու թախծոտ ուռենիների ստվերի մեջ համատարած ինչ-որ երկյուղ դարան էր մտել ճանապարհներում...

Հոգեբանական այս դարշ պահին, մեկը շշնջալով ասված նախազգուշացնոր կարծես ալիքյան լինելը նրա համար: Նա կարծեց, որ ինչ-որ դաշտերի մեջ սատանին կանգնած ընկուզենու բազմաճյուղ մի ծառից կախեցին իր վրա, բայց խոսողը, կամ խոսել փորձողը գնացքի միակ հայ պաշտոնյան էր...

— Վարդապետ, խնդրեմ, ձերբակալյալ ընկերներից անունները սա թղթին վրա գրելով ինձի տուր...

Նա տարատեսակ խոնարհեց աչքերը, որոնք անհանգիստ փայլով պարզված էին մթության մեջ: Խոնարհեց աչքերը, և անկայուն վերցրեց իրեն երկարած թուղթն ու մատիտը: Մտքի մի ամբողջ լույս խառնվեց այդ թղթին... և նա դադարեց, մտադրությամբ մատներով սկսեց գրել...

Սիամանթո— Ատոմ Յարճանյան, բանաստեղծ

Դանիել Վարուժան— Դանիել Չպուգքարյան, բանաստեղծ

Ռուբեն Սևակ— Ռուբեն Չիլինկիրյան, բանաստեղծ

Ռուբեն Զարդարյան— արձակագիր

Հրանտ Կյուրճյան— Հրանտ, արձակագիր

Երվանդ Օտյան— Ճավուշ, երգիծագիր, խմբագիր

Սարսում էր ամբողջ մարմնով, բայց ձիգ էր անում գրելու և շարունակում էր անունների շարքը, երբ հնչեց գեղջկ. մորմոքը:

— Ո՞վ է լույս վառել այստեղ...

Թուրք ժանդարմն էր, լսվեց հազիվ լսելի մի հեք, և մոմը հանգավ:

Նրա դողացող մատները մինչ շարունակեցին լրացնել կիսակատար այդ ցանկը, թղթի վրա սահեցին անհամար տառեր... Կոմիտաս վարդապետի Իսկ սրտից էլի պոկվեց խուլ արձագանքը... օ՜ֆ, օ՜ֆ...

Կառաշարի անկյունից, որտեղից որտեղ լսվեց մեղմ, շատ մեղմ երգի, տխուր երգի մի հնչյուն, այդ երգը կարծես գալիս էր հեռու հեռուներից և հուշում անպատմելի մի ցավ, ինչ-որ վշտի անասելի մի հուշ էր բերում իր հետ...

Կանչի՜ կռունկ, կանչի՜, բանի գարուն է,
Ղարիբներու սիրտը զը՜նգա-զը՜նգ տոտնե է,
Կռունկ ջա՜ն, կռունկ ջա՜ն, գարուն է

— Լռե՛լ... — գոռաց ահարկու մի ձայն գնդակի պայթյունի պես:

Ձայնը մարեց...

— Ա՜խ, սիրտս այրում է...

Ամեն ինչ թաղվեց մեռելային լռության մեջ, բայց հեռվում լսում էր ինչ-որ ականջ խլացնող, բայց տաղաչափական մի աղմուկ, որ ձայն չուներ, չուներ անուն, չուներ հեք, որ արձագանքում էր միայն սրտերի վրա թամբավոր անխիղճների համաչափ տեմպով...

Փակեց ականջները, արդյոք չէ՞ր խելագարվում, գլո՞ւխը, դո՞ւխը, սառված իմ, բայց գործված ո՞ր մեղքի համար, կատարված ո՞ր մեկ պարտազանցության...

1915 թվականի ապրիլի 12-ն էր: Բնությունը նոր էր թոթափել ձմռան սպիտակ քողը և մանկամարդ, գեղանի կույսերի նորաբողբոջ ալ պտուկների նման սկսել էին պայթել ձյան տակ, ամիսներ թաղված ծառերի վաղահաս ծիլերը...

Թրրր-Թրրր, Թրրր-Թրրր, Թրրր-Թրրր...

I

Գնացքը առավոտ վաղ կանգնեց Էնիկյոյի մոտակա Անիչանգրայի կայարանում... Սառը քամի էր, կայարանի եզրին, լրիվ երկարությամբ, իրարից երկուական քայլաչափ հեռավորության վրա շարվել էին արյունակալած աչքերով և ցրտից չառագունած դիմագծերով խոժոռադեմ ոստիկան զորքերի մի հարյուրյակ։ Մոտակա անտառի մեջ հավքն հառուկնում էր թեքինկը, իսկ կայարանի խորքում մի ծերունի ձախ ափի մեջ իր ճիպուխ և մատնեմատի ստանդակությամբ չխկչխկացնելով ձեռքի բաժակը ինչ-որ արծաթազրած մի փոքր ափսեի,— սահլեպ էր վաճառում, պահար ու քիմիոնով, տաք, շաքարով սահլեպ...

Անտառի մի կտոր, ցուրտ ու կորած անհիշելի ժամանակների մի կտոր արթնացավ գնացքի ուղևորների սրտում։ Նրանք բոլորը, որ հազիվ երկու օր է դեռ բաժանվել էին տանից, արդեն զգում էին, որ վաղուց, շատ վաղուց կտրվել են կյանքից։ Այդ ծերունու կանչը Անատոլիան էր. ծննդյան տավրոսների Անատոլիայի գյուղաքաղաքների, գյուղերի հի՜ն, հին կարոտը։ Չէ՞ որ նրանց մեծամասնության հայրենիքը այստեղ է եղել, այս տափաստաններում, այս կիրճերի ու ձորերի գրկում, և ուժն նրանց թվում էր, թե սահլեպ վաճառող ծերունին ինչ-որ իրենց հետ կապ չունեցող և երբեք կապ չունեցած մի հեքիաթի հերոս է, սարքած դարեր առաջ և հիմա հանկարծակի ցցվել է այստեղ, դրախտի հուշի կատարյալ մասին։

— Սա՜հլեպ, տաք սա՜հլեպ,— հնչեց կոկիկ ծերունու ձայնը...

Եվ այդ ձայնը սովոր մարդկանց այդ բազմության հոգվույն ավելի ազդեր, ասկայն անհուն անուշ, ա՜հ, եթե հնարավոր լիներ գեթ մի բաժակ խմել այժմ...

— Ծերուկ,— հանդգնեցավ ձայն տալ մեկը գնացքի պատուհանից,— մի բաժակ...

— Չի՜նդ,— գոռաց բարձրաձայն մի զինվորական, որ սարքի երկարաճիտ սապոգները գոփելով սալահատակին, ձեռքին թուղթ, ինչ-որ ազդարակ մի թուղթ, դուրս է գալի

ոստիկան զորքերը։ Նա վայրի մի հայացք գցեց կառաշարներին և գիշատչի անզուսպ ձայնով գոռաց.

— Գնացքից մեկ-մեկ իջնեն բոլոր նրանք, որոնց անունները կկարդամ այժմ, ո՛չ ոք հիշատակվածներից բացի- դուրս չգա գնացքից, խստիվ արգելվում է տեղաշարժվել. Հասկացա՞ք, գաղտնականնե՛ր...

Համակացել էին վաղուց, բայց հիմա, կայարանից այն կողմ ծխում էին գյուղական տների երդիկները. և ծերունին լուռ շարունակում էր չխկչխկացնել բաժակը ձեռքի արծաթազրված, փաքրիկ ափսեին.

— Ռուբեն Զարդարյան,— բամբ հնչեց ոստիկանի ձայնը,— իջի՛ր, Ակնունի, իջի՛ր, Խաժակ, իջի՛ր, Շահրիկյան, իջի՛ր, Զիլինկիրյան, իջի՛ր, իջի՛ր, Տորոս Տողավարյան, իջի՛ր, Սարգիս Մինասյան, իջի՛ր։

Մահը գուժկան թևերով սավառնում էր բանտանմանեցրերում և բարձրաստիճան զինվորականի բերանից արձակված յուրաքանչյուր անվան հետ կարծես կայծակնահար էր լինում մի սիրտ և զոհահար, անում ապրեր բարձ էին տալիս մարդկային մի մարմին, որի գրպանում կար արված անվանց փաստաթուղթը։ Մարդիկ ասես շնչող էակներ չէին, որ շարժվում էին Անգյանդյոյի կայարանում, յուրաքանչյուրը շարքի կանգնած ոստիկան զինվորի արանքը։ Նրանցից մեկը միայն, թուրքական խորհրդարանի անդամ Ակնունին էր, որ զարմանալ սոսկին ու ասաց.

— Դուք խոստումը չունեք մեզ հետ վարվելու օրինավորների նման, ես պիտի հեռագրեմ Պոլիս և բողոքեմ ձեզանից. վստահեցնում եմ ձեզ, չարաչար սխալվում եք, պարոն սպա...

— Իսկ ո՞ւմ եք բողոքելու... — գեղին, հազիվ նշմարելի ժպիտով հարց տվեց սպան։

— Հենց նորին գերազանցություն Թալեաթին... ներքին գործոց նախարարին, հասկանո՞ւմ եք։

Սպայի դեմքին մեծացավ ժպիտը և շուրթերը գծագրեցին մահիկի նման մի կիսալուսին։ Չես իմանում, նա ժպտաց ենթադամտաբա՞ր, թե՞ ցինիզմով, բայց երկար նայեց հարց հարուցողի դիմագծին և զարմանալիորեն լռեց։ Արդյոք գիտե՞ր նա, թե Թալեաթը իր կյանքը կպարտեր Ակնունուն, նա

էր ատամներն սղմել իր ատամը, մաշված փառանգ սանրվելով իր գլխին...

— Դա ձեր խրախճանքն է, ախպեր,— ասաց քաղաքավարի և Հեռու, Հովհաննեսին գլուխ դրաց, որ մի քիչ շատ քաղաքավարի ստացվեց այդ բառերը և դրանք.— լա՛վ...

Եվ խորհրդավորանի հոլ անցավ լռելը։

Իսկ Նա, անպղեսա վարդապետը հաշված էր մասին, Նա անշարժ նստել էր իր տեղում և պղտորում էր իր անվան արձագանքները, բայց նրա միտքը չէր դադարել։ Յոթանասունհինգն այդեն խելք էին և նա զգաց, որ կառաշարժերում և կոչարանում ավելի զգալի մի լռություն, և այն աղմուկը, որ ձայն շտեհ ու շտեհը անում, սկսեց դնդալ իր խուլ ականջներում։ Նա չէր կարող համառել հրանք, որ այդքան միամիտ կարող էին լինել այդի, ժողովրդի առաջնորդության հավակնության անհույս մարդիկ, և դա նրան անհավատ վիշտ էր պատճառում, մթագնել էր նրա բանականությունը, չէր կարողանում ըմբռնել կատարվածը և աչքի եկավ, երբ ականջի վրա էլի նույն անիմաստ արձագանքներն էր, համաչափ և խելացաբանիչ։

Նույն բառերն էին ու նույն ասելիքն էին. գուշակում նա ծալված կախաղի, հարուստի, ծծմբի անկանոն շարքեր, հեռավոր մարդկի անապատի կույրին, որոնք նոր էր բարձրանում հողերից և իր ոսկե փոշին էր թափում դարձած երազով դագաղը, նշանավոր բառականության վրա։ Արտերի մայրից դեղին ու կարմիր լուսավոր գեղեցկուհիներ շառտում էին ինչ-որ տեղ, մեկը նրանցից անտաքի ձեռքով արեց նույնիսկ անցնող մարդկին, որոնք խոնավացրեց նրա աչքերը, որ հավանաբար, դարձավ կնոջ կնիկին։ Նա հառաչ ու փոքր կրծքերանքը ու շարժվում էր բազկերին... ասենքը բարձր էին, մի եղևնիների շարժվ հասնում էր մինչև արարչների ծայրամասերին։

— Օ՜ֆ... օ՜ֆ...

Յոխստարկենը կային երկրաշունչ ծերունի պատահեն էրեկտրական ձողաձողերի վրա, որոնք սարսափահար մի պահ լռում էին իրենց կայքը և էլի վերադառնում նույն տեղը, ինչ-որ բարակ մի սառ զարթնում էր հեռուն և արևի գրիտական-

վող հայելիի մեջ պատկերվում նույնպես։ Հետո շարունակում էր ճանապարհը, թեքվելով ու անհայտանալով ինչ-որ ստվերախիտ կանաչությունների մեջ։

— Ինչո՞ւ բաժանեցին այդ յոթնասունհինգին և տարան, ինչո՞ւ, գործված ո՞ր հանցանքի, կատարված ո՞ր մեծ պարտազանցության համար...

Էնկյուրիում նրանց դիմավորեց քաղաքի սովորականության տեսքը, չքնաղապատված բազմաթիվ սափրավաններով և եզներ լծված դաղդրներով։ Ջորանոցին նստեցրին նրանց կառքերի մեջ և յուրաքանչյուրին ավելի մեկական սափրիչ... Անկանոն ու վատ էին ճանապարհները, գյուղի տախտակները հնացած ու ճաքճքած, ցնցումներից դողդողում էին ողիքները և սամովարի ուղևորությունը ամաչում էր անում մարդկանց։ Ցնցումից մի ծերունի վար գլորվեց կառքից և թավալվեց փոշիների մեջ, քիչ մնաց ետևից եկող կառքը կոխոտեր նրան, ծիծաղելի էր, երևի այդպես լիներ։ Բայց չսապեցին վերցնել նրան և դրեցին չտրտմեցին պատահական մեկի մեջ...

Նա՝ վարդապետը, ամբողջ ճանապարհի ընթացքում նայում էր եզներին և իր մտքի առաջ գծագրվում էր հեռու-հեռավոր հարազատ դաշտերի նկարը, որ ցորենի անծայրածիր տարածություններ էին, լիքը, հասուն հասկերով։ Ցորենի այդ դաշտերի մեջ ծծմորի կապույտ, աղավնու ցոլումն էր, բարակիրան, նազելի իշխանի գլխարկերության։ Բայց ո՜հ, գլուխը, գլուխը պայթում էր կարծես ցավից, թե՞ մտքերի հաճախանքից, ինչ-որ մի տեղից անանուխի բույր է գալիս ու սրբում տաճարը... Եզները... Նրա աչքերի առջև գետնին շարունակվում էր երազների հարցը, կարծես մի երեխայություն, ամբողջ վառվել վառում Ճակատին վառում էր արյուր, բարեկ էին ծառերը, ճիշտ քիչ առաջ արանքի մեջ շառայող գեղջկուհու նման, նրա մեջքին մի սրխատկ գցնում էր և լիքը, տասը ցորենի սերմեր, նա վարում էր արորը...

Հո՜, հորովել... Հորովել... Հորովել...
Ա՜յ, եզս ջան... սիպակը ջան...

Ո՞վ էր եղանակ տալիս երգայր... Ո՞վ էր իր կյանքի, իր աշխարհի հարազատին մարդասիրել այդպես, ա՜խ եղո ջան... Հիմա նույն եզներն էին, լծված քառասուն սայլերի... ա՜խ անուշիկ ջան... Հորովել, Պերճիկ... Անանուխի ինչ-որ բույր կար մթնոլորտում, ո՞վ էր տալ, ո՞ր ազգը, ո՞ր մարդկայնության վեհ ժողովուրդը, որ մարդասիրել էր նույնիսկ անասուններին։ Չէ՞ որ նրանք հաց էին տալիս իրեն, բաժանում իր աշխատանքը, բարիքն ու վիշտը, սերն ու արտասուքները։

Հո՜, Հորովել...

Միշտ այսպես, երբ արևը թեքվում սկսում էր հորիզոնում և ամեն տեղից գալիս էր լավաշի բուրմունքը, նրանք, քառասուն զույգ եզներով հասնում Գարաքիլիսի գոլմաղամանների պղտորապարը։ Մի գյուղատեղ ու գյուղատեղում մի խարխուլ խան, որից նա, ամպրոպում արտասուքները, հիշում է վերմակների վրա վխտացող ոջիլների շարքերը...

Հո՜, Հորովել...

Փարաքարից Զանգիբը մոտ ժամ անեց ճանապարհ։ Այնտեղ մի չինար, որ պարանից է հիշեցնում։ Բարաքներում ամ՞որ, ասա թամի է, որ ամեն մի վայրկյան ցայտում է հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք։ Աստառիցից երկինքի աստղերն են երևում, ժամանակներ մեկը պատմում է բոլորից վառ գույների տաբաշ ալիքների փայլն է...

Հասարակական մի արգասավոր, անունը չի հիշում, մասնագետ պատմաբաններից մեկը, հանեց իր գրպանից ոսկյա ժամացույցն ու շղթան և.

— Թե որ մեռնեմ, խնդրում եմ սրանք հանձնել իմ ընտանիքին ի Պոլիս, ահա և հասցեն գրել եմ թղթի վրա...

Ա՜խ եղո ջան, անուշիկ ջան...

Հին երգ է, հին եղանակ, նրա գլխում անանուն, անձայն գիտակցին ընդոտն է... Համաչափ և խելագարեցնող։

— Վարդապետ,— լսվեց ինչ-որ մեկի շշուկը,— վարդապետ, աղոթիր մեր հոգիների համար։ Աղոթե՞լ... Հենց այս րոպեին... աղոթել, բայց ինչո՞ւ, հետո ինչը, ինչո՞ւ ինքը...

չէ, որ հիմա իր գլխում աղմուկ է, խլացուցիչ, խելագարեցնող մի աղմուկ, նրա աչքերի առաջ այրվող դաշտերի, հրո ճարակ դարձած անծայրածիր ցորենի արտերի նկարն է, ականջներում կույսերի վայնասունը, աղոթել ինչո՞ւ համար, ի՞նչ բանի, ղողղողում են սարերը, կթոտեցին ծունկերը և նուվվեց:

Սունկի նման և մյուսները, թերևս կարծելով, որ նա պատրաստվում է աղոթելու:

— Վարդապետ, աղոթիր մեզ համար:

Չգիտի իր ձայնն է, թե ուրիշի, բայց այդ ձայնը բարձրանում է սրտի խորքերից, սրտակեղեք բարձրանում է և որձագանքում զորանոցի պատերում, սյուների և սալաքարերի փայլի հետ, մթագնելով նրանց շողը: Նա երգում է, նա, Հայ գեղջուկի հարազատը, երգում է նա, Կոմիտասը, երգում է Տեր ողորմյա...

Տեր ողորմյա, տեր ողորմյա,
Տուր աշխարհիս խաղաղություն,
Ազգիս հայոց ազատություն...
Տեր ողորմյա, տեր ողորմյա...

Բայց սա աղոթք չէ: Սա կոչ է խաղաղության և ազատության, բռնության դեմ, ըմբոստության երգ է կոմիտասյան տեր ողորմյան: Նա կանգնեց սառը և զարմանքով՝ տեսավ, որ իր առաջ կանգնած բազմության աչքերում վառվում է մի անզուսպ կրակ, մի բոց, մի ըմբոստում:

— Տեր ողորմյա...

Նա վախեցավ, դողաց և դողդողացող ձեռքերով ուզեց շոշափել իր ընկերներին... և կրկին չոքեց գետնին...

— Տեր ողորմյա...

Լուռ էին բոլորը, լուռ և զուսպ ահեղ մի ներքին անիմանալի կրակից: Կանգնել էին սառը և սպասում էին ինչ-որ բանի, ինչ-որ ահավոր մի պոռթկման, մի գերբնական արդարության, մի ժողովրդի համար, որ իր աղոթքի մեջ, իր խոնարհման պահին ցանկանում է խաղաղություն աշխարհին...

Անսովոր, արտակարգ մի պոռթկում զորքերի յաթաղանների ահագնության տակ չոքած իր սիրելի վարդապետից...

Ուր նա՞… Իսկ նա ծիծաղում էր խելահեղ դառնությամբ, ամպրոպաձայն և թնդացնում զորանոցը, ծիծաղում էր, խեղդվում ծիծաղից և գեհենային այդ ծիծաղների արձագանքում էին Զանգուրի զորանոցի պատերում, անշարժացած ամբոխների և երկնքում անթիվ սառած աստղի արտասովոր փայլի տակ…

1905-ի ապրիլ ամիսն էր, մի հիանալի առավոտ… և Դու-յան էր Զանգեզուրում։

[illegible], 1906

«ԿՓՆՏՐՎԻ...»

Այս պատմվածքը ձոնում եմ մորս հիշատակին... Պատմվածք՝ որի գլխավոր անցքերի դրվագի մասը վերցրել եմ նրա դառն կյանքից...

1

Տան համար շուկայից գնած մսի, կաղամբի, սոխագլխի և այլ սննդամթերքների կողքին, ձեռքի թերթը ցանցի մեջ տեղավորելուց առաջ, մի անգամ էլ կարդաց հայտարարությունը ու դանդաղ քայլերով սկսեց առաջանալ...

Հայտարարությունը ինքն էր գրել և ուղարկել Փարիզում լույս տեսնող... «Ա...» թերթին։ «Կփնտրվի...»

«Ասպարագարի Սուրբ Կարապետ թաղեն Պերվարթենց Աղասիի աղջիկը՝ Աղավնին կփնտրե 1915 թվականի տարագրության ժամանակ կորսնցուցած իր երկու զավակները։ Աղջիկը՝ Եղսաբեթ Պերվարթյանը, որ ութ տարեկան էր, և մանչը՝ Մինաս Պերվարթյանը, որ վեցին մեջն էր հազիվ, երբ տեղահան եղան հայրենի քաղաքեն սատիկի ու պապիկի հետ։ Վերջին անգամ զիրենք տեսնողներ եղեր էին Ուրֆայում, որմէ հետո լուր չեմ առացեր։ Զարդերուն ավարտեն ետքը ևս լուր չունիմ, բայց ժամանակ առ ժամանակ անորոշ տեղեկություններ, հակասական լուրեր հասեր են ինձ։ Վերահիշյալների մասին եթե կան ոևէ բան իմացողներ, կխնդրվի գրել հետևյալ հասցեին՝ Աղավնի Պերվարթյան (այժմ Սողոմոնյան) Լիոն, րյու Տիդյո, թիվ 35 (Lyon, rue Didieu № 35) երկրորդ հարկ, բնակարան 15։

Արտասահմանյան թերթերեն կխնդրվի արտատպել»

Կանգնեց, սիրտը տրոփում էր անսովոր կերպով։ Հենվեց ձեռնափայտին և աստծուն կանչեց օգնության։ Չլինի հենց փողոցում էլ մի բան պատահի։ Ընկնի ցած և մահանա, էլ հ

ինչ իմանաս, արդեն ութսունի սեմին է հասել և սիրտը լավ չի աշխատում: Փառք նորից, չէ որ ինքը կա ու կա, բայց ինչպե՞ս սիրելիներ թողնեց, և դեռևս այնքան չարչարանքներից, տառապանքներից հետո հասավ այս օրին: Ճիշտ է, տըխուր, դառն, շատ դառն բան է այսպես օտարության մեջ, օտար մարդկանց հետաքրքիր հայացքների տակ հանկարծամահ լինելը... Հետո, հիմարությամբ ո՛չ անձնադիր, ո՛չ էլ ինքնությունը հարազատորեն փառաբանելով չունի։ Հետո նրանից մի քիչ մոտ լինելը ուսքը, բայց եղանակը լավ էր և ինքը փորձությանը չդիմացավ: Ցանցի մեջ թերթը կա և թերթի չորրորդ էջում իր ավաճ հայտարարությունը, որ հասցեն արտաշ՛ի ավված է: Բայց մարդիկ ինչպե՞ս իմանան, այն էլ հայատառ մի թերթից, թե հենց ինքը, բյու Տիկյոյի համար 35 տան, 15-րդ բնակարանի Աղավնի տատիկն է: Հանդպավորը ինքն է ամբողջ, տակ են ըմբիշները, որ պղնձե դիտի լինել, շուկայի և առհասարակ տան դժվարին աշխատանքները դիտի թողնել երեխաստղներին: Տղան, որ նույնպես ըմբիշ է և հիսունն անցել է արդեն, կավում է ամեն օր իր հետ թե՝

— Մայրիկ ջան, առանձին դուրս գալ չի կարելի...

Ճարան էլ լավն է, բայց նա այսօր շատ զբաղված տեղ գնաց: Հետո, ինչ էլ լինի, լավ ամարիկ է չկային: Ճիշտ է, գները սահմանված են, բայց գործյալ ուսս՝ երբ ինքն է իջնում շուկա, հաստատված գներից նույնիսկ մի բան պակաս զյում է գրպանը: Թոռները համաչափականներ են, մեկը արդեն վաղուց դարձել է խոհարարում, բայց նրանք ո՞ր, շուկան ո՞ր: Ամեն մեկը իր գործով է տարված: Հետո, ամենակարևորը թերթն էր: Ով պատմվում է, ասում է.

— Գրանմա (մեծ մայրիկ) հերիք չէ՞, մեկին բաժանորդագրվել ես արդեն, չէ՞ որ բոլորը նույնն են...

Այսուհանդերձ օրվա մեջ չորարանջյալի գնում է ֆրանսիական թերթերից մի քանիսը. էլ քաղաքական, էլ սպորտի, էլ կինոյի, բայց իր համար մի հատ հայկական թերթ գնելը մոռանում են: Բոլորն էլ շատ են սիրում տատիկին, բայց չէ՞ որ հատուկենտ կրպակներում են միայն վաճառվում հայերեն թերթերը: Է՜հ, հայերեն թերթից ի՞նչ են հասկանում որ, հարսն արդեն ֆրանսուհի է, իսկ թոռնիկները խոսքը գլ-

խին կարդալ անգամ չգիտեն։ Տղան էլ՝ նույն հոսանքի մեջ ընկած գնում է։

— Մայրիկ, ինձ հետաքրքրող շատ բան չկա այդ Թեր-թերում,— և չի էլ նայում։

Թերևս ճիշտ է ասում, բայց ինքը վատա՞ էր, թե այսօր կհրատարակեն իր հայտարարությունը։ Փոստատարին սպա-սելու համբերություն չունի։ Ուզում է ժամ առաջ կարդալ, իսկ կարդալուց հետո զղջանում է, հանգստանում։ Հոգուց հեռավոր մի նշույլ է փայլատակում սրտում. ծառի ճյուղից չհասունացած մի պտուղ է կտրում կարծես...

Է՜հ, քսանամյա տարի է, թերևս հիմա, տալիս է նույն հայտարարությունը, և ի՞նչ, ավել է Պոլսում գանձված մեջ-ջին. Պոլսի «Ժամանակի» տոմերթերին հետո, տարիներ հե-տո, նույն հայտարարությունը, որոշ չափազանցական տարբե-րակներով տպել են Բեյրութի թերթերը և հիմա էլ Երուսաղե-մում, Փարիզում լույս տեսնողները։ Դեռևս, հավանաբար, ին-քը չգիտի, արտասահմանյան ինչքա՞ն, ինչքա՞ն օրաթերթեր, պարբերաթերթեր լույս են ընծայել նամակը, չէ՞ որ ինքը մեջ-ջնչում է... «Արտասահմանյան թերթերն կինդըրկի սրտա-ծեղել...»

Այս բոլորը լավ, բայց արդյունք չկա։ Հիսուն տարի է անցել, այո՛, ավելի հիսուն տարի և համառությունը չի կո-տրվել։ Հավատում է, որ նրանք ապրում են, հավատում է, որ երկրի երեսին ինչ-որ մի տեղ կան, շնչում են նրանք-ճիշտ է, հակառակ կին լինելուն, հակառակ տարիքի լինելուն, անտարբերաչ չէ, չի հավատում ո՛չ գրողներին, ո՛չ ազգ-հարցներին և գիտի առեղ նույնիսկ երազներին։ Բայց մեկ-մեկ, երբ սուրճի գավաթ է բաց անել տալիս կամ բախտա-գուշակներին հարցնում է նրանց ճակատագրի մասին, ա-սում են թե աղջիկը ապրում է, քրդացած է, կամ արաբացած. հարուստ մի բեկի կինն է, տղան մահացած է։ Մի ուրիշը թե՝ տղան ողջ է, թշվառ ու անկար, աղջիկն է մահացած։ Ու-րի-չոցի սիրտը հանգում է հավատալու։ Աչքը իրենը իր սե-փական ձեռքով դնայց հասցրեց նրանց, ինչպե՞ս չհավա-տա...։ Այս է պատճառը, որ յուրաքանչյուր տարի փոխանակ հայկական որևէ եկեղեցում հոգեհանգիստ կազմակերպելու

նրանց հողում. ապրիս է հայտարարություն, չէ՞ որ երկրորդի մեջ հույս կա: Առանց հույսի ինչպե՞ս...

Դեռևս մտածում է, որ փոխանակ մղկտած մի քահանա առնի իր վրա, թող հայ թերթը շահի: Գոնե այսպիսով, եթե արդյունքի էլ չհասնի, հայ մամուլին կողմնակի կերպով իր լուման մուծած կլինի: Եթե իր նման հայտարարություններ, ծանուցումներ ուրիշներն էլ դադարեն, ապա ինչպե՞ս կապրեն հայ թերթերը...

Արևոտ, պայծառ օր է, և այդ է վատը: Բժիշկները մասնավորապես պատվիրել էին, որ գարնան այս եղանակներին պետք ավելի ուշադիր լինել: Գարունը բոլոր տարիքների համար էլ վտանգավոր եղանակ է... Ուզում էր նստել մի անկյուն ու շունչ քաշել, բայց փողոցի մեջտեղում քաղաքային այս եռուզեռի, երթևեկի մեջ ումի՞ց կարող ես օգնել խնդրել: Չմտնե՞լ մի վաճառատուն... Բայց հո չե՞ս խանգարի մարդկանց: Թե որ գնելիք որևէ բան չունես, օտար մարդ ես բոլորի համար... Ճնշման զգացում կա սրտի վրա, հոգնածությունի՞ց է, թե հուզերից...

Փոքր էր, շատ փոքր, հազիվ տասնչորսամյա, երբ ամուսնացրին իրեն: Ամուսինը, հազիվ քսան տարեկան, գեղեցիկ ազնվամարդ էր: Ինքը Ատապազարում Հաճի Գրիգորի մետաքսի ֆաբրիկայի բանվորուհի: Սիրահարվեց... Կարմրեց Աղավնի տատիկի ծերունական դիմագիծը երիտասարդական վերհուշներից: Է՜հ, երեխա էր, ո՞ւմ վրա ուզես կարող էր սիրահարվել: Տասնվեց տարեկանում արդեն դարձավ մայր, ծնեց Եղիազարին, տասնյոթին ունեցավ երկրորդը... Մինասին և մի քանի տարվա երջանկություն ու վերջ: Ինքը չահել թաղվեց ընտանեկան հոգսերի մեջ: Քսաներկու տարեկան էր, երբ թոքախտից մահացավ ամուսինը: Դե՜, գնա ու հաշտվիր կյանքի հետ, դեռևս կական, երկու մինուճարներով այրի: Չի հավատում ինքը «աչքին», բայց... աչքով կերան նրան մարդիկ, աչքով կերան: Այո՛, ինքը ո՛չ սնոտիապաշտ է, ո՛չ էլ հավատում է ճակատագրին: Աստծուն էլ չի հավատում, ա՜խր, կյանքի այդքան դառնություններից, ցավերից, դավերից հետո ինչպե՞ս հավատա: Այսուհանդերձ...

— Մեղա, մեղա ամենակալին, եթե կաս երևէ, եթե գոյություն ունես հայի համար...

Աղավնի տատիկը միշտ կրկնում է «հայի համար»-ը, որովհետև կյանքում իր տեսածները փաստում են, որ եթե եղել է աստված, այդ եղել է այլ ազգերի համար: Հայի համար էլ ի՞նչ աստված, Աղավնի տատիկի սեփական ճակատագիրը բավ է՝ համոզվելու, որ չկա նա...

— Եթե կաս, գեթ մնայիր երկնքում, ինչո՞ւ ես խառնըվում երկրային գործերի մեջ,— փիլիսոփայում է հաճախ Աղավնի տատիկը, բայց չես գիտեր որտեղից եկած մի ներքին մղումով վրա բերում.

— Մեղա քեզ, եթե երևէ մեղք եմ գործում, աստվածիկըս,— և կարծում է, որ փաղաքշական այդ մասնիկով էլ հանգստացնում է խիղճը:

Ամուսնու, իր այնքան սիրած ամուսնու մահից հետո չուզեց մնալ հայրենի քաղաք՝ Ադաբազարում. Ի՞նչ անել, թեև լինել ծնողների վրա չէր կարելի, հետո հիշատակները խեղդում էին նրան: Յուրաքանչյուր փողոցի անկյունում, Ադաբազարի համբավոր «Ջարխի» չրերում նրա հետքերն էին, իր փշրված երազների, իր անուրջների, ծրագրերի կատարվածքները... Ի՞նչ կարող էր անել Ադաբազարում: Վերցրեց երեխաներին, թողեց հորն ու մորը և շունչը առավ Պոլսում: Քաղաքում ճանաչված, հարուստ, ամուրի մի մտավորական մարդու տան մեջ անձայն ծառայող դարձավ: Աշխատասեր, պարկեշտ, գեղեցիկ կին էր: Իր զավակների հետ ապրում էր նույն տան սենյակներից մեկում և աշխատում օրնիբուն: Աշխույժ կին էր Աղավնին: Կարողացավ իր երախտագիտությամբ, մաքրասիրությամբ իր կամքից անկախ տիրոջ համակրանքը փոխակերպելով... սիրո: Բայց, ինչ գեղեցկուհի էր, այս որտեղի՞ց որտեղ այդպիսի բախտ իրեն, ամուրի հարուստ մի մարդ կարո՞ղ էր նրան որպես կին վերցնել: Իսկ ինքը չէր կարող նույնիսկ մի պահ մտածել այդ կարելիության մասին: Վճռեց հեռանալ: Սակայն... պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Իրարանցում էր, վախ, անորոշություն... Ի՞նչ էր անելու: Անցնում էին օրերը և ինք զգում էր, որ այդպես շարունակել չի կարելի: Ճիշտ է, լավ էր

վարձատրվում, ապահովել էր իր զավակների ուսման կարե-լիությունը: Ինքն էլ փոխվել էր այդ տան մեջ։ Նիկոլի ու գալող այցելուների խոսակցությունները, գրքերով լի գրադարանները նոր աշխարհ էին բացել իր առաջ և գնալով շատ, շատ երախտապարտ էր ինքը... Բայց վճռեց ու կրկին մի օր թե՝

— Աղաս, ուզում եմ հեռանալ այստեղից։

Զգաց, որ շփոթվեց տերը.

— Ինչո՞ւ,— կմկմաց մեղմ,— դո՞հ չե՞ս տանից, վարձատրությունից:

— Ընդհակառակը, աղաս, բայց ուզում եմ գնալ տուն, մորս ու հորս մոտ...

— Վաղը կպատասխանեմ,— ասաց տերը։

«Վաղը» մինչև լուսանալը չքնեց Աղամիրն, արդյո՞ք սխալ որոշում չընդունեց։ Ի՞նչ կարող էր անել Աստրախանում, արդյո՞ք չի կործանում իր զավակների ապագան, բայց անդիմադրելի մի առաջարկ վերիվայր շրջեց իր կյանքի ուղին։

Առավոտյան տերը թե՝

— Աղամիր, ես քեզանից մեծ եմ մի տասնհինգ-քսան տարով. բայց լսիր ինչ որ ասելու եմ, կամ առաջարկելու. Հիմա՝ Արդյոք չէի՞ր ուզի ամուսնանալ ինձ հետ... Ես խորհել եմ վաղուց, և այս միտքը էլ գրեթե չեմ թողել երբեք, որոշումս հաստատ է, թե որ ուզում ես...

Այդ բառերին կարծես կրծքի ձախ կողմում սիրտը սկսեց ուժգին խփել. բայց հիմա համոզված է, որ այդ խփելուց հետո չամաչացավ, այլ էր պարագան, իսկ հիմա՝ այլ...

— Աղամիրյանս,— ասաց,— վաղուց իսկ ես կարդացել եմ երկուսին էլ, միասնաբար տանեմ ծնողներիդ մոտ, կամուսնանանք և խոսք եմ տալիս, ամենաշատը մի քանի ամսից կգնանք միասին և ետ կդառնանք։

Աղամիրն ինքը իր իսկ ձեռքով հագցրեց նրանց, ամե-լից ու փոք գրեց հեռանալ և իր կյանքի ու որոշումների մա-սին մանրամասն մի թուղթ գրեց հորն ու մորը ուղղված՝ եղ թեև անհավատ դժվարությամբ, բայց համոզեց, որ գնա մի քանի ամսով հարկ է գնալ տատիկի ու պապիկի մոտ,

թե շատ լավ ապագա է սպասում նրանց, և ինքը ձեռներից բռնած տարավ Հայտարարչա. Անտառային աղջկությամբ մինչև գնացքների կենտրոնական կայարանը: Ի՞նչ իմանար...

Չէ, Քույրերի մեջ էլ լավ մայրիկի կային էն օրերին, ինքը գիտի այդ։ Տոմսավաճառը նայեց նրան և.

— Քույրիկ,— ասաց,— հայ ես, չէ՞։

— Այո՛։

— Դե, այդ գնացքի համար տեղ չունեմ, թող մյուսով գնան, վաղը...

— Հետ եմ ուղարկել, հետագրել, նրանց սպասում են,— խնդրեց ինքը։

— Ոչինչ,— ասաց մայրը,— ոչինչ, թող վաղը գնան։

— Խնդրում եմ,— պնդեց կրկին,— խնդրում եմ երկու տոմս ճարեք։

— Իսկ ո՞վքեր են նրանք։

— Իմ զավակներն են։

— Ի՞նչու ես ուղարկում։

— Անհրաժեշտ է։

— Ո՞ւր ես ուղարկելու...

— Աշտարակ։

— Թող մնան, քույրիկ,— կրկին համառեց մայրը,— թող մնան, հաջորդ գնացքով կուղարկես։— Չգիտես ինչու լաց եղավ և ավելորդ բաներ ասաց։

— Թե ինչու տոմս ավելի ստիպներին և իմ երեխաների համար չես տալիս։

Մայրը ճարահատ երկու տոմս կարեց։ Փոքրիկները կարծես չէին ուզում պոկվել իրենց մոր փեշից։ Նայում էին տխո՜ւր, տխո՜ւր, դառը, լացակումած աչքերով...

Գնացքը շարժվեց։ Թաշկինակները մնացին օդում։ Գնացքի մի պատուհանում դժգունվեց չորս փոքրիկ... ասես Իր կոկորդում խեղդվեց մի բան, չէր իմանում ինչ և հիմա հիսուն տարի հետո այդ ծանրությունը մնում է այդպես խրված կոկորդում... Ա՜խ, ո՜խ, աստված իմ, գնացքի այդ պատուհանը...

Անատոլիա մեկնող այդ գնացքից հետո, ուղևորների համար ճանապարհները փակվեցին... Սկսվեց տեղահանությունն ու հայկական գաղթը։ Սկսվեցին ջարդերը։

2

Ամուսնացյալ կինը, աշխարհում պարփակված իր երկու մինուճարների սիրո ու դառը նայվածքը և ամբողջ կյանքում... չներեց ամուսնուն։

Բայց ի՞նչ իմանար նա։ Պոլսից աքսորեցին մտավորականներին, այդ թվում և իր ամուսնուն։ Այրիացավ երկրորդ անգամ, գրկում տասնամյա մի մանչ զավակ... Պաշտեց ու պաշտում էր նրան, ամուսնուն, հակառակ ասվածին ամուսնացավ երկրորդ անգամ, ապահովելու համար իր մեկ հատիկի ապագան և ազատման կառչեց՝ հեռանալ Թուրքիայից Արտասահման ավելի կամ Ֆրանսիա։ Քառասուն տարի է անցել իր երրորդ ամուսնությունից, հիսուն տարի գրեթե վերջին այդ գնացքից։ Հիմա Լիոնում է։ Երրորդից զավակ չուզեց ունենալ, ասի թեև սակայն, բայց ի ցավ իրեն տղան էլ ավարտում էր բժշկական համալսարանը, Փարիզից իր հետ բերավ մի կին և ներկայացրեց. ֆրանսուհի էր։ Երրորդ ամուսնուն կորցրեց մի հինգ տարի առաջ... քաղցկեղից։ Թոռները նույնպես հասել են, մեծացել։ Մեկը դարձել է վաղուց իրավաբան, մյուսը դասախոս է, բժիշկ։ Աշխատեց, որ կյանքում, ամեն ինչ կորցնելուց հետո, գեթ կարողանա վրեժը լուծել անցյալից և փրկի ի գին ամեն զոհողության հայոց Մեսրոպատառ այբուբենը։ Չհաջողվեց։ Լավ կին է հարսը։ Առաջադիմական հայացքների տեր, լավ մայր։ Ինքը գոհ է նրանից, բայց կոկորդում մի բան կա, խցկված մի բան, չի իմանում ինչ... Մի անգամ գաղթերից մազապուրծ ճողոպրած մի մարդուց, Լիբանանում լսեց, թե ինչ-որ Ադափազարից եկած և Սիրիայում գտնվող գաղթականների մեջ կային այդպիսի մի ութ տարեկան աղջիկ Եղիսաբեթ անունով և մի մանչ՝ վեց տարեկան, որոնք ձեռք-ձեռքի բռնած լալով մտել էին գյուղ։ Կորցրել էին տատիկին ու պապիկին... ո՛վ որ չկար, որ հետաքրքրվեր նրանցով...

Խփեց սիրտը ուժգին, մի պահ էլ չկա, որ նստի ու շունչ քաշի մի քիչ: Ինչո՞ւ դուրս եկավ տանից, Թեքլի համար էր, ուզում էր շուտ առաջ կարդալ, չհամբերեց, չկարողացավ սպասել փոստատարին: Ամեն տարի ապրիլին, երբ մոտիկ է հայտարարությունը, կարծես սիրտը հուշում է ինչ-որ բանից, բայց սիրտը... Թոռները այսօր պետք գնան հայկական հավաքույթի՝ «Շիշ-քեպապ»-ի փարթիի. ոչինչ, գոնե «շիշ-քեպապ»-ով թող զգան, որ հայ են կյանքում: Համար կարևոր մի տեղ գնաց այսօր: Հիմարություն, թող ինքը նստեր տանը, կարդար թղթերը, կրկներ թերթը, շատ-շատ, թող սպասեր մի օր էլ... Ի՞նչ անել, որ պատահ կարող է և մոռանալ, չէ՞ որ բոլոր կրպակներում հայերեն թերթեր չկան:

Դիմացի պատի վրա ինչ-որ դեղին բծեր կան, արևի՞ց է, թե իր աչքերն են թվում այդպես... Կարող է և սպասեն, որ Ռաֆայից փոխած լինեն Համազասպի ողջությունը: Կյանք է, ինչ իմանաս, թերևս այնտեղ են, հայրենիքում. Թեպետ ոչ մի բախտագուշակ այդպիսի բան չի ասել իրեն, բայց միթե աշխարհի ամենաուժեղ բախտագուշակն անգամ կարո՞ղ էր հավատալ, որ այդքան չարչարանքներից, տառապանքներից հետո կլինի հայերի համար հայրենիք, այն էլ ինչպիսի՜ն... Ա՜խ, որ մեռներ, գեթ մեռներ հայրենի հողում, հայրենի հողում գերեզման ունենար: Ամուսնուն թաղեց Աստրաքաղաքում, երկրորդ ամուսնուն ու զավակներին հանձնեց անապատներին, երրորդը թաղվել է Լիբանում, իսկ մոր ու հոր հողաթումբերը անհայտ են... Ա՜խ, գեթ մի աթոռ լիներ... Մեկը դարձվեց թևին: Ցանցը սրկվեց ափից, մայթերի վրա ինքը տեսնում է թափված սանդղիններ և մեկ բացված փաթեթ, հետո կաղամբ, որը գլորվում է, գլորվում մայթերի վրա, դավաղանը, դեղին բիծը... ու Աղավնի տատիկը ընկավ մայթերին...

Հայերեն թերթեր են իր գրասեղանի վրա, ծալ-ծալ հայերեն թերթեր։ Տղան է բերել, խելացի տղան։ Նայում է նա, Աղավնի մորաքրոջ տղան, թերթերին և աչքը հառում գրասեղանի աջ անկյունում հանգչող մոր նկարին...

— Ինչո՞ւ տանից չես տալիս փողից զուրկ էինք, մայրիկ,— արտասանում են աչքերը, փախցնում է հայացքը նկարից ու նայում թերթերին...

«Կիմարքի...

Ամառապարի տուրք Կարապետ Բաղեն...»

Մայրիկի հայտարարությունն է, հայտարարությունների հավաքածուներ, բազմապան անուններով թերթերի մեջ. թվով մի հինգ տասնյակի չափ։ Բոլորը ծալվել են կանոնավոր և ծրարվել վավերաթ, երբին ամբողջը փակեր ունեցող յարմարի մեջ։ Ամերիկայից բերված հի՞ն, հին մի լրագրա...

— Հայրիկ,— հանկարծ լսվում է աղջիկ տղայի ձայնը։

— Ի՞նչ կա

— Տես,— ու բերում է սեփական թերթի վրա գրված իր հասցեն... Ֆրանսերենով. «Ս... թերթի խմբագրությանը.

Խնդրում ենք ուղարկեցեք Ձեր թերթի տարեկան մեր հասցեով։ Տաքենը ...ված. հայերեն կարդացող չկա...»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմվածք՝ Վազգո ընկերության, հրացի և տիկնիկների մասին . . . 3
Գրատուն «Րաֆֆի» 34
Սալոսյա մորմոք 67
Բուրգոյի աղյան 74
Քաղաքի լուսարարը 86
Հարևան ջան 96
Վարսերը 103
Պատմվածք՝ պատմվածք գրելու մասին 110
Խոհեր բաց երկնքի տակ 113
Խոհեր մարդու մասին 137
Հայոց թաղը 146
Բանաստեղծի Գողգոթան 174
Տեր ողորմյա 187
«Կինեարվի...» 209

Գեղամ Ավանի Սևան

Հայոց բաղը

Խմբագիր՝ Մ. Ս. Թերզյան
Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սասոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Ս. Փանիկյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Ն. Հովհաննիսյան

Հանձնված է արտադրության 4/II—1967 թ.։
Ստորագրված է տպագրության 6/X 1967 թ.։ Թուղթ՝ տպագրական N 2
84×108 1/32, տպ. 13,75 մամ.=11,27 պայմ. մամ., հրատ. 9,7 մամ.։
Պատվեր 228, ՎՖ 07336, տիրաժ 7000, գինը՝ 38 կոպ.։
«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91։

Հայկ. ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր մամուլի կոմիտեի պոլիգրաֆ արդյունաբերության գլխավոր վարչության 1-ին տպարան, Երևան, Ալավերդյան փող. N 65։

ԳԻՆԸ 38 ԿՈՊ.